

Ezer éve a Körösök mentén

Előszó az összeállításhoz

A Bárka olyan, a magyar kultúra egészében gondolkodó, az egyetemes magyar irodalom, művészetek és társadalomtudományok értékeinek, eredményeinek teret biztosító folyóirat, amely kiemelt feladatának tekinti térségünk szellemi, művészeti, tudományos életének figyelemmel követését és reprezentatív megjelenítését is.

Még tavaly ősszel határoztuk el, hogy 2000-ben és 2001-ben egy-egy számmal csatlakozunk a millenniumi megemlékezésekhez. Békés Megye Képviselő-testülete által az ünnepi megyegyűlésen (2000. június 17-én) közfelkiáltással elfogadott millenniumi nyilatkozat többek között azt is kimondja: „Évszázados és jelenbeli értékeink további felfedezésre, megbecsülésre és a jövő érdekében való hasznosításra várnak. Legyünk büszkék eddigi eredményeinkre, értékeinkre és mutassuk fel ország-világ számára ezeket!”

Az Ezer éve a Körösök mentén című összeállításunk mintha csak ennek a felszólításnak szellemében készült volna, arra tesz kísérletet, hogy bemutassa térségünk ezer éves múltját, kulturális, művészeti, tudományos élete fejlődésének fő tendenciáit, azon értékeit és eredményeit, amelyekkel hozzájárult a magyarság, illetve a világ gazdagításához. Természetesen nem hiánytalanul, nem maximális teljességre törekedve, hiszen sem egy, sem két folyóiratszám nem lehetne képes erre.

Egy nagy ívű esszé előbb fölvezet a megyénk történetének, fejlődésének fő mozgásirányait, fölillantja az ezek kapcsán megfogalmazható kérdéseket, a különböző területeken elért eredményeket. Majd további tanulmányok, esszék sorozata mutatja be a történelem, a társadalom, a kultúra, a művészeti és tudományos élet legfontosabb csomópontjait, állomásait. Az adott szakterület, téma legjobb ismerői által írott tanulmányokba, esszékbe rövidebb portrék, arcképvázlatok illeszkednek, amelyek egy-egy kiemelkedő személyiséget állítanak középpontba. A 15 tanulmány, esszé nagyjából kronologikus sorrendben követi egymást, de elkerülhetetlen, hogy közben hiátusok vagy éppen átfedések ne keletkezzenek, hogy egyes korszakok, illetve tudomány- és művészeti területek, témák háttérbe ne szoruljanak vagy éppen újra ne ismétlődjenek. Az írások általában az eddigi kutatási eredményeket szintetizálják, de bízunk benne, hogy olvasóink számos novummal, új felismeréssel, illetve megfogalmazással is találkozhatnak majd. Olyan anyagot szerettünk volna összeállítani, ami a tudományos kutató és az adott szakterületen, témában járatlan olvasó számára is haszonnal forgatható, a térségünk múltja iránt érdeklődők számára évek múltán is fellapozható. Nem provinciális szűklátókörűség, nem regionális el-

zárkózási vágy, netán valamiféle lokális felsőbbrendűségi hamistudat vezérelte a szerkesztőket, hanem éppen ellenkezőleg, a helyinek és az országosnak, a helyinek és nemzetinek az együtt létezését, egymásba ékeltségét szerettük volna szemléltetni, azt, hogy mennyire része volt mindenkori Békés megye a magyarság egyetemes fejlődéstörténetének.

Ez a szám a már befejezett múltat tárgyalja, körülbelül a második világháborúig követi nyomon megyénk történelmét. Az elmúlt négy-öt évtized napjainkig tartó tendenciáinak bemutatása, a jelenünket közvetlenebbül is meghatározó közelmúlt gondjainak és eredményeinek felvillantása a 2001/4. szám-ban következik majd.

E szám anyagának megszervezésében és összeállításában társszerkesztőként pótolhatatlan segítőnk volt Erdész Ádám, a Békés Megyei Levéltár igazgató-helyettese, itt is köszönet érte.

Elek Tibor

Erdész Ádám

Békés megye ezer éve

Békés megye fordulatokban gazdag történetét kutatva az egymást követő események mögött három meghatározó erejű tényezőgyűttest fedezhetünk fel. A dél-alföldi régióba illeszkedő megye mindenkori történetét alapvetően meghatározták a terület földrajzi adottságai. Békés folyók által szabdaltsík területen fekszik. Ez az adottság a magyarok megtelepedésétől fogva kedvezett a mezőgazdaságnak; azokban az időkben, amikor a megye népessége alacsony volt, az állattartás dominált, a lakosok számának szaporodásával nőtt a szántóföldi termelés aránya és jelentősége. Hasonló determináló szerepe volt a víznek: a folyóvizek, a vízjárta területek a középkor századaiban az életmódot, a kereskedelmi lehetőségeket, a hadászati feltételeket döntő módon befolyásolták. Ugyanakkor a XIV–XV. századtól a vizek mindenkori állapota tükrözött az itt élő népesség gazdasági erejének és szervezettségének.

A második meghatározó tényezőgyűttest az az integrációs keret, amelynek a megye része volt. Másként fogalmazva, az itt élők sorsát alapvetően megszabta, hogy a megye milyen Magyarországnak volt a része. Nem kevésbé fontos, hogy a vármegye az országnak éppen melyik részén helyezkedett el. Ugyan a megye területe alig változott, viszont országon belüli helyzete annál inkább: a XV. század viszonylag nyugalmasabb évtizedében a nagyjából a gyulai uradalom kereteibe tartozó megye az ország központját Erdéllyel összekötő fontos kereskedelmi útvonal mentén feküdt, ugyanez a terület a XVI. század első felében már a nemzeti királyság és a Habsburg-uralkodó alatti Magyarország közötti, hadak által járt ütközőzónába esett. Nem sokkal később Gyula vára a török elleni védelmi rendszer fontos végvára lett, majd pedig az Oszmán Birodalom, Isztambultól oly távoli, de katonai szempontból mégis fontos szandzsákjának központja. A dualizmus kori Magyarországnak Békés megyében volt a földrajzi központja, a trianoni döntés után e terület az ország keleti határa lett.

A harmadik kulcsmozzanat pedig az, hogy a megye lakói milyen mértékben tudtak élni a koronként más-más formában kínálkozó esélyekkel. Például: a terület földesurai képesek voltak-e biztonságot teremteni egyszer erőszakkal, másszor ügyességgel szerzett birtokaikon, hogy a falvaikban és mezővárosaikban élő jobbágyok gyarapodhassanak. A mezővárosok lakói ki tudták-e használni a kereskedelmi útvonalak közelsége folytán adódó gazdasági lehetőségeket, képesek voltak-e a maguk számára kiküzdeni a feudális jogrend adta szabadságokat? S tudták-e folyamatosan bővíteni a „szabadságok kis köreit”? Hosszú időre meghatározta a megye sorsát, hogy a gazdasági erejüknél, pozíciójuknál fogva döntéshozói helyzetben lévő személyiségek bele tudták-e kapcsolni a vármegyét az országos fejlődési folyamatokba. Például a XIX. században felismerték-e kellő időben a képzettség jelentőségének gyors felértékelődését és a gazdasági és műveltségi tőke mozgósításával és folyamatos gyarapításával részesei lettek-e a magyar történelem legsikeresebb felzárkózási folyamatának? Békés megye múltjának bármelyik korszakát idézzük, a felsorolt tényezőket, egymáshoz viszonyítva változó erővel, de mindig ott találjuk a változatos eseménytörténet mögött.

*

Bár a 2000. évben ezer esztendőre tekintünk vissza, de Békésnek mint igazgatási

egységnek a története – vélhetően – valamivel rövidebb. A ránk maradt okleveleket és elbeszélő forrásokat egymás mellé illesztő történészek véleménye szerint bizonyosra vehető, hogy a honfoglaló magyarság a X. század közepére már megtelepedett a Körösök vidékén. Bíborbanszületett Konstantín Turkia, vagyis Magyarország szállásterületéről szólva említette a Körös folyót. Sokkal vitatottabb az a kérdés, hogy vajon mikor jött létre a vármegye: a múlt század vége óta vannak olyan történészek, akik Békést Szent István által alapított vármegyének tekintik, mások valószínűbbnek tartják, hogy Békés a XIII. század elején önállósodott. A Váradi Regestrumban az 1210-es években bukkannak fel először a királyi vármegye tisztségviselői.

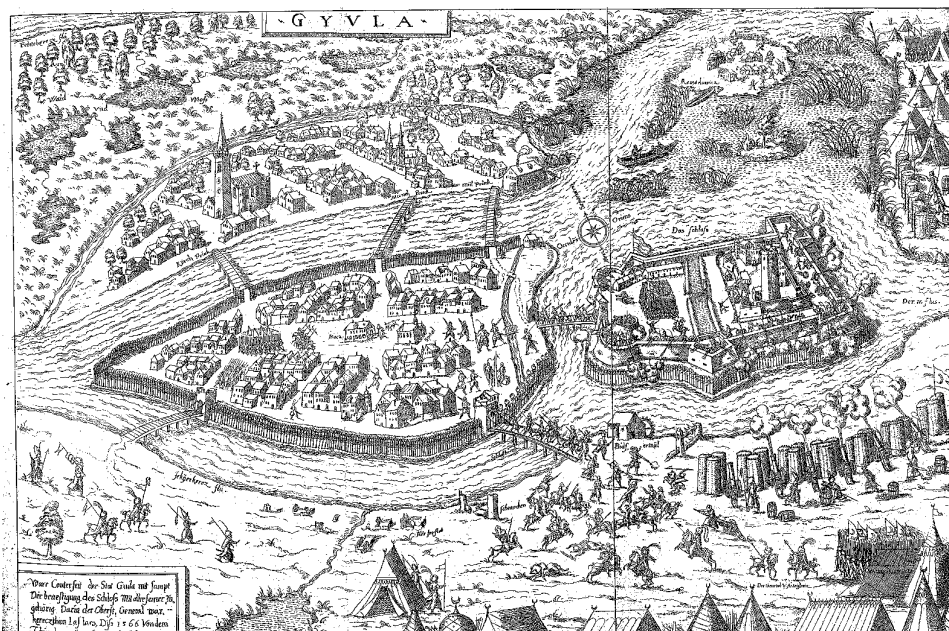
Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát áttekintő Györffy György számításai szerint a XIII. század első felében mintegy 15 000 fő volt Békés megye népessége. A rétségeket, löszhátakat magában foglaló változatos földrajzi táj lakossága a tatárjárás után felére apadt. A korábbinál is ritkább népesség Békés megye településszerkezetére, a tájra jellemző gazdálkodásra erős befolyást gyakorolt.

A megye XIV. századi történetének első fontos mozzanata, hogy a század első harmadának végére kialakult a nemesi vármegye szervezete. Az ispáni és alispáni tisztség mellett létrejött a szolgabírói intézmény, a köznemesség elsősorban a szolgabírókon keresztül tudta a maga érdekeit képviselni és érvényesíteni. Hasonló jelentőségű fordulat volt a gyulai uradalom megszervezése. Az egykori királyi birtokokat és várföldeket is magában foglaló uradalmat Károly Róbert szervezte meg, hogy erősítse az uralkodó gazdasági és politikai hatalmát. Gyulát és a hozzá tartozó uradalmat 1387-ben Losonczy László erdélyi vajda, majd 1403-ban Maróthi János macsói bán kapta meg. Az utóbbi építtette a gyulai várat. A nemesi vármegye és a nagyobbbrészt befolyásos birtokosok kezében lévő gyulai uradalom lett az a két igazgatási és hatalmi centrum, amely a török megszállásig meghatározta a terület sorsának alakulását. E két hatalmi központ gyakran összeütközött: az uradalom birtokosai arra törekedtek, hogy a főispáni tiszteet megszerezve a vármegye nemességének irányítását is megkaparintsák. A megye nemessége az alávetéstől tartva sikeresen elhárította ezeket a törekvéseket, főispáni jogkörükkel a gyakorlatban azok a birtokosok sem élhettek, akik magát a főispáni címet meg is szerezték.

A gyulai uradalomnak nem csupán igazgatási, gazdasági és hadászati jelentősége volt meghatározó. E területen az uradalom létrejötte teremtette meg a lehetőséget a nyugat-európaihoz hasonló társadalomfejlődés megindulására. Gyula kedvező földrajzi fekvése lehetővé tette, hogy lakói bekapcsolódjanak a távolsági kereskedelembe. A birtokos család és környezete, az uradalmi központ, a vár népe – mint piac – inspirálóan hatott az ipar fejlődésére. Az 1480-as években 73 települést foglalt magában az uradalom; egy ilyen hatalmas gazdasági egység központja nyugalmas időben természetesen gyorsan fejlődött. Ebben az időben Gyula jogállása szerint mezőváros volt, számban és gazdasági erőben gyarapodó polgárai a kedvező történelmi pillanatokot jó érzékkel kihasználva fokról fokra bővítették jogaikat és szabadságaikat: vásár- és piactartási jogot, vámmentességet, nagyfokú belső autonómiát szereztek. A város polgárai maguk választhattak bírót, ingatlanaik egy részét szabadon adhatták-vehették, szabadon örökölhettek. A bíró esküdtjeivel ítélezhetett a város polgárainak peres ügyeiben. Az iparosok szabadon települhettek be a városba. A privilégiumok kiterjesztése terén 1496-ban jutott legmesszebb a település. Az akkori földesúr, Corvin János által kiadott, a korábbi kiváltságokat megerősítő és azokat újabbakkal kiegészítő privilégiumlevelével Gyula a szabad királyi városok jogállását közvetlenül megelőző szintre ért.

A városnak 1476-ban vámmentességet adó Mátyás oklevelében az általa adományozott nagyon fontos gazdasági kiváltságot a következőképpen indokolta: „Mivel a királyok dicsősége a népek sokaságában, az országban, az országok ékessége és ereje pedig a városok békességében és gazdagságában van, hasznos tehát ha a fejedelmek teljes szorgalmukkal törekednek a népek megőrzésére és a városok gyarapítására, ugyanis ezekből származik a királyok és az országok haszna... E dolog folytán akarjuk mi Gyula nevű városunkat kegyünkkel megajándékozni.” Az oklevél fogalmazója a lényegét ragadta meg: valóban a városok számának gyarapodása és erősödése volt a korabeli gazdasági és társadalmi fejlődés kulcsa. A középkori történetének zenitjén – Bácskai Vera számításai szerint – 3000 lakosú Gyula polgárainak mintegy negyede kézműves és kereskedő volt. A város jelentős gazdasági erővel bírt, lakói mentesültek a közvetlen földesúri függéstől. A város a boldogulás lehetőségét adta az egyes ember, főként az iparúzóknak számára, mintát jelenthetett a környékbeli kisebb mezővárosoknak, összességében mind gazdaságát, mind jogállást tekintve felfelé húzta Békés egészét. A nagyon ritka hálójú városfejlődés is azt jelentette, hogy e terület, ha késéssel, és jóval gyengébb intenzitással is, de a nyugat-európai társadalomfejlődés mintáját követi. Ebben a fejlődési modellben benne rejlett a lehetőség, hogy a feudális társadalom privilegizált rétegei és csoportjai által élvezett kis szabadságok majdan a társadalom egészére érvényes szabadsággá alakuljanak át.

Gyula város polgárai, ha rendkívül széles körű kiváltságokat élveztek is, de mégiscsak jobbágyok maradtak. Kiváltságaik mindaddig, amíg a szabad királyi város státust el nem érték, rendkívül sérülékenyek voltak. A XVI. század elején a város az ország nyolc-tíz legjelentékenyebb mezővárosa közé tartozott, de éppen az utolsó lépés megtételére nem maradt idő. Háborús helyzetben mutatkozott meg igazán a mezővárosok védtelensége. A mohácsi csatavesztés után Békés megye a Habsburg-uralkodó és a

Zündt Mátyás 1566-os rajza Gyuláról és Gyula váráról

Szapolyai János pártján álló főurak ütközőzónájába került. A város rendkívüli áldozatokat hozott a maga megóvására: Szapolyai János – aki hívének, Czibak Imre váradi püspöknek adta a Ferdinánd-párti Brandenburgi György kezében lévő várost – 10 000 forint adót vetett ki a településre. A városi tanács az őgróf várnagyának tilalma ellenére úgy döntött, hogy fizetnek. A várnagy felelősségre vonó szavaira a tanács a következőképpen válaszolt: „Mi parasztok nem vagyunk képesek fegyverrel megvédeni magunkat. A pénz, amit az ellenségnek adunk, jobban megvéd bennünket, bár ezt a pénzt, amit az ellenségnek adunk és a napokban szándékozunk adni, szívesebben adnánk védelmezőinknek, ha ilyenek lennének.” Az összeg, amely ezekben az években nem az egyetlen hasonló nagyságrendű sarc volt, utal egy tehetős mezőváros gazdasági erejére.

Miután Czibak Imre a biztonságra vágó polgárok aktív közreműködésével elfoglalta a várat, még egy emberöltőnyi viszonylagos nyugalom adatott a városnak. 1559-ben, amikor is éppen a király volt a terület tulajdonosa, folyamodtak a szabad királyi város jogállásért, de a próbálkozást nem kísérte siker. Ez az időszak már a terület török hódoltatásának megkezdésére esett; a polgárok egy része a régi, jól bevált védekezési módszert választotta – azaz megindult a nagy arányú elvándorlás.

A korszakhatárnak tekinthető 1560-as években az adóztatási céllal készített portaösszeírásokra alapozott számítások szerint az akkori Békés vármegyének mintegy 20 000 lakosa lehetett. A 62 helységről megmaradt portaösszeírások adataival kalkuláló Csipes Antal szerint a mai Békés megye területén mintegy 30 000 ember élhetett.

A vármegye lakóinak élete az 1550-es évek elejétől alaposan megváltozott: Temesvár és Szolnok 1552-ben történt elfoglalása után Békés megye is közvetlen török hadicéllá vált. Az újabb nagy támadást megelőzően kisebb-nagyobb fegyveres akciókkal, rablásokkal, dúlásokkal szinte folyamatosan nyugtalanították a vidéket. A földesurak természetesen igyekeztek megtartani birtokaikat, a stratégiát illetően viszont két pártra szakadt a vármegye nemessége. Az egyik irányzat a Habsburg-uralkodóktól várta az oltalmat a török ellen, míg a másik irányzat erdélyi mintára meghódolással és adófizetéssel akarta menteni a menthetőt. Az erdélyi párt megpróbálta fegyverrel keresztülvinni terveit, de nem jártak sikerrel. Természetesen helyben maradtak a jobbágyok is, ők nem is tehettek volna mást. A megye hadszíntérré változására legélénkebben az előző bekezdésekben említett kereskedők reagáltak, Gyula gazdaságilag legaktívabb népességének fogyása már a vár elfoglalása előtt nagy méreteket öltött.

Gyula várát 1566-ban foglalták el a törökök. A vár és környéke a török védelmi övezet része lett: családos polgári lakosok viszonylag kevesen települtek ide, de az újonnan meghódított területet is szervesen beleillesztették az oszmán közigazgatás rendszerébe. Gyula, a temesvári vilajetbe tartozó gyulai szandzsák központja lett. A megye kisebbik része a szolnoki szandzsákhoz került. Gerelyes Ibolya kutatásaiból tudjuk, hogy a betelepülők fokozatosan keleties mintára átalakították a város egy részét. A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi adóösszeírásait publikáló Káldy-Nagy Gyula szerint a század legvégéig a terület népessége – az érzékelhető belső migráció mellett sem változott meg gyökeresen. Nagy változást s nyomában pusztulást hozott a tizenöt éves háború. 1596-ban először Miksa főherceg seregei – mint ellenséges területet – feldúlták Gyula környékét, még ugyanebben az évben a temesvári beglerbég segítségére érkezett tatár csapatok ismételték meg a pusztítást. Két évvel később az addig kevesebbet szenvedett Sárretet dúlta fel egy tatár csapat, 1600-ban a hajdúk rabolták ki Gyulát. Az ismétlődő súlyos pusztítások következményeként megcsappant a terület népessége, falvak sokasága vált 20–30 évre vagy véglegesen lakatlanná. A Dél-Alföld későbbi telepü-

lésszerkezetét lényegesen befolyásolta a tizenötéves háború nyomán felgyorsult pusztásodási folyamat. Az elnéptelenedett pusztákat nagyobb helységek szereztek meg bérletként vagy tulajdonba; s formálódtak a tágas határú, új típusú mezővárosok.

Közvetve a tizenötéves háború népességpusztulására vezethető vissza e területen a jobbágyság rögöz kötésének lazulása. Az elfutott jobbágyságot egykönnyen nem lehetett visszatelepíteni lerombolt falvaikba. Hogy a föld jövedelmezzen, a földesúr kénytelen volt úgynevezett taksás jobbágyságot fogadni birtokaira. Ezek az előre megállapított évi bér kifizetése után szabadon telepedhettek máshova. Ekkoriban formálódtak ki a községi önkormányzatok is: az osztatlan határ mellett egy-egy falu népét összekötötte a közös adózás.

A tizenötéves háború után kialakult, a korábbihoz képest alaposan beszűkült keretek között folyt az élet Békésben a XVII. század első kétharmadában. A népesség megcsappant, a településhálózat ritkásabbá vált, a Körösök völgye pedig mindinkább elmocsarasodott. Ez a két emberöltő a későbbiekhez képest viszonylagos nyugalomban telt. Az 1660-as években a szembenálló oszmán- és Habsburg-hatalom közötti katonai egyensúly felbomlott. Az újra kezdődő harcok során Békés megye ismét hadszíntérre vált. Az állandó fenyegetettséget, a nagyfokú gazdasági visszaesést jól jellemzik a békési Bökönyi Mátyás 1667-ben kelt sorai: „Annyira jutottunk a sok tolvajok miatt, hogy az szegénység, az hol lakik, itt-ott valami keveset szántanak, többnyire csak kertjük alatt, de különben ki nem mehetnek, hanem fegyveres kézzel őrzik magukat.” A mindent betetőző pusztulás csak ezután következett: 1685-ben a szolnoki vár töröktől való visszafoglalása után Gyula is a keresztény seregek közvetlen célpontjává vált. Ám Gyula várát mesterségesen elmocsarasított terület vette körül, sőt a keresztény csapatok mérnökeinek jelentései szerint mocsárvilággá változott az egész egykori Békés. Az elpusztult falvak vízvezetőit, a malomgátakat nem gondozták s a vizek visszahódították a korábban szántóföldi termelésre használt területek egy részét is. A helyzetet jellemzi az a tény, hogy a Körös–Maros-közi területeken a sikeres katonai operációk egyik feltétele volt a kellő számú dereglye.

A nagy kiterjedésű mocsarak által védett Gyula török védőinek megtörésére a császári hadvezetés évekig tartó blokádharcokba fogott. Hogy a vár védői lehetőleg semmi élelemhez ne jussanak, még a környékbeli malmokat, sőt a falvak egy részét is felégették. Hol a keresztény seregek, hol az erődítménybe élelmet és hadianyagot bejuttatni akaró török konvojok pusztították végig a maradék falvakat; az ide-oda csapódó irreguláris csapatok pedig eleve zsákmányszerzésre építették a maguk egzisztenciáját. A források tanúsága szerint a falvak elpusztítása a hadi stratégia fontos elem volt. A maradék, éhínségtől gyötört lakosság menekült, még annak a mintegy tucatnyi falunak a lakói jártak a legjobban, akiket a császáriak Debrecen környékére telepítették. A tíz évig tartó blokádharcokat követően 1695 januárjában a császári csapatok egy hidrológiailag lepusztult s csaknem teljesen elnéptelenedett vidék központját foglalták vissza a töröktől.

A megye történetének kontinuitása megtört, azaz a honfoglalástól kezdődő évszázadok alatt a földrajzi és épített környezetben felhalmozott materiális értékek csaknem teljesen megsemmisültek, a nemesi vármegye szervezete nem létezett, az erőteljesen strukturált, széleskörű privilégiumokkal rendelkező mezővárosoknak az emléke is elenyészett. A protestantizmus elterjedésekor felállított iskolák rég bezártak.

A török kiűzése után még 31 településre visszaszivárgott a régi lakosság egy része, ám a Rákóczi-szabadságharc utáni négy évben már csak 9 helység települt újjá.

A pusztulás más dimenzióját jelzi, hogy a megye újjáalakításához bihari nemeseket kellett hívni, s 1715-ben az első tisztikar is belőlük alakult meg. A megye újjászervezése során megtartott tisztújításon esküdtté vagy rendkívüli táblabírává választottak néhány, már Békés megyében letelepedett nemes is, ám közülük többen nem tudtak írni.

A megye XVIII. századi benépesedése a korábban itt élők visszatelepedésével indult meg. A visszamerészkedő elmenekültek és kitelepítettek mellé folyamatosan érkeztek szökött jobbágyok. Számukra vonzó volt Békés, mert a ritkán lakott terület birtokosai engedélyezték a szabad vallásgyakorlást és megadták a „taksás”, vagyis a szerződéses jobbágyi jogállást. A spontán betelepülés tudatos telepítéssel folytatódott: 1720-ban a Békés megye mintegy 9/10-ét kitevő, kincstári tulajdonban lévő gyulai uradalmat Harruckern János György osztrák élelmezési biztos kapta. Birtokát benépesítendő szabad vallásgyakorlást, néhány évig tartó adómentességet és szabad költözést ígérve magyar, német és szlovák jobbágyokat hívott uradalma területére. A Békés megyében élő etnikumok száma spontán módon beszivárgó románokkal tovább bővült. A földesúr arra törekedett, hogy egy-egy településen azonos etnikumhoz tartozó jobbágyok telepedjenek meg. Magyar- és Németgyula például külön közigazgatási egységet képezett. Akad természetesen kivétel is, Mezőberény három együtt élő etnikum közös otthona lett. A megye az újratelepülés során többnemzetiségűvé vált, de *az itt letelepedett etnikumok azonos civilizációs körbe tartoztak*. A nemzetiségek együttélése nem vált kiszámíthatatlan következményekkel járó, évszázadokig sugárzó konfliktusforrássá. Sőt, a közös sors hasonlóná formálta az itt élők gondolkodását és mentalitását. Az etnikai sokféleség vallási sokszínűséggel párosult: a németek és szlovákok részben evangélikusok, részben katolikusok voltak, a magyarok többsége a református, kisebbik része pedig a katolikus felekezethez tartozott. Mindegyik etnikum hozta a maga sajátos gazdasági, társadalmi és mentalitásbeli hagyományait s ezek révén bekapcsolták Békés megyét egyszerre több – egymást részben fedő – tágabb, olykor Nyugat-Európáig terjedő kulturális környezetbe. Hogy ez milyen hozadékot jelentett Békés megyében, azt a gazdálkodás és a munkakultúra nehezen rekonstruálható területei mellett jól láthatóan jelzi az európai egyetemeket járt protestáns lelkészek iskolaszervező, tágabban kultúra- és közösségteremtő munkája.

Mivel az újratelepülés idején kis számú népesség ült meg nagy területeket, ritka szövetű településhálózat alakult ki. A településhálózat csomópontjai a nagy határú mezővárosok lettek. A korabeli megye települései közül hét – Békés, Csaba, Magyargyula, Németgyula, Szarvas, Gyoma, Füzesgyarmat – szerezte meg a mezőváros jogállást. E települések mellett mezővárosi funkciókat látott el Mezőberény és Orosháza is. A nagy kiterjedésű határokonban tanyák keletkeztek, illetőleg a későbbiekben nagyobb területek kerültek át majorsági kezelésbe. Békés megyében a mezőváros–tanya településszerkezet tipikusnak tekinthető. Már a XVIII. században szállások jöttek létre a települések határában: a II. József korában készített katonai felvétel tanúsága szerint például Békés határában 243, Békéscsaba határában 268, Orosháza határában 85 szállást regisztráltak.

A korábbiakhoz képest nyugalmat és biztonságot hozó XVIII. század az egész ország számára a regenerálódás, az erőgyűjtés időszaka volt. Még inkább így volt ez Békés megyében: az 1715-ben alig kétezer lakost számláló vármegye népessége az 1780-as években meghaladta az 50 000 főt. A korábbinál ritkábban ugyan, de újjászerveződött a településhálózat, megszilárdultak az igazgatás és a jogszolgáltatás intézményei. Újra létrejöttek a különböző felekezeti egyházközségek; a lelkészeknek és plébánosoknak óriási szerepük volt a sokfelől – esetenként igen elvadult állapotban – érkezett népesség

Harruckern János György

együttélésre, teljesítményre képes közösséggé formálásában. Markovicz Mátyás és Tessedik Sámuel például a szószelekről is hirdette azokat a tanításokat, amelyekkel a családtagok egymás iránti kötelelességeit, az egyes ember és a közösség kapcsolatát és a hatóságokhoz való viszonyát szabályozták. A Békés megyében szép számmal működő s koruk átlagából messze kiemelkedő evangélikus lelkészek a büntetéstől a tanításig igen gazdag eszköztárral éltek. Munkájuk eredményét mi sem jellemzi jobban, mint, hogy alacsonyabb szintű iskolák után 1802-ben megkezdte működését Mezőberényben az első gimnázium. Tudományos munkáik révén ugyanezek az evangélikus lelkészek rajzolták fel Békés megyét az ország virtuális térképére. Hogy a nagy pusztulás utáni regenerálódás ilyen sikerrel ment végbe, abban óriási szerepe volt a Harruckern-családnak.

Azt követően, hogy Harruckern János György megkapta Békés megye területének nagy részét, a frissen újjáalakult vármegye tisztikarával folytatott rövid csatározás után a politikai hatalmat és az igazgatási funkciót is maradéktalanul magához ragadta. Nem volt nehéz dolga, mert a megyei nemesség létszáma rendkívül alacsony volt. Karácsonyi János adatai szerint még 1785-ben is csak 254 nemes lakott a vármegyében, ezek egy része is jobbágytelken élő nemes volt, más részük pedig közvetve vagy közvetlenül a Harruckern-család örököseinek szolgálatában állott. Azaz a vármegyének az első számú birtokos családon és a két kisebb uradalom tulajdonosain kívül nem volt politikai érdekei megfogalmazására és képviselésére képes elitje. Sőt, a megyét reprezentáló nemesség a maga gazdasági érdekeit sem mindig tudta megvédeni: az udvar azon pénz- és adóügyi rendeleteit, amelyet más vármegyékben sérelmi felzúdulással fogadtak, Békésben rendre lojálisan tudomásul vették. Még az általános tiltakozást kiváltó adóemelések ellen sem zúgolódtak. Például 1822-ben királyi pátens rendelte el azt, hogy az adót ezentúl nem váltópénzben, hanem ezüstben fizessék, ez pedig két és félszeres adóemelést jelentett. A megyék egy része megtagadta a törvénytelen rendelet végrehajtását, ezzel szemben Békés megye nemcsak jobbágyi hűséggel fogadta az adósrófolást, hanem az uralkodónak köszönetet mondott az ország pénzügyeinek rendbetételéért tett fáradozásaiért.

Ehhez képest egészen meglepő, hogy 1835-ben az örökváltság ügyében a megye nyílt konfliktust vállalt az udvarral. A hirtelen fordulat okait keresve, regisztrálhatjuk, hogy a felszín alatt már régóta készülődtek a változások: 1798-ban felosztották a Harruckern örökséget, ezt követően több arisztokrata család vált Békésben birtokossá. Párhuzamosan nagyobb arányt öltött a nemesek betelepődése. Az 1840-es évek elején már mintegy 1200 nemes család élt a vármegyében. A férfikor küszöbére érkeztek a nagyjából Felvidékről betelepült, vármegyei vagy uradalmi tisztségeket ellátó apák

már Békésben született gyermekei – egy olyan generáció, amely a felvilágosodás és a nemzeti ébredés szellemétől átformált iskolákban szerezte műveltségét. Nem utolsó szempont, hogy a reformkorban meghatározó szerepet játszó középbirtokos családok zöme a maga erejéből szerezte meg békési birtokát. Közvetlen gazdasági tapasztalataik lévén, érzékenyebbek voltak a gazdasági és társadalmi átalakítást célzó reformeszmék iránt. Ezen túl e réteg képviselői számára a szívvel és ésszel egyaránt vállalt reformeszmék diadala a vármegyei, sőt egyeseknek az országos politikai elitbe való bekerülést ígérte. A helyi, nagybirtokosokból rekrutálódó reformpárt mellé állt a Wenckheim-család egyik ága is. Az 1832–1836-os országgyűléstől kezdve Békés megye a reformtábort erősítette, s a Novák Antal, Szombathelyi Antal, Wenckheim Béla nevével fémjelzett nemzeti liberális elit a vármegyei igazgatás legfontosabb posztjait is szilárdan kezben tartotta.

Ahogy az országos politika színpadán, úgy Békés megyében is rendkívül tehetséges és elhivatott politikuskárda jelentkezett a reformkor évtizedeiben. A kor vezető személyiségeihez hasonlóan ők is pontosan tudták, hogy *haza és haladás, azaz nemzet és modernizáció elválaszthatatlanul összetartozó fogalmak*. Önbizalmukat, tetterejüket megsokszorozta az a tudat, hogy egy ország – benne szűkebb pátriájuk – sikert ígérő felzárkózási folyamatát irányítják. Az 1830-as években színre lépett politikuskárdának óriási szerepe volt Békés megye integráltságának növelésében. 1867 után közvetlen utódaikkal együtt ez az elit tért vissza a helyi politika és a helyi közigazgatás kulcspozícióiba s alkalmuk nyílt a maguk teremtette keretek tartalommal való megtöltésére. Ők voltak azok, akik a megye elismerten magas színvonalú közigazgatási rendszerének kiépítését elkezdték, ők tették meg az első lépéseket a megye nagy arányú infrastrukturális fejlesztése terén, ez a csoport kezdte meg a helyi hitelélet intézményrendszerének kiépítését s oroszlánrészük volt a Békés megye gazdasági életét alapvetően megváltoztató vízrendezési munkálatok elindításában.

Az újrakezdést és regenerálódást hozó XVIII. század után a XIX. századot a felzárkózás és az ország szerencsésebb sorsú vidékeihez való mind szorosabb integrálódás korszakaként tarthatjuk számon. A megye lakói, különböző mértékben ugyan, de élni tudtak az országos fellendülési folyamat kínálta lehetőségekkel. A Monarchia piaca kedvezett mind az állattenyésztésnek, mind a szántóföldi növénytermesztésnek. A korántsem elégséges, de mégis nagy jelentőségű infrastrukturális fejlesztések közelebb hozták Békést az ország centrumához. Érdemes mezőgazdasági ipar alakult ki; a malmok szorosan hozzátartoztak a települések képéhez, a sarkadi, mezőhegyesi cukorgyár,

Tomcsányi József, a Békés megyét átformáló nagy politikus generáció egyik vezető személyisége – 1847–48-ban országgyűlési követ, 1867–1876 között Békés megye főispánja

a Kner-, a Tevan-nyomda, Stéberl András húsüzeme, sok más kis- és középüzemmel együtt, az országos élvonalat képviselték. Ezzel párhuzamosan bővült és rétegződött az iskolahálózat.

A dualizmus időszakában a megye társadalmának palettáján új szín jelent meg: a megyeszékhelyen, a nagyobb településeken önálló, alkalmazottakat is foglalkoztató iparosokból, kereskedőkből, szabad pályán mozgó értelmiségiekből, állami és magántisztviselőkből – etnikai és felekezeti hovatartozástól függetlenül – formálódni kezdett egy lassan-lassan egységesülő új entitás, a *magyar polgárság*. Már az 1870-es évek végéről meglepően erős polgári identitástudatról s részletesen kimunkált pozitív önképről tanúszkodó dokumentumok maradtak ránk. Egy, a polgárság társadalmi szerepét tárgyaló hírlapi vita egyik gyulai résztvevője a következőképpen fogalmazott: „Büszkeséggel dobog fel szívem e szóra, polgár. El merem mondani, hogy a nemzet ereje, a hazát fenntartó életnedv a polgári osztályban volt, van és lesz. Onnét szívárogo a nemzettest minden erebe... A nemzet nagyságát, a nemzet erejét, életképességét a műipar, a kereskedelem, a gazdaság állapota, s az ezzel foglalkozó egyének, a polgárság értelmi foka határozza meg.” A formálódó polgári réteg gazdasági ereje mellett társadalmi szempontból is fontos szerepet töltött be: a polgársághoz tartozás bizonyos társadalmi állást és ezzel arányos műveltségi tőkét és civilizációs szintet feltételezett. E réteg felülről és alulról is nyitott volt s képes volt integrálni a középrétegek gazdasági és műveltségi szintjét elérő csoportokat, felekezettől és etnikumtól függetlenül.

A polgárosodás folyamata elsősorban a megyeszékhelyen és a nagyobb településeken haladt előre. A parasztság polgárosodása viszont rendkívül lassan és nehézkesen indult, pedig éppen Békés megyében döntő fontosságú lett volna, hogy még a XX. század első felében is a lakosság többségét kitevő paraszti népesség mind nagyobb része zárkózzon fel a középrétegekhez, nem csupán anyagi, hanem civilizációs és műveltségi téren is. A dualizmus kori Békés megye társadalmának két legerősebben sugárzó válsággóca éppen a paraszti társadalomban volt. A birtokos parasztság nem tudta megteremteni a maga országos gazdasági és politikai érdekérvényesítő szervezeteit, nem volt képes a kívánatos mértékben csökkenteni a nagybirtokok területét. Nem alakult ki az ország, a me-

Békés megye modernizációjának egyik szimbóluma, a malom

gye irányításában számarányának és gazdasági erejének megfelelő súllyal részt vevő parasztpolgári réteg. A másik feszültségforrást a törpebirtokos és föld nélküli agrárnépeség helyzete jelentette. Békés megyében a múlt század végi agrárszocialista megmozdulások idején már jól láthatóan megmutatkozott e veszély nagysága.

1920 után gyökeresen megváltozott Békés megye helyzete: a Magyarország földrajzi középpontjában fekvő terület egyszeriben az ország peremére került. Földrajzi téren a peremhelyzet hidrológiai kiszolgáltatottsággal párosult: a korábban nagy áldozatok árán létrehozott és jól működő árvízvédelmi rendszert az új határ kettévágta. Először 1925-ben tapasztalták meg Gyula és Gyulavári lakói, hogy milyen kárt okozhat a Romániában átszakadt töltéseken keresztül bezúduló árvíz. A megye települései elvesztették gazdasági kapcsolataik egy részét: a Nagyvárad és Arad felé kiépített pénzügyi, kereskedelmi és kulturális összeköttetés megszűnt. Különösen nehéz helyzetbe kerültek a korábbi vonásközpontjukat elvesztett, közvetlenül a határ mentén fekvő falvak és a mintegy húsz községből álló vonáskörzetét elvesztett Gyula. Az új helyzetből az Arad és Nagyvárad hiteléleti és kereskedelmi szerepét átvevő Békéscsaba tudott valamelyest profitálni. A közvetlen csapásoknál is nagyobb gondot okozott az, hogy átalakult az ország gazdasági helyzete. Korábban a Monarchia egységes vámterülete kedvező piacot jelentett a magyar mezőgazdaság számára. A megkisebbedett ország fejlesztésre szoruló iparát védővámokkal óvta, az árat viszont a mezőgazdaság fizette meg. A mezőgazdaságnak kellett megteremtenie az iparfejlesztéshez szükséges technológiai és nyersanyagimport fedezetét is. Ez azt jelentette, hogy a nemzetközi piacokon igen alacsony árakon értékesültek a magyar agrártermékek. A változás lelassította a még mindig mezőgazdasági jellegű Békés megye fejlődését.

Az új helyzetben felerősödtek a paraszti társadalmat gyötrő feszültségek. Féja Géza 1937-ben megjelent, a dél-alföldi agrárszegénység sorsát bemutató szociográfiájának

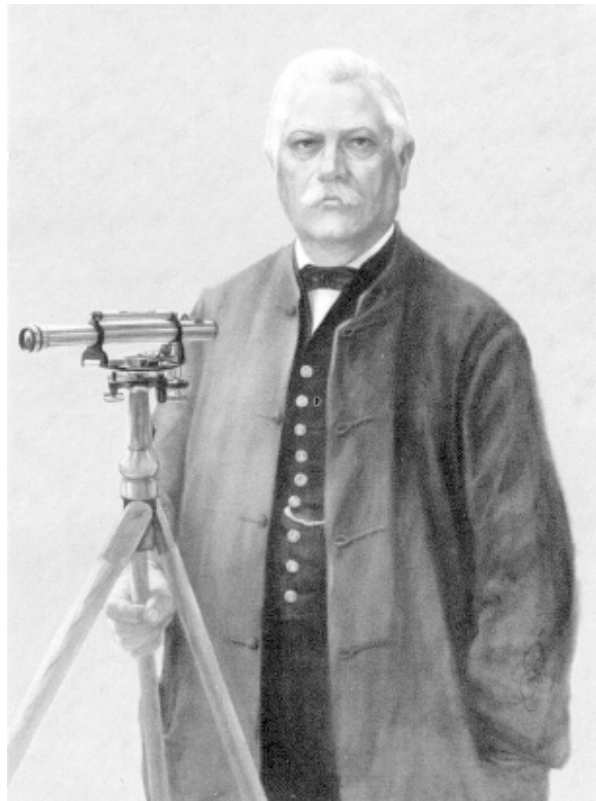
A vasút kapcsolta először szorosan Békést az ország centrumához – Mezőberény

nagy erejű címmetaforája nyomán Békést ma is gyakran Viharsarokként emlegetik. A kép árnyalásához azt mindenesetre hozzá kell tenni, hogy a két háború között a nagybirtok megyebeli területének aránya 40%-kal csökkent s párhuzamosan 55%-kal nőtt a paraszti középbirtokok területe. A birtokos parasztság gazdasági és politikai érdekérvényesítő törekvéseinek erősödését jelezte 1930-ban a Független Kisgazdapárt békési megalakulása.

Míg a XIX. században a megye közeledett a centrumhoz, addig 1918 után ismét nőtt a távolság – az ország szélére került Békés megye elindult a perifériává válás útján.

*

Békés megye múltját áttekintve a legszembetűnőbb tény, hogy a történelem kontinuitása olykor részben s egyszer teljes egészében megszakadt. E törések minden alkalommal nagy gazdasági és még nagyobb társadalmi és kulturális értékpusztulással jártak, ám mindig volt erő az újrakezdésre. A felzárkózást hozó századok voltak a megye történetének legsikeresebb korszakai. Máiig szóló tanulság, hogy a megye történetének szereplői közül azok emlékét őrizzük legelevenebben, akik – telepítő földbirtokosként, lelkészként, politikusként, tanárként, gyáralapítóként – képesek voltak az itt élők erejét összefogva a megyét szoros szálakkal az ország szerencsésebb sorsú vidékeihez kapcsolni.

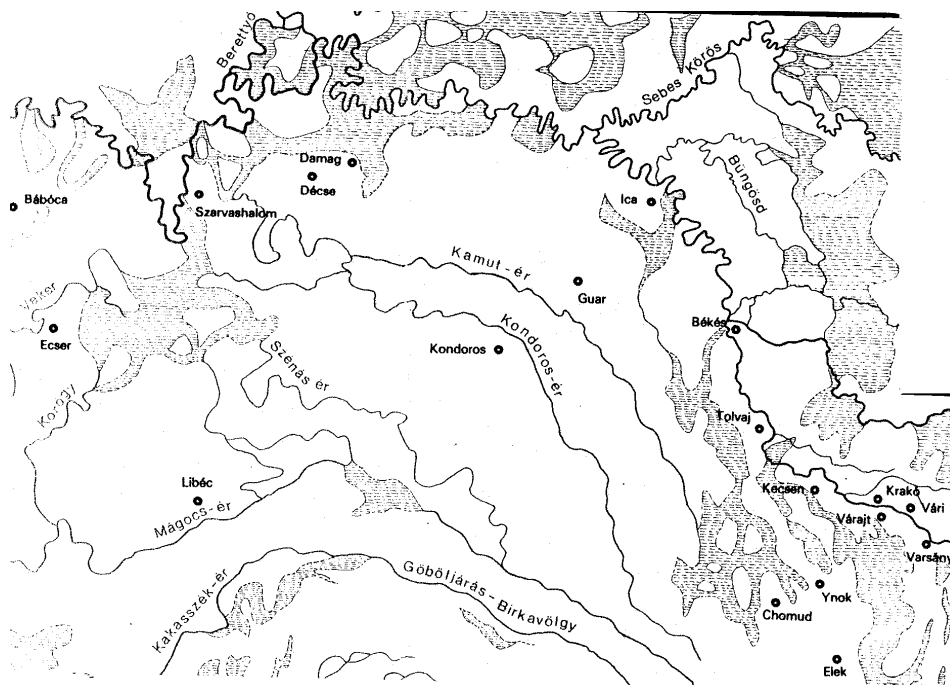
Bodoki Károly (1814–1868) vízépítő mérnök, a Körösök és a Berettyó-völgy árvízmentesítésének tervezője és irányítója (Székelybidi Attila festménye)

Havassy Péter

Békés megye kialakulásáról és korai történetéről

Az Árpád-kori Békés megye a három Körös alsó szakaszának és összefolyásának vidékére terjed ki. A Fehér-Körös a megye délkeleti szögletében, a mai Gyula (a város ekkor még Zaránd megye és a köleséri esperesség része) területén lép vidékünkre, Békésnél felveszi a Fekete-Körösöt, Tarcsától nyugatra, az egykori Edeles falunál pedig a Sebes-Körösöt, míg Mezőtúr és Szarvas között a Berettyóval bővült Túr folyót. Innen az egyesült Körös főmedre Csongrád felé haladt, vizének nem csekély részét azonban a Veker és a Kórógy erek vitték a Tiszába. Az okleveles adatokon kívül *Anonymus*nál is találkozunk némely vízfolyásunkkal: „...Árpád vezér és nemesei közös elhatározással sereget küldtek Mén-Marót bihari vezér ellen. ... a homokon keresztüllovagoltak, majd a Bód-révnél áthajóztak a Tiszán. Innen továbblovagolva a Kórógy vize mellett ütöttek táborn. ... A Körös folyón a Szarvas-halomnál átúsztattak, s onnan továbblovagolva a Tekerő vize mellett ütöttek táborn.”

A korabeli megye tájilag két részre tagolódik: a Körösök vízjárta árterületére és a Körös–Maros közti száraz mezőségre. Bihar és Szolnok megyétől hatalmas vízjárta rétségek választották el, melyek közül a jelentősebb a főként a Berettyó által táplált

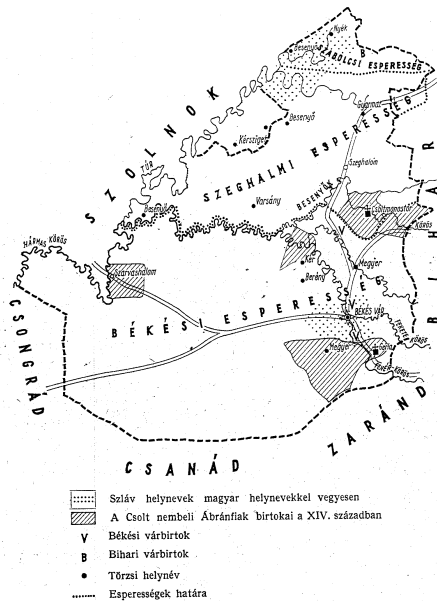

A Körösök vidéke az Árpád-korban (Blazovich 54–55. között)

Szerep vagy Nagysár (ma Nagysárrét) volt, míg egy 1300 körül kelt oklevélben Tordasára néven előjövő rétság (ma részben Kissárrét) a Sebes-Körös egyik mellékágából, a Tekerőből nyerte vizét. A mezőség, melynek egykori táji nevét, igaz később, a XVI. században még olyan Mező- kezdetű falunévek őrizték, s részben őrzik mint pl. Mezőkétsoprony, Mezőmegyer. E mezőségi táj déli része a Maros törmelékkúpjának köszönhetően kissé kiválik környezetéből, mert alapvető településformáló tényezői közül hiányoznak a folyóvizek, illetve azok, amelyek mégis átszabdalják e tájat (Kondoros-, Kamut-, Száraz-ér, Hajdú-völgy stb.) csak időszakosan adnak vizet. A magassági viszonyok miatt nem alakultak ki mocsaras területek, ezért élővilága is más jellegű lehetett, ugyanakkor földjének termőereje már akkor vetekedett a Körösök mentével, s a régészeti megfigyelések szerint az Árpád-kor végéig sűrűbben is települt annál.

A honfoglaló magyarság e vidéken – minden bizonnyal a Gyulák törzse – tehát sztyepei hazájához hasonló tájat talált. A megszállásról így ír *Bíborbanszületett Konstantín* bizánci császár: „...ahol Turkia egész szállásterülete van, azt mostanában az ott folyók nevére nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tútisz (talán a Bega – HP), harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös (Kriszosz), és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bolgárok, ahol őket az Isztrosz folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél felé pedig a horvátok.” Krónikáink nem beszélnek a megye honfoglalás kori megszállásáról, Anonymus is csak érinti a kérdést: “Tas és Szabolcs a győzelem után visszafordultak Árpád vezérhez, miután az egész nép meghódolt a Szamos folyótól a Körösig, és senki sem merte a kezét emelni ellenük. ... Nekiindulva lefelé jöttek egy Omsó-ér nevű víz mellett (Érmellék – HP), s a Szerep-mocsárhoz értek. Aztán útjukat folytatva Szeghalomhoz jutottak; itt át akartak kelni a Körösön, hogy Mén-Marót ellen harcoljanak, de Mén-Marót katonái odajöttek, s megakadályozták, hogy átkeljenek. Továbblovagolva tehát, egy napra rá az apró halmoknál (később Próhalomháza, ma Póhalom néven puszta, Gyomától északra – HP) ütöttek táborn.”

A megyénket megszálló ősnemzetség a *Csolt* volt, ezt sem a krónikákból tudjuk, hanem inkább a későbbi birtokviszonyokból, ugyanis a nemzetség ismert birtokai (Csaba, Csolt, Gerla, Mágor, Poklostelek, Vésztó, s talán Szarvas) nem terjedtek túl a megye határain, bár minden bizonnyal lehettek bihari érdekeltségeik is, továbbá Békés várának ura az 1046-ban lázadó Vata volt, valamint a vár és a Csolt-nem későbbi birtokai közé ékelődtek be a várjobbágyok katonai települései (Csarna, Csatar, Méhes) és a törzsi helynevet viselő falvak (két Megyer, Berény, Kér). Amennyiben a megfigyelés helyes, akkor Géza vagy Szent István a Csolt nemzetség ellenállásának leküzdése után a várat és a nemzetség területének jelentős részét elkobozta, az erősségbe saját ispánját, Békést ültette, s a vár köré, az előbb felsorolt falvakba telepítette saját katonaságát, a várjobbágyok őseit. (Jelenlegi ismereteink szerint a szakirodalomban sehol sem említik azt az eshetőséget, hogy a Csolt nemzetség megtörése összefügghetett Ajtony leverésével. Mint említettük, vidékünket minden bizonnyal a Gyulák törzse szállta meg, melynek előkelőbb rétege 950 után Erdélybe költözött. A törzs eredeti szállásterületén maradt elemeket Marosvár [a későbbi Csanád] központtal Ajtony szervezi törzsi államba, melynek határai a Tiszától az Erdélyi-középhegységig, a Körösök vidékétől az Al-Dunáig terjedt, tehát felölelhette az általunk vizsgált területet is, déli részét egészen biztosan. Több mint valószínű – főleg későbbi ellenállásukat figyelembe véve –, hogy Ajtony seregében ott voltak a Csanád által vezetett királyi csapat ellen küzdő Csolt-nem

Békés megye kialakulása (Györffy 495.)

(dukátushoz) való viszony, a másik a megyei és esperesi beosztás területi eltérése. 1072-ben Géza herceg egy Vata nevű személyt a bihari püspökkel együtt követségbe küldött Salamon királyhoz, s ez alapján feltételezhető, hogy a Vata személynevet igencsak kedvelő Csolt nemzetség a dukátus területén élt. A bihari dukátus 1107-ben megszűnik, ennek ellenére a Biharral való szorosabb kapcsolatot feltételezi az az 1203-ban kelt oklevél is, melyben az alábbi kitétel olvasható: „A kiváló emlékű Imre király a királyi felséget megillető, egész Bihar megye falvaiból és piacaiból befolyó vám kétharmad részét mind Bihar, mind Zaránd és Békés (Bekes) körül ... örökre a váradi egyháznak adta...”, azaz a teljes Bihar vármegyét nem Bihar és Zaránd körül helyezi el, hanem ebbe bevonja a Békés körüli területeket is, vagyis azt sugallja, mintha Bihar egy nagyobb egység lenne, melybe beletartozik Zaránd és Békés is. „A váradi püspökség hatalmas területén Bihar mellett a békési földvár körül kezdett egy újabb egyházi és világi igazgatási központ kialakulni, amely elvezetett a békési főesperesség és Békés megye megszületéséhez. Lehet, hogy e folyamat kezdete már a XI. századra visszavezethető, de éppen Imre király 1203. évi oklevele a bizonyosság rá, hogy Békés elszakadása, önállósodása Bihartól nem tekinthető gyors folyamatnak, s bizonyosan csak a XIII. század elején jutott befejezéshez” – írja *Kristó Gyula*, megváltoztatva ezzel korábbi álláspontját megyénk kialakulásának időpontjával kapcsolatosan. Hasonlóan vélekedik *Jankovich B. Dénes* is: „egyáltalán nem biztos, hogy Békés megyét a korai időkben önálló megyévé szervezték... Békés neve a 13. század legelején tűnik fel, talán ekkor önállósult, vált ki Bihar területéből.”

A XIII. század elejéig nem találkozunk egyetlen békési tisztségviselővel, egyetlen előljárával, egyetlen katonai vezetővel sem, mely nem írható a sajnos valóban nagyfokú oklevélpusztulás számlájára. Szerencsénkre az 1210–20-as évekből a ránk maradt Váradi Regestrum már számos adatot közöl a megye működésére vonatkozóan. 1213-ban

tagjai, feltehetően Vata is, s büntetésük nem is maradt el. 1046-os felkelésük ki-robantásában régi hatalmuk, fényük és birtokaik visszaszerzése erősebben esett latba, mint a „pogányság”, s az sem lehet véletlen, hogy olyan brutálisan bántak el Szent Gellért marosvári-csanádi püspökkel.)

Békés megye létrejöttének ideje tisztázatlan, kialakulásával kapcsolatosan számos vélemény megfogalmazódott. Igen sokan (*Haan Lajos, Karácsonyi János, Heckenast Gusztáv, Györffy György*) Szent István által alapított (vagy még korábbi eredetű) vármegyének tartották, mások (*Molnár Erik, Kristó Gyula, Szabó Ferenc*) 1046 után kialakítottak, a harmadik álláspont szerint (*Hóman Bálint, Scherer Ferenc*) egyenesen Szent László hozta létre. Békés megye kialakulásával kapcsolatosan alapvetően két megoldatlan kérdéssel kell szembenéznünk, az egyik a bihari hercegséghez

egyszerre két tisztségviselő is előfordul, Bosur a békési kikiáltók, csőszök feje (*archipraeco*) és Damian udvarbíró (*curialis comes*). A rákövetkező évben feltűnik az *első békési ispán, Pál comes is, akinek székében 1219-ben Éliást találjuk, 1222–1224-ben pedig Botezt, aki egyben a királyi udvar bírójának tisztét is betölti*. 1215-ben Simon, 1219-ben Zeuen a békési billogos (*bilotus*), vagyis az ispán bíraskodási segítője. Ebben az évben esik szó először a békési várnépekről (*castrenses*), várjobbágyokról (*iobagiones castri*), 1221-ben pedig az első várbirtokról, a ma Körösladány határában lévő Méhes faluról (később említik még a nyilvánvaló Békésen kívül várbirtokként az alábbiakat: Csorna, Csatár, Ika, Kecsen, Szilas). 1229-ben Cesar a békési sereg vezetője (*princeps exercitus*), s mellette feltűnik hét százados (*centurio*), Péter, Beda, Óse, Tiborc, Lőrinc, Pál és Géza is. Békés mint megye az Árpád-kori forrásokban *parochiaként* (először 1229-ben) vagy *comitatusként* (először 1261-ben) szerepel. A békési várral, várjobbágyaival, közöttük az először és utoljára név szerint is feltűnő várnagyokkal, Jánossal és Erenske Tamással 1295-ben találkozunk utoljára Murony határjárásánál. A királyi vármegye átengedi a helyét a nemesi vármegyének, mely létezésének első biztos tanújelét 1329-ben adja, amikor Márton mester békési ispán Békésen vármegyei közgyűlést tart. (Itt jegyezzük meg, hogy a szakirodalom nem igazán foglalkozik azzal az eshetőséggel, hogy ez már korábban megtörténhetett, hiszen a Borsa nembeli Beke bihari, szabolcsi és békési ispán 1313-ban már négy szabolcsi szolgabírájával együtt fordul elő, tehát nehezen elképzelhető, hogy a fennhatósága alá tartozó megyénkben ez máshogy lett volna, annál is inkább, mert ispánsága részét képezte testvére, Borsa Kopasz tartományuraságának.) Összefoglalva: *megyénk kialakulásának végső dátumát az 1210 körüli időre kell tenniünk, mindenképpen 1203–1213/14 közé, mikor megjelennek Békés első önálló tisztségviselői. Elgondolkodtató, hogy sokak szerint a Zaránd megyei származású Anonymus ír a bihari várról, a zarándi ispánságról, ugyanakkor a szomszédos békési vár és környéke – Szeghalom vonalától eltekintve – teljesen fehér folt számára, s ne feledjük, a gesta is nagyjából abban az időben íródott, ahová mi megyénk kialakulásának végső időpontját helyezzük.*

Itt kell szólnunk magáról a békési ispánsági várról, mely ugyanúgy az idők ködfátyolába vész, mint megyénk kialakulása. A kérdéssel foglalkozó kutatók Karácsonyi János óta a XIV. századi krónikakompozíció 1046-ra vonatkozó *Vatha de castro Selus-Belus [Bekus]* kitételét a településnek és a megyének nevet adó békési várral azonosnak vették, holott az egykori erősségből semmi nem maradt meg, a helyét még megközelítően sem sikerült lokalizálni. „A vár szláv eredetéről vallott korábbi nézeteket sem régészeti, sem helynévi adatok nem támogatják, és ugyancsak megtévesztőek a helytörténeti irodalomban fel-felbukkanó földrajzi nevek (Békésföldvár, Kamati vár), mivel ezek...” Jankovich B. Dénes szerint őskori földvárak. *Banner János* az ispáni székhelyet, s a későbbi, a Maróti család gyulai uradalmához tartozó békési udvarházat a város belterületén, a Kastély nevű városrészen feltételezte, de az ásatások bebizonyították, hogy ott minden korábbi előzmény nélküli hódoltságkori palánkvár állt csupán. Ugyanitt 1975-ben *Jankovich B. Dénes*, 1976–1980 között *Gerehyes Ibolya*, 1989-ben pedig *Szatmári Imre* is ásatásokat folytatott, melyek azonban csak megerősítették *Banner János* korábbi megfigyelését. A vár másik feltételezett helyén, a város centrumában sem hozott eddig eredményt a több évtizede folyó régészeti megfigyelés.

A magyarságon kívül megyénk területén, ha gyéren is, az Árpád-korban felfedeztünk más népelemeket is, így a helynevek tanulsága alapján *szlávokat* (Békés körül Balaton, Csarna, Csatár, a rétségben Bucsa, Csarna és Szerép). Györffy György a Békés környékén előforduló szláv helynevek alapján nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a

várat szlávok építették. A korai, a különböző egyházi javadalmazásokban (lásd később) előforduló szolgáló népek személynévi anyaga ugyanakkor nem feltételez jelentősebb szláv népességet területünkön.

Számolhatunk, elsősorban a szeghalmi esperesség területén a *besenyő* etnikummal is, így elsősorban Nadány (Körösladány) környékén, melynek 1245–1247 táján említik puszta egyházát, mely egykor a besenyőké volt, Besenyő-tó tünik elő Ecsegen, Besnyő, Besnyő-part és Besnyő-halom Dévaványán, Besnyő-ér Mezőtúr békési határán, Besenyődomb Szerep és Bucsa között, Besenszög Gyomán, Besenyő családbeli birtokosok Szerepen és Kovácsházán.

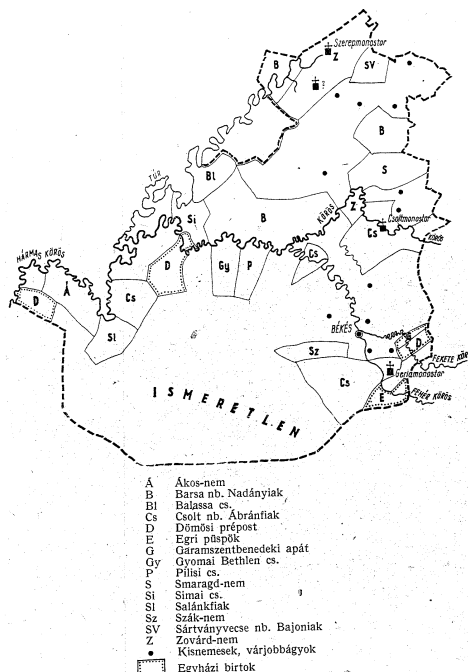
Nyomokban felfedezhető a *kunok* jelenléte is, így idézhetjük IV. (Kun) László 1279. évi második kun törvényét: „És mivel a kunok bőséges sokasága bőséges földterületet kívánt, úgy határoztunk, hogy azok, akik nemzetségükkel a Duna és a Tisza vagy a Körös (Kris) folyó mellett, vagy a Maros és a Körös (Kris) folyók között, vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján ... vagy ezek környékén telepedtek le, és nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival Béla király úr, a mi nagyatyánk, Magyarország nemes emlékeztű, dicső királya telepített le: most is itt szálljanak meg és telepedjenek le az előbb említett módon – úgy mint országunk nemesei.” Györffy György szerint a kunok hamarosan, 1283-ban kivonulnak vidékünkéről, szerintünk azonban ez nem terjedt ki a teljes népességre, mivel Kun László többszöri Szarvason való előfordulása valamilyen kapcsolattartást feltételez, továbbá a későbbiek folyamán említik őket Szentágótán (Kunágota), birtokosok Bábockán, emléküik ott él a helynevekben, pl. a bucsai Kun-ér, a Ladány melletti Kun laposa, a középkori családnevekben, így a décsei Kun Bálint stb., de felhozhatjuk a XIII. század végére, XIV. századra datált bánkúti kun női lovas sírt is. Itt jegyezzük meg, hogy a kunokat tulajdonképpen a tatárjárás során elszenvedett veszteségek pótlására telepítik vidékünkre. Györffy György megyénk tatárjárás előtti népességét 15 000 főre becsüli, s a vármegye területét 3600 négyzetkilométernek veszi, mely alapján egy négyzetkilométerre mintegy 4,2 lélek esik. A tatárok „Arad és Csanád felé kezdenek vonulni, közükben hagyva Újfalut, melynek neve Perg (feltehetően Kaszaper – HP) volt, melyben hetven falu népe volt összegyűlve... a nagy falut minden oldalról körül fogván... Óh fájdalom! Óh istentelen nép ropant kegyetlensége és dühe! Mert aki ennyi nép vesztét józan ésszel elgondolja, ezen helyet vérmezőnek méltán nevezhetné...” A mongolok elvonulása után megyénk népessége legalább a felére süllyed, ugyanakkor minden üresen, lakatlanul álló falut nem szabad csak a tatárjárás rovására írni, nem lehet tömeges kiirtásról beszélni, mert a települések elhagyásában szerepet játszik az ez időben megfigyelhető pusztásodási folyamat is.

A Biharral való szoros kapcsolatra utal megyénk egyházszerkezete is. A szakirodalom feltételezi, hogy a bihari (váradi) egyházmegye kezdetben csak két főesperességből állt, a bihariból (váradi) és a békésiből, azért – ami persze önmagában még nem perdöntő bizonyíték –, mert csak ezt a kettőt említik a tatárjárás előtt. Békés első esperese, István 1229-ben, maga az esperesség pedig 1236-ban tünik fel (itt jegyezzük meg, hogy megyénk északnyugati csücske az egri egyházmegye szabolcsi esperességéhez tartozott). Kezdetben tehát csaknem az egész megyére kiterjedő békésiből utóbb kivált a szeghalmi esperesség. Első ismert esperesét, Tamást 1319-ben úgy említik, mint váradi kanonokot. Györffy György ezt az adatot elismeri, ugyanakkor a szeghalmi esperes paptársának tartja a 1222-ben előtűnő Benjámint nadányi alesperest. A tatárjárás és a

pusztasodás miatt nagyon sok egyház elenyészett, ezeket egyébként jelzik a dolgozatunkban több helyen is előforduló -egyház végződésű pusztabirtokok, így az 1332–37. évi pápai tizedlajstrom alapján mindössze 17 működő egyházzal tudunk, melyek közül hat (Békés, Csaba, Edeles, Gerla, Gyoma, Gyúr) a békési, kilenc (Cséfán, Csökmő, Gyarmat, Nadány, Pázmán, Sima, Szeghalom, Ványa és a csolti apátság) a szeghalmi, kettő (Bajom, Rábé) a szabolcsi esperesség területéhez tartozik. A legnagyobb tizedet fizető egyház a békési és a csolti apát egyaránt 15 garassal, ezeket a nadányi és a füzesgyarmati követi. Az egy plébániára eső átlag 5,5 garas, mely országos viszonylatban alacsonynak mondható. Itt kell megemlítenünk, hogy megyénk területén három Árpád-kori monostorról tudunk, a Csolt nemzetség csolt-mágori és gerlai, valamint a Zovárd-nem szerepi apátságáról.

A békésitől a későbbi szeghalmi esperesség területe az Árpád-korban nemzetiségi és etnikai (lásd előbb a besenyőkről írottakat) szempontból eltérő képet mutat. A Borsa (Barsa) nemzetség kezén találjuk a legtöbb falut: Apróhalomháza, Bucsa, Füzesgyarmat, Nadány, Rábé, Sűvöltő, Szentgyörgy vagy Teked, Szentmihályegyháza, Varsányegyháza, a Zovárd és a vele egy eredetűnek tekinthető Sártványvecse nemzetség (birtokai Heves és Esztergom megyében is egymásba ékelődve fekszenek) magáénak tudhatja Bajom, Görbej, Ényed, Füss, Ösvény, Szentmiklós, Szerp és Udvari településeket, a Champagne-ból származó Smaragd ispán nemzetsége pedig Szeghalmot és Csökmőt. Rajtuk kívül kisebb nagyobb jószágokkal rendelkeztek még a megye területén az Ákos-nem (Fejéregyháza, Szén, Szentandrás), a Kartal-nem (Csudabala) és a Szák-nem (Murony) tagjai. Jelentős az egyfalus birtokosok száma.

Külön kell szólnunk az egyházi javadalmakról, mert döntően csak ezekből alkothattunk némi képet megyénk Árpád-kori gazdálkodására vonatkozóan. 1067 körül az Aba nembeli Péter ispán százdi monostorának (ma pusztá Mezőcsát mellett) adja „földekkel, legelőkkel, rétekkkel, szántóvetőkkel, vincellérekkel, ökrökkel, juhokkal, igásmarhákkal, disznókkal, méhekkkel ...Szeghalom (Scegholm) birtokot összes dolgaival...” Ha itt nem egy szokásos oklevélformulával állunk szemben, akkor a felsorolás már egy kisebb fajta földesúri allódium, primitív mezőgazdasági „üzem” létét sejteti Szeghalmon. I. Géza király 1075-ben a garamszentbenedeki bencés apátságnak jelentős birtokokat juttat, közöttük: „Doboz (Duboz) nevezetű falumban Szent Benedek disznóit őrző három háznép szolgát adtam földjükkal együtt, akiknek törvényül adtam és rendeltem, hogy ahová csak a király disznói mennek legelni, oda menjenek Szent Benedek apátjának disznói is...” Nagyon becses adatokat őrzött meg számunkra továbbá II. Béla 1138. évi oklevele, melyben megerősíti

Békés megye birtokviszonyai a XIII. század végén (Györffy 499.)

javaiban az apja, Álmos herceg által alapított dömösi prépostságot. Vidékünkéről Báboca (ma Bábocapuszta Öcsöd mellett), Décse (ma puszta Szarvas és Endrőd között), Doboz, Kuhte (Endrőd táján feküdhettek) és Sarkad (akkor még Bihar megye része) településekről szól az oklevél. A falvak népe döntően kenyéradó, azaz földműves, de ugyanakkor az apátság rendelkezik Kuhtéban 800 birkával, 50 tehénnel, Dobozon 70 kocával és 60 méhkassal. Érdekes kitétele az oklevélnek, hogy a méhészeket és a kanász-pásztorokat a kenyéradó szolgák közé sorolja. Minden egyes háznép a tizeden felül évenként két juhot, két köből búzalisztet, két köből ósört és egy söt köteles adni. Décse falu lakói, másokkal együtt 25 köből márcot szolgáltattak be, s sajátos feladata lehetett Báboca öt megnevezett szakácsának is. *Lederer Emma* „mutatott rá arra a nagyon fontos tényre, hogy a XII. században – a dömösi oklevél alapján – nincs különbség két egymástól távol eső (dunántúli és Tisza-Körös vidéki) birtokrész gazdálkodása között, azaz a keleti országrészek egy évszázad alatt behozhatták azt a hátrányt, amely a nyugati vidékekhez képest későbbi feudalizálódásuk révén megmutatkozhatott. Az a tény azonban, hogy az egyház állatállománya keleti részekben van (Dobozon – miként már 1075-ben – most szintén sertéseket említenek), arra mutathat, hogy a Tisza-Körös vidékén még a XII. században is az állattenyésztés dominálhatott a földművelés rovására. A földművelés elterjedtségére az utal, hogy a kanászok a kenyéret adó jobbágyok közé tartoztak.” A korabeli állattenyésztés arányaiba azonban csak a régészeti segítségével pillanthatunk be, három, megyénk területén folytatott faluásatás állatcsont vizsgálati eredményei alapján.

	Szarvas-Rózsás	Kardoskút	Doboz
		s z á z a l é k b a n	
szarvasmarha	28,5	31,1	47,9
ló	10,0	26,9	13,3
juh és kecske	18,5	15,9	17,0
sertés	22,8	14,9	9,7

A vizsgálati anyagban elenyésző számban fordulnak elő kutya, macska, háziszárnyas, továbbá vaddisznó, szarvas és nyúl csontok. A táblázatból rögtön kitűnik a szarvasmarha jelentős arányszáma, mely nem csoda, ha tudjuk, hogy korszakunk leggyakrabban használt igavonó állata. A lóállomány csekélyisége feltételezi, hogy inkább eladásra kerültek, így helyben kevesebb hullott el. Érdekes azonban a sertések alacsony száma, mely főleg Doboz esetében szorul magyarázatra, ezért nem árt, ha tudjuk, hogy az állatcsontokat felszínre hozó ásítás nem a középkori Doboz falut tárta fel, hanem annak határában egy másik, talán korábbra datálható települést. Mint az előzőekben láttuk, Doboz a királyi kondások faluja volt, s ezenkívül ellátott sertéssel két egyházi intézményt is. Györffy György szerint a korszakban a disznótartás, makkoltatás országos hírű központja volt. Még egy 1273. évi oklevélben is arról olvashatunk, hogy a királyi disznók után járó tized harmadrésze a váradi káptalant illeti. Itt jegyezzük meg, hogy a Körösök árterének és környezetének tölgyesei mindenhol lehetőséget teremthettek a disznótartásra.

A Körösöknél és holtágainál tartva a szolgáltatások, valamint a lakosság élelmiszer szükségleteinek körét jól kiegészítette a halászat is, melyre több helyneveünk, így pl. *Vesze, Vésztő*, továbbá a folyók elrekesztéséről szóló okleveleink is utalnak. 1138-ban a dömösi prépostság egy Körös környéki halastavat is kap halászokkal együtt Kuhte

faluban. Halászó helyeket említenek Bajom és Bala területén is. A vizek egyben lehetőséget nyújtottak malmok működtetésére is. Így pl. 1258-ban a Smaragd nembeli Egyed ispán más javak mellett a zsámbéki monostornak adja Szeghalmon a körösi malomhelyét, 1261-ben – Szent László korára visszamenően – megerősítik az egri egyházat javaiban, köztük Püski faluban a Fehér-Körös melletti malomhelyével együtt. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a régészeti ásatások és terepbejárások gyakori lelete a malomkő vagy annak töredéke, mely arra utal, hogy a gabonát kézi erővel a jobbágygazdaságok maguk is feldolgozták. Jelentős lehetett továbbá a méhészkedés is, melyre azonban az előbb már említett szórványadaton kívül csupán azt hozhatjuk fel, hogy nyilván királyi szolgálónépként mézzel adózók települése lehetett az egykori Méhes falu a mai Körösladány határában.

Végül szólunk kell témánk, a megyei igazgatás kezdetei kapcsán az ún. körösközi ispánságról (*de Kereskuz comitatus*), még akkor is, ha ennek nyomokban felfedezhető léte inkább már a XIV. századra tehető. A Berettyó és a Fekete-Körös közötti vidéket, azaz Békés megye északi részét, megközelítően a szeghalmi esperesség területét többször körösközi ispánságnak nevezik a források, s mivel a megye és az esperesség területe általában fedi egymást, arra gondolhatunk, hogy a szeghalmi esperesség területén egy önálló igazgatási egység kialakulásának folyamata kezdődött meg, mely azonban nem teljesedett ki, nem tudta megtörni Békés megye XIII. században kialakult egységét. A királyi vármegyéből a XIV. század elején nemesi vármegyévé váló Békés meg tudja őrizni integritását, s szívből reméljük, megóvja napjainkban is, és nem esik mindenféle régiós elképzelés áldozatává.

Irodalom

- Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Fordította: *Pais Dezső*. Bp. 1975.
Blazovich László: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba–Szeged, 1985.
Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. A. CS. Bp. 1987. 494–515.
Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870.
Jankovich B. Dénes: Ásatások a békési Kastély területén. *Békési Élet*, 1980. 2. sz. 183–193.
Jankovich B. Dénes: A magyar honfoglalástól a török korig. In.: Békéscsaba története I. Szerkesztette: *Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula*. Békéscsaba, 147–206.
Karácsonyi János: Békésvármegye története I–III. Gyula, 1896.
Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: *Kristó Gyula*. Bp., 1994.
Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. Békéscsaba, 1967.
Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba, 1981.
Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
Magyarország régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. I–II. Szerkesztette: *Jankovich B. Dénes*. Bp. 1998.
Oklevelek Békés megye középkori történetéhez. Sajtó alatt a Békés Megyei Levéltár gondozásában.
Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyulai Katalógusok 2. Szerkesztette: *Havassy Péter*. Gyula, 1996.

Corvin Jánosnak a gyulaiak számára 1496. november 24-én kiadott privilégiumlevele*

Corvin János Oppavia, Liptó hercege, Dalmácia, Horvátország, és Szlavónia bánja stb. Emlékezetül adjuk stb. Miközben mi a közelmúlt időszakban és egészen jelen ideig az említett országok báni tisztéből kifolyóan az irányítással és a kormányzással és eme országok különféle hadjárataival voltunk elfoglalva, a mi öröklött javaink, különösen Gyula nevű mezővárosunk bizonyos официálisaink szigorúságának következtében nem jelentéktelen elnéptelenedésnek indultak, és emiatt hatalmas károkat és csapásokat szenvedtünk el. Az előre bocsátottak érdekében ilyenfajta méltánytalanságokat is eltűrvén és bizonyos más jó szándékú megfontolásoktól indítva, [...] akarván mondott mezővárosunk, Gyula polgárainak és lakóinak nyugalmáról előnyösen gondoskodni, hogy Gyula mezővárosa népek és lakosok sokaságával ékeskedjék, ezáltal egyrészt a mi tisztségünk bőkezűsége kitűnjék, másrészt szokott jövedelmeink ne csökkenjenek, leginkább pedig abból a megfontolásból kiindulva, hogy ennek a mezővárosnak a polgárai és lakói fent említett különféle hadjáratainkban dolgaikat és javaikat nem kímélve várainknak idegen kezektől való megőrzésében és más önzetlen segítségnyújtásban irányunkban mindig igen előzékenyeknek és jó szolgálatot tevőknek mutatkoztak és mutatkoznak a jelenben is, ezért ezeknek az érdekeknek a tekintetbe vételével mondott Gyula mezővárosunk polgárainak és lakosainak, amely mezővárost más szabad mezővárosaink mintájára hasonló mód ünnepélyesen szabad mezővárosnak jelentjük ki, a szabadságnak ezt a kiváltságát engedjük meg, és ez alább leírt cikkelyben fejezzük ki.

Mindenekelőtt, hogy a mi Gyula nevű városunkban a mindenkori официálisaink közül senki se merészelje a polgárokat és lakosokat az alább előadottak kivételével más terhek [viselésére] és szolgálatra kötelezni, hanem legyenek a terhek és szolgálatok alól örökre szabadok és mentesek, csak annyit megtartván azokból, hogy a polgárok és lakosok kötelesek a mi meghatározott malmainknál a közönségesen gátnak (gaad) nevezett rekeszt egyenesre igazítani, és ezzel a víz megfelelő oda folyását biztosítani, továbbá a hidakat a szokásoknak megfelelően megtartani, a szétromboltakat helyreállítani, valamint – amint régtől fogva szokásban volt – fát és bort Gyula várunkba szállítani.

Gyula városunk bírója az esküdtekkal – és a mi előbb mondott официálisaink közül egyik sem – köteles a szokásos szabad vásárokat és a szokásos hetipiacot ugyanott megtartani, és azt a szokásosan felügyelni, továbbá tartozik azon figyelmesebben őrködni, hogy tudniillik a hazugságok, veszekedések vagy véletlenül történő idegenek okozta egynémely lopások ugyanott ne forduljanak elő, amelyekben döntené és ítélné az ugyanannak a bírónak és esküdteknek teljes engedélyt adunk. A mi és az

* Gyula középkori története során az 1496-os privilégiumlevéllel jutott a városi fejlődés legmagasabb fokára. A kiváltságlevél széles körű jogokról és jelentős belső autonómiáról tanúskodik. Ez a török megszállás miatt sajnálatosan megszakadt folyamat dokumentálja, hogy a Dél-Alföld mezővárosai is megindultak a nyugat-európai társadalomfejlődés útján. A privilégiumlevelet lefordító Blazovich László nagyobb tanulmányt szentelt a kérdésnek: Gyula városának és lakóinak jogi helyzete a középkorban. In: A Békés Megyei Múzeumok közleménye. Békéscsaba, 1996. 351–365.

officiálisaink joghatóságából annyit, amennyi tudniillik régtől fogva megvan, sértetlenül meghagyván.

Továbbá ha előbb mondott polgáraink közül valakit velünk szemben fej- és jószágvesztés ítéletében marasztalnak el, akkor – úgy határozunk –, hogy azt az ilyen esetben vissza kell tartani számunkra, nehogy az officiálisaink, nehogy az említett bíró és esküdtek az efféle elveszett javakban valamiféle lehetőséget bírjanak, hanem az ilyen bűnös csak egy arany forintot fizetvén előbb említett városunk officiálisainak, a kieszközlendő kegyért hozzánk jöhet vagy lehetősége van jönni. A bíró pedig az efféle bűnös összes javait részünkre lefoglalni és megőrizni tartozik addig, amíg ugyanaz a bűnös tőlünk kegyelmet nem kap.

Továbbá bármely mesterséget űző iparos szabadon jöhet mondott mezővárosunkba, és ott a mesterségét a mezőváros szokása szerint az előbb mondott officiálisaink minden akadályozása nélkül gyakorolhatja addig, amíg neki tetszik.

Egyébként, miként értesültünk róla, eme időkben a Gyula városunkban jelenleg szolgálatot teljesítő sokat emlegetett officiálisaink bizonyos korábban kezdődött gonoszság folytán nagy és kis állataink pásztoraikat alkalmat találván sokféleképpen zaklatták, akadályozták, fogságba vetették, és jószágaikat pusztították, amely dolgot igazán – semmilyen módon nem akarunk eltérni, jelen levelünkkel az efféle zaklatásokat, fogságba vetéseket és akadályoztatásokat az officiálisoknak hosszú időre megtiltjuk. Ha ugyanis az említett pásztorok bárkivel szemben bármely ügyben vétkesek voltak, az előbb mondott bíró az esküdtekkel azok felett ítélni köteles az ugyanott más bírók által megőrzött szokások szerint. Ezen túl bizonyos zsvány officiálisok hozzászórtak, hogy az éj leple alatt csendben az említett városba lopakodjanak, és ott sok, mérhetetlenül nagy kárt és botrányt okozzanak, az ilyenek közül azokat, akiket rajtakaptak, a bíró és az esküdtek fogva tarthatják és addig azon vár officiálisaihoz kieszközlendő ítéletért és igazságért azokhoz, akikre ez tartozik, kerülnek. Ha ők az ilyenek felett ítéletet hozni vagy igazságot tenni akarnak, jól bizony, egyébként ugyanaz a bíró és az esküdtek mások szokása szerint elítélhetik, és őket bűneik mértéke szerint, amint a jog rendje diktálja, megbüntethetik, és velük szemben a fővesztés ítéletét is kiszabhatják.

Óhajtjuk továbbá, hogy a várban lévő mindenkori említett officiálisaink a kézműveseket, bármilyen ipart űzzenek, saját maguk számára végzett munkára méltó fizetség nélkül kényszeríteni semmilyen módon ne merészeljék, hanem – ha valami munkára szükségük van – a végzett munka és anyag értéke szerint a mestereknek – bárkinek közülük – fizetéssel tartoznak.

Elhatároztuk azonkívül, hogy a polgárok és lakosok az említett erdőket, ahogy régi időktől szokás, őrizték, és felvigyázásukra saját embereiket állítsák, továbbá az erdők hasznát és gyümölcsét régi szokás szerint élvezhetik, officiálisaink pedig a polgárokat és lakosokat az [általunk adott] szabadság ezen formájával szemben ne akadályozzák, vagy erőszakosan ne tegyenek olyat, amelyet megtiltottunk számukra, más módon cselekedni ne merészeljenek.

Továbbá a fent említett polgárok és lakosok összes ingó javaikat, akinek csak akarják, annak hagyhatják, életükben és halálukkor a rendelkezés és örökítés lehetőségét bírják. Ha pedig valaki törvényes örökös nélkül hal meg, nincs felesége, nincsenek fiai, atyafiai vagy rokonai, vagyonából két részt arra alkalmas és becsületes, a tanács által kiküldött férfiak a szegényeknek és a mezőváros egyházainak juttassanak, a harmadik részt pedig a város hasznára tartsák meg, ezzel a törvénnyel a polgárok akkora szabadságot élvezzenek, amennyivel régtől fogva rendelkeztek.

Továbbá ha officiálisaink bármelyik familiárisa bármilyen segítség látszata alatt idegen kereskedők áruit a mi javaink közé elzárja, és hasonlóan más idegen helyeken a mi jobbágyaink javai hasonló módon elzártnak, akkor officiálisaink az összes dolgot az által tudniillik, akiről kiderül, hogy a tett kezdeményezője volt, hozassák helyre.

Végül a polgárokat és lakosokat az összes régi szabadságaikban, jogaikban és szokásaikban, amelyekkel ez idáig éltek, meg kívánjuk tartani, sértetlenül meghagyván ugyanúgy a jövedelmeket, szolgáltatásokat és más bármiféle szolgáltatásokat és kötelezettségeket, amelyeket nekünk és ebből következően a várunknak régi szokás szerint mindig nyújtani tartoztak.

Eme dolog emlékezetére és örök erejére függő, titkos gyűrűs pecsétünkkel megerősített oklevelünket kiadtuk. *Kelt Bihácson 1496. november 24-én.*

(fordította: Blazovich László)

Gyula legerjedtebb látképe a XVI–XVII. században

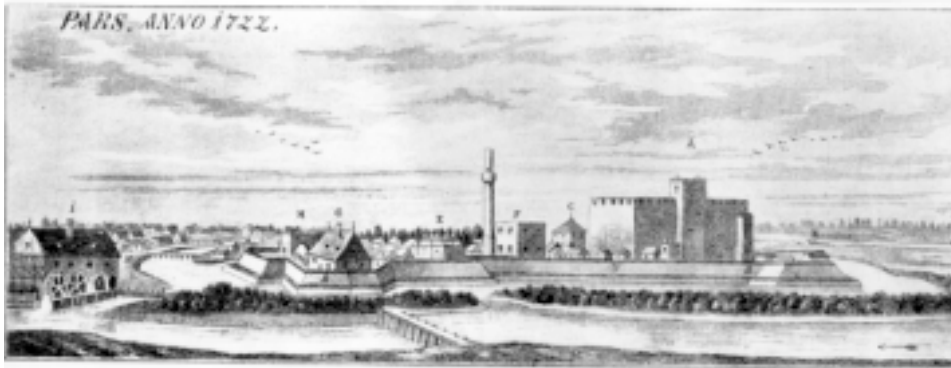
*Gerehlyes Ibolya***Dzsámik és mecsetek árnyékában**

„A világ padisahja... Gyula várának elfoglalására a tapasztalt vezérek sorából az Arisztotelész bölcsességű vezért, Pertev pasát küldte néhány ezer kapu-kulival, janicsárokkal és több harcossal a győzelmes hadseregből: Szigetvára ellen pedig személyesen szándékozván menni a hadsereg többi részével, hadjáratának gyeplőjét azonnal a nevezett vár felé fordította.” Így kezdte Katib Mohammed Zaim török történetíró I. Szulejmán szultán hetedik magyarországi – egyben élete utolsó – hadjáratának leírását. Az események további menete jól ismert. A várat hősiessen védő Kerecsényi László kilenc heti ostrom után, 1566. szeptember 2-án feladni kényszerült Gyulát. Néhány nappal később, szeptember 8-án Szigetvár is török kézre került, és így, e két vár elfoglalásával hosszú időre megszilárdult az oszmán hadak magyarországi állása.

A békési falvak hódoltatása azonban már évekkel korábban, Temesvár 1552. évi elestét követően, a temesvári vilájet megszervezésével megkezdődött. Szokásos gyakorlatuknak megfelelően a berendezkedő hódítók saját elveik szerint alakították ki az ellenőrzésük alatti régiók közigazgatási beosztását. A tartományi szintű nagy területi egységek élén a pasa, a gyakran vezéri rangot is viselő beglerbég állott. A vilájetek szandzsákbégek irányítása alatt működő szandzsákokra oszlottak, ez utóbbiak további kisebb egységekre, ún. náhijékre tagolódtak. Az 1552. évi hadjárat után felállított aradi szandzsák az 1557–58. évi török adóösszeírás szerint az aradi, békési és zarándi náhijékből állott. A gyulai vár elfoglalása után új beosztás született, e szerint a gyulai szandzsákhoz tartozott a gyulai, az aradi, a békési, a zarándi és a bihari náhije.

Az újonnan kialakított szandzsák központjában, Gyulán berendezkedő törökök – mint bárhol másutt a birodalomban – saját életmódjuk igényei szerint alakították át a birtokba vett települést. Gyula városa a településeknek abba a csoportjába tartozott, ahol nemcsak a meghódított várban vagy erődítésben élt török katonaság, hanem az erődítményhez tartozó város egy részét is használatba vették. Ezekben az esetekben – így Gyulán is – a katonaság nyomában hivatalnok apparátus, valamint kisebb-nagyobb létszámú muszlim polgári lakosság is beköltözött a meghódított városba. A betelepülő török és rác lakosság fokozatosan átalakította a középkori magyar város képét. Az ismert török szandzsák összeírások alapján úgy tűnik, hogy alig több mint tíz év alatt Gyula dzsámik és mecsetek köré szervezett keleties várossá vált. Az 1567-ben, illetve 1579-ben készült török összeírások szerint a Nagy utca, Malomszeg utca, Sánta utca mahallékban (a mecsetek illetve dzsámik körül kialakított városrészekben), valamint a vár területén a török lakosság illetve katonaság, a Barát, a Halász és valószínűleg az Új utcában az ostrom után visszatelepült magyar lakosság lakott. Az 1579-ben megemléített három török dzsámi, illetve három mecset részben az álló középkori épületek felhasználásával készült.

Forrásaink tanúsága szerint a középkori plébánia templom közvetlen környezetében, a meglévő középkori eredetű épületek részleges felhasználásával a hódítók jellegzetes oszmán-török, alapítványként funkcionáló épületegyüttest alakítottak ki. A plébánia templom dzsámiává történt átalakítása Pirsiziz Ali gyulai szandzsákbég nevéhez fűződik, aki 1584-ben bekövetkezett haláláig ezt a hivatalt többször is viselte. Előszőr

Leopold Franz Rosenfeld 1722-es gyulai látképének részlete

1568-ban töltötte be ezt a tisztséget, így nagyon valószínű, hogy a plébánia templom átalakítása, illetve az azt körülvevő épületegyüttes kialakítása már az 1560-as évek végén megkezdődött. A XVII. század 60-as éveiben Gyulán járó török utazó, Evlia Cselebi is említést tett Ali bég dzsámijáról, sőt leírásához hozzáfűzte, hogy az alapító Ali bég is e dzsámi mellett van eltemetve. A dzsámi a XVII. század végi visszafoglalást is megérte. Porthen Fülöp Jakab ezredes a bécsi Haditanácsnak írt 1695. évi jelentésében megemlítette az egyébként teljesen leégett városban viszonylag épen maradt két mecsetet és az „öreg fürdőt”. Leopold Franz Rosenfeld hadmérnök 1722-ben készült térképén jól látható a török dzsámi köveinek felhasználásával készült új katolikus templom, mellette, a templom Ény-i sarkán még álló minaret. Ez utóbbit 1744-ben bontották el végleg, amikor Harruckern Ferenc a ma is álló belvárosi római katolikus plébánia templomot építtette. Evlia Cselebinek minden bizonnyal igaza volt az alapító Ali bég türbéjével kapcsolatban. Rosenfeld fent említett térképén a katolikus templom közvetlen közelében egy-kupolás kis épületet ábrázolt, melyet magyarázó jegyzeteiben halottas kápolnaként nevezett meg. A türbét a dzsámi minaretjével együtt bontották el, 1744-ben. A Rosenfeld-féle térképen, a türbétől illetve az átalakított dzsámitól kicsit távolabb négy kupolával fedett, jó állapotú fürdő-épület látható. A középkori alapokon nyugvó fürdőt a török korban nagyrészt átalakították és kibővítették. 1715-ben az épületet a reformátusok kapták meg – egyéb használható épület híján – templom céljára. A század végén, 1784-ben, részben még mindig templom, részben pedig iskola volt. Amennyiben a fürdő valóban Ali bég, és nem az 1579-es összírásban szintén szereplő Iszhák bég dzsámijához tartozott, ez esetben Ali bég valódi oszmán épületegyüttest, ún. küllijét alakított ki a birodalom e távoli végvidékén.

A plébánia templomon kívül ismert további öt keresztény templom, illetve kápolna közül dzsámivá, vagy mecsetté a városi ispotályhoz tartozó Szent Elek kápolnát (esetleg magát az ispotály épületét), valamint a Szent Miklós kápolnát alakíthatták át.

A város a XVII. század elején, 1600-ban és 1604-ben kétszer is elpusztult. Valószínűleg ennek tudható be, hogy az 1664-ben itt járó Evlia Cselebi a korábbi három dzsámiból és három mecsetből már csak kettőt láthatott, egyiket a város, másikat a vár területén. A XVII. század végi visszafoglalást ez a két dzsámi, a fürdő és Ali bég türbéje érte meg. Mint viszonylag ép állapotban fennmaradt, használható kő- és téglá-épületek jelentős szerepet kaptak a XVIII. századi visszatelepülések idején is. Az alapjaiban ma is

meglévő fürdő kivételével a XVIII. század közepéig fennálltak, és csak az újkori városrendezés tüntette el őket végleg.

A gyulai török épületek sorában külön kell szólnunk a külső vár területén álló dzsámiról. Az épület az 1579. évi összeírásban a vár területén a „szultáni hassze szent dzsámija” elnevezéssel szerepel. Ezt a területet a város XVII. század eleji pusztulása nem érintette. Evlia Cselebi látta a dzsámít és röviden meg is emlékezett róla: „Szulejmán khán dzsámija és Ali bég dzsámija ólomtetejű szép dzsámik.” Mivel Ali bég dzsámiját a mellette ábrázolt türbe miatt a plébánia templomból átalakított dzsámival azonosítottuk, a külső várbeli dzsámít Szulejmán szultán dzsámijával kell azonosítanunk. Az 1722-ben készült, többször említett, felmérésen jól látható a külső vár területén álló egyminaretes épület. Az ábrázoláson az épület bejárata Ény-ra nyílik, mellette áll, tőle nyugatra a hatszögű alapon nyugvó, hengeres testű minaret. Az épület DK-Ény-i tájolása pontosan megfelel a magyarországi török dzsámik tájolásának, melynek irányát mindenkor Mekka fekvése határozta meg. A dzsámin egyébként nem lehet felfedezni a török építészet jellegzetes vonásait. Teteje lapos, kupolának nyoma sincs, ablakai egyenes záródásúak. A XVIII. század közepén készült ábrázolások szerint a folyamatosan használt épület megőrizte század eleji formáját, kivéve tetőszerkezetét, amelyet nyeregtetőssé alakítottak át. Hübner Antal, aki 1743–58 között Harruckern Ferenc udvari papja volt, naplójában megemlíti a kastély udvarán akkor még álló „a török időkből fennmaradt karcsú minaretet”.

Ma már nehezen rekonstruálható, hogy a gyulai várat, illetve annak külső védműveit milyen állapotban vették át a hódító török csapatok. A várépületnek az itt végzett ásatások és falkutatások, valamint Paolo Mirandola hadmérnök 1562-ben készített felmérése alapján megrajzolható XVI. századi képét a XVII. század végén készült felmérésekkel összevetve azt látjuk, hogy a 130 éves török hódoltság idején a törökök az épületen lényeges átalakítást nem végeztek. A forrásokban többször (1571-ben, 1584-ben, 1630-ban, 1687-ben) említett javítási munkálatok során valószínűleg a meglévő falakat próbálták rendben tartani. A hódoltság folyamán mindvégig meglehetősen ro-

A vár, a Harruckern-kastély és a dzsámi 1745-ben

mos épületet elsősorban raktározási célokra használhatták. Az 1579. évi török összeírás szerint az őrség egy jelentős része, 54 család a külső várbeli dzsámi környezetében élt. Nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy a XVI. század végi, mintegy 700 fős török helyőrséget hol helyezték el, csak feltételezzük, hogy nagyobb részt ugyancsak a külső vár területén. A sokat idézett Evlia Cselebi szerint 1664-ben a várban csak a „parancsnok aga” lakott. Porthen Fülöp Jakab ezredes 1695. évi jelentése alapján úgy tűnik, hogy ekkor már alig-alig jártak be a vár épületébe, hiszen kapuját teljesen eltorlaszolták, és a bejárat közvetlen közelébe két kisebb házat is építettek.

További kérdés, hogy a belső téglavárat övező palánk-rendszeren, illetve a földbástyákon végeztek-e nagyobb átalakításokat a török korban. A XVII. század végén, illetve a XVIII. század elején készült felméréseket Mirandola 1562. évi tervével összehasonlítva úgy tűnik, hogy a palánkvár bővítése gyakorlatilag az olasz hadmérnök tervei alapján készült el, márpedig akkor ezt még Kerecsényi László várkapitány végeztette el az 1560–1566. között eltelt években. A vár palánkjain és földbástyáin jelentős átalakítást a török korban valószínűleg nem végeztek. Biztos azonban, hogy a külső vár palánkját folyamatosan rendben tartották, és többszörösen megújították. Különösen érvényes ez a megállapítás a huszárvárra, melynek palánkjára az 1566. évi ostrom idején porig égett. Porthen Fülöp Jakab jelentésében a palánkról a következőket írta: „az nem szabályosan, de mégis magas, vastag tölgyoszlopokkal duplán van megépítve, erős fakesztkötésekkel mindenütt szorosan összefonva és közbül egyes helyeken hét, másutt nyolc lépés szélességben földdel kitöltve.” E leírás szerint a palánkok viszonylag jó állapotban voltak a visszafoglalás idején is, ami azt jelenti, hogy valóban folyamatosan karban tarthatták azokat. A fentiekben a vár épületével kapcsolatban említett javítások minden bizonnyal a palánkra is vonatkoztak. Nagyon valószínűnek látszik az is, hogy a török korban helyezték át a külső vár bejáratát az Ény-i oldalra, és ekkor kellett megépülnie a ma álló, azóta természetesen többször átépített kaputoronynak is.

A tiszántúli hódoltság védelmére a törökök a gyulai váron kívül, a Körösök mentén további palánkokkal körülvett erődítéseket emeltek. Így került sor a békési, és a szarvasi palánkok megépítésére. A pontos időpontokat nem ismerjük, e palánkok meglétére eleinte csak közvetett adatok utalnak.

A békési palánk talán már 1576-ban állott. Mindenesetre 1584-ben, illetve 1587-ben konkrét utalásokat olvashatunk a palánkbeli török lovasokra vonatkozóan. Őrségének létszáma 1590–91-ben 238 fő volt. Az erődítmény pusztulása a tizenöt éves háború eseményeivel hozható kapcsolatba. 1595 októberében Ömer, gyulai szandzsákbég a békési palánkot felégette, ágyúit Gyulára vitette. 1596 tavaszán a tatárok Békést teljesen feldúlták, a város lakhatatlanná vált. A palánkot a törökök a XVII. század folyamán nem újítták meg. Az igény a század első felében, 1636-ban felmerült ugyan, megvalósítására azonban nem került sor. A fenti évben Zülfikár aga arról panaszkodik a budai pasának, hogy az Ömer bég által fölégetett békési és szarvasi palánkot jó lenne újra felépíteni, hiszen „fenn lévén azok a palánkok, az gyulai szandzsákság ép állapotban volt”. A XVI. század végén megszűnt békési erődítmény nyomait a felszín még sokáig, a vizesárkok XIX. század elején történt feltöltéséig megőrizte, illetve részben még ma is őrzi. A Békésről készült XVIII–XIX. századi leírások szinte teljesen egybehangzóan írják le a város Ény-i részén, a holt Kettős-Körös partján látható sajátos alakulatot, amelyet azonban a korabeli szerzők sokszor a megyének nevet adó hajdani ispáni várral azonosítottak. A legkorábbi leírások közé tartozik Petik Ambrus 1784-ben napvilágot látott műve. Eszerint: „Békés Vármegye nevezetik Békésről a hol a fejér, és fekete

körösök egybefolyások ellenében a Városon alól a víz parton láttatik egy hajdani föld Sántzal négy szegletre fölhányatott, de már a régiségtől letöredezett, és régen elpusztult föld-Várnak az helye.” Nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy a palánkot felépítő törökök egy már meglévő épületet használtak fel saját céljaikra, és olyan helyen telepedtek le, ahol már álló épület vagy épületek a berendezkedést megkönnyítették. Ez a már meglévő, felhasznált épület minden bizonnyal a Maróthy-család XV. századi kastélya lehetett, melyet a törökök kettős, illetve hármas vizesárok-rendszerrel és több soros palánkkal vettek körül. Megerősíti ezt a feltevést az a tény is, hogy a területet folyamatosan Kastélyként emlegették a helyi szóhasználatban, sőt a teljes városrészt még a XVI. század második felében is, a szandzsák 1579. évi összeírásában „Kastélszegnek” nevezték.

A szarvasi török palánk a békésivel körülbelül egy időben épülhetett, 1583-ban már biztosan állott. Az 1590–91-ben kelt török zsoldösszeírás szerint őrsége 195 fő volt. Mint fentebb már szó volt róla, a tizenötéves háború során leégett. Egyes adatok szerint azonban a békési palánkkal ellentétben, a szarvasit a XVII. század közepén a törökök megújították. A XVIII. század végén még látható nyomait Petik Ambrus leírásából ismerjük: „Török idejében a körösök, és Berettyó vize már egy derékba lett nagy folyások Napnyúgatról megtetző Magos Partyán ugyan a törököktől felhányatott négy Szegletű Sántz....” Több adat egybehangzó tanúsága szerint a törökök, ha nem is a gyulaihoz hasonló léptékben, de Szarvason is építkezésekbe kezdtek. „Egy közönséges magosságú faragott kőből épült fördőházatska láttatik a körös partyán a Mlgos Uraság Ispánnya lakásának kerítésében, kiből vélekedni lehet, hogy több ollyas Török épületek is lehettek a Sántzba, és körülötte.” Az 1784-ben még álló, faragott kövekből épült török fürdőhöz a környékbeli falvak templomainak elbontásából nyerték a köveket.

A szarvasi palánk

Miközben a hódító törökség várakat, palánkokat erődített, és saját igényeit kiszolgáló építkezésekbe kezdett, a hódolt falvak népe – legalábbis a XVI. század második felében még – megpróbált a körülményekhez alkalmazkodni. Az 1561–63. évi magyar dézsmajegyzékek vonatkozó adatait az 1567-es, illetve az 1579-es török szandzsák-összeírás adataival összevetve a területen belüli belső migrációt figyelhetünk meg, de a családfők számának lényeges csökkenése ebben az időszakban még nem következett be. A váci vámon eladásra hajtott szarvasmarhák és lovak számából jelentős állattenyésztésre következtethetünk, amely ugyanakkor nem vonta magával a gabonatermelés csökkenését. Azokon a területeken, ahol a gabonatermelés családonkénti átlaga a többinél alacsonyabb volt – így Gyula, Békés, Simánd, Csanád, Makó, Becse, Módos és Becskerek városokban –, ott egyidejűleg a kézművesek, kereskedők, de főként a zsellér-sorban élők számának megnövekedése regisztrálható. A tizenöt éves háború, az 1596-ban átvonuló tatár seregek pusztításai súlyos megpróbáltatást jelentettek az itt élő lakosság számára. A pusztulás olyan nagy mértékű volt, hogy Békés vármegyében, a századforduló „nagy futását” – a lakosság szétszéledését követően – gyakorlatilag minden helység üresen maradt. Néhány közülük 10–20–30 év alatt ismét benépesedett, de többségükben még a XVII. század végére sem települtek meg újra. A XVII. századi békési táj képét Szekfű Gyula leírásában idézhetjük fel: „... a ma tipikusan szárazföldi, vízi tájképnek akkori lakossága csónakon kénytelen a szomszéd városba utazni. Így terjed Sarkadtól Gyuláig a síkvíz, melyet később a megmérhetetlen sarkadi tónak emlegetnek, s ezen át folyik némely térkép szerint a Fekete-, de a Fehér-Körös is. ... Békés és Doboz községek lakói, mikor a békési bég határigazítás miatt egybehozza őket, hajókon találkoznak, a terület erdőből, halászó vizekből, nádtermő helyekből áll. Hasonlóképpen vizen át történik a közlekedés Csaba, Gyula, Békés között, hol ma tanyák közt nyoma sincs a víznek: a sásos réteken át csónakon járnak, a Körös vizei, s velük összefüggő megszámlálhatatlan ér árasztja el az egész szarvasi síkságot.” A vizek, folyók szabdalta táj képét idézi Evlia Cselebi fent említett korabeli elbeszélése is, melyben Gyula várát és városát Velencéhez hasonlítja, ahol egyik háztól a másikig csónakon járnak az emberek, s a tornácukról halásznak a Körös vizében. A táj elvadulását, a mocsaras területek megnövekedését a lakosság szétszéledésével magyarázhatjuk.

Ugyancsak a magyar lakosság nagymértékű pusztulásának következménye volt a balkáni eredetű népelemek megerősödése ezen a tájon. A legnagyobb tiszántúli telepítési akció Ali csanádi alajbég nevéhez fűződik, aki 1640-ben a Maros és Körösök között elpusztult vidékre szerb pásztorokat irányított. Békésben hat faluban telepedtek meg, de emellett igen jelentős lehetett a vidéket járó vándor állattenyésztők száma is. Ez magyarázza meg azt az ellentmondást, miszerint miközben tudjuk, hogy Békés megyében igen jelentős rác lakosság élt, ugyanakkor a falvak lakossága a török uralom utolsó éveiben is református magyar volt. Nemcsak a pusztákon „sátorozó” vándor szerb állattenyésztők száma volt igen magas. Csanád, Csongrád, Arad, Békés és Bihar vármegyék területén minden nagyobb török központban, így esetünkben Gyula városában jelentős rác közösség települt meg, sőt, 1695-ben, a török alól felszabaduló Gyulának ők voltak a kizárólagos lakosai.

Buda vára 1686. évi visszavívását követően még csaknem tíz esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Békés vármegye is felszabaduljon a csaknem másfél évszázados török uralom alól. Gyula várának 1695. évi visszafoglalásával a török hódoltság területe a Tisza–Maros-közére szorult vissza. Az 1699-ben megkötött karlócai békét követően, az 1700-as évektől a térségben valóban új korszak kezdődött.

*Gyulai Névtelen***Cantio de militibus pulchra**

(1561)

- 1 Emlékezzünk az király végházárúl,
Körös mellett az Vég-Gyula várárúl,
Vég-Gyulában gyulai vitézekrül.
- 2 Eszvegyültek az gyulai vitézek,
Meggzámlálok egynehány vitézeket:
Egyik vitéz az jó legény Beke Pál,
- 3 Az második vitéz Hegedűs János,
Az harmadik jó Balázsdeák Márton,
Pribék Mihály, Imre Márton, Nagy Mihály.
- 4 Tegzes Lőrinc, Varkucs Mihály, Nagy Fábián,
Cigány Mátyás, Ördög Mátyás, Nagy Gáspár,
Sokan vadnak többen sok jó vitézek.
- 5 Ez szót mondó vitéz Hedegűs János:
„Hallgassátok, édes társim, vitézek,
Egy szép dolgot, ím, én is mondok néktek.
- 6 Hat holnapja hópénzünket nem láttuk,
Szolgáinkat csak hazugsággal tartjuk,
Lovainkat zabszalmával hizlaljuk.
- 7 Ha akarjátok, édes társim, vitézek,
Mind fejenként kapitánra mi menjünk.
Hópénzünket tőle szépen megkérjük.
- 8 Ha nem adja hópénzünket minékünk,
Mind fejenként kapitánra ökleljünk,
Mert lovastul az fát meg nem ehetjük.”
- 9 Jóváhagyák az Hegedűs tanácsát,
Mind fejenként kapitánra menének,
Nagy sereggel előtte megállának.
- 10 Hegedűs János kapitánnak ezt mondá:
„Meghallgassad te gyulai kapitány,
Most minékünk hópénzünket megadjad!”
- 11 Hogy ezt hallá az gyulai kapitány,
Kinek neve az Kerecsényi László,
Nagy haraggal vitézeknek ezt mondá:
- 12 „Mire mostan, hogy reám támadtatok?
Uratok volnék, azt mindnyájan tudjátok,
Mégis mostan reám panaszkodtok.
- 13 Azt is bizony jó bizonytal tudjátok,
Sok idei, hogy héjában észitek
Vég-Gyulában az királynak cipóját.
- 14 Azt is bizony jó bizonytal tudjátok,
Vég-Gyulában törököt nem hoztatok,
Az karóban egy fejet sem töttetek.”
- 15 Hogy ezt hallák, vitézek haragvának,
Kapitántúl gyorsan elfordulának,
Szörteszerint ők mind hazaoszlának.
- 16 Beke Pál azt mondá az vitézeknek:
„Hallgassátok, édes társim, vitézek,
Egy szép dolgot, ím, én is mondok néktek.
- 17 Ezmiatt mi éhkel is meghalhatnánk,
Ha csak az ő hópénzére bízunk,
Egyébkor is mi csak arra nem bízunk.
- 18 Most azért egynehányan felkészüljünk,
Széles mezősegre el-alámenjünk,
Törökökkel egy szerencsét próbáljunk.
- 19 Hízsem Istent, jó szerencsét ad nékünk,
Az rossz ebnek semmit benne ne adjunk,
Csak mi magunk szépen mind felosztozunk.
- 20 Jóváhagyák az Beke Pál tanácsát,
Gyorsan nyergelének sok fő lovakat,
Dobot ütének, trombitát fúatának.

- 21 Másfélszázan szép sereggel telének,
Lobogókat szépen megeresztének,
Vezetékllovakat mellettük vivének.
- 22 Vég-Gyulából szépen kiindulának,
Kapitántúl gyorsan kifordulának,
Szerencsére sohol nem találának.
- 23 Gondolák, hogy Tiszán általmennének,
Az Tiszának révére hogy érének,
Tömörkénél Tiszán általmenének.
- 24 Kecskemétnek pusztájára menének,
Napló helyre homokvölgyben érének,
Az homokat híják Bogac-homoknak.
- 25 Mikoron az nap immár feljött volna,
Homok tetején őrállót hadtak vala,
Az őrálló Buda felé néz vala.
- 26 Az őrálló vitézeknek ezt mondá:
„Imhol látok egy szép veres zászlót,
Zászló alatt egy fekete sereget.
- 27 Vég-Gyulából azmiért kijöttetek,
Ingyen majdan azokat meglelitek,
Ezek, nyilván tudom, bizony törökek!”
- 28 Beke Pál azt mondá az vitézeknek:
„Ezek sokan vadnak, azmint mi látjuk,
Homokvölgyben mi magunkat bévonjuk.
- 29 Ezek vadnak ötszázan vagy hatszázan,
Mi peniglen vagyunk csak másfélszázan
Sok törökkel szemben menni hiában!”
- 30 Hegedűs János mihelyen ezt meghallá,
Beke Pálnak legottan ez szót mondá,
Az vitézek előtt így pirongatá:
- 31 „Mire mostan, Beke Pál, megjijedtél,
Vég-Gyulából minem azért kijöttél,
Hogy te mostan török előtt elbújnál?
- 32 Nám, te is jó vitéznek tartod magad,
Vég-Gyulában mikor iszod borodat,
Az vitézek előtt hányod magadat.
- 33 Itt megválnak majd az ki vitéz léssen,
Bátor szíve azoknak helyén léssen,
Ha törökkel szembenmenése léssen!”
- 34 Beke Pál azt mondja az vitézeknek:
„Nékem sem több benne, mint egyiteknek,
Énfelőlem bár nékik menjettek.
- 35 Hiszem, Istent innét is kiszabadít;
Sok helyekről már fejemet elvittem,
Sokszor immár törökkel szemben mentem.
- 36 Hol nem nyertem, onnét elébb állottam,
Soha én az futást nem szégyeltem,
Szemérem volt, de hasznos volt az nékem.
- 37 Vakmerőek sokan azok voltak,
Kevesen is sokkal szemben mentenek,
Nagy bolondul magokat ott veszítették!”
- 38 Az két vitéz mindaddig versengének,
Török sereg ottan elközelgete,
Egymást láták, ottan meglássódának.
- 39 Két fél öszve erősen roppanának,
Az törökök mind „Allát” kiáltának,
Az magyarok mind „Jésust” kiáltának.
- 40 Két fél öszve erősen roppanának,
Reggeltől fogva mind estvéig vívának,
Szegény magyarokban sokan meghalának.
- 41 Törökök előtt magyarok futamának;
Magyarokat messze nem úzték vala.
Nap immáran hogy alámégyen vala,
- 42 Falka barmot távoly földön látának,
Magyar seregnek azt alítják vala,
Az törökök rajta rémültek vala.
- 43 Kevés magyar ismét nékik tére,
Nagy erős viadalt vélek tartának,
Szegény magyarok sokan meghalának.
- 44 Magyarok előtt törökök futamának,
Törököket messze nem úzték vala,
Az Istennek hálákat adtak vala.

- 45 Hogy viadalhelyre űzhették vala,
Törököket messze nem űzték vala,
Nap immáran hogy alámégyen vala.
- 46 Hegedűs János immáran elkölt vala,
Hogy Beke Pál viadalhelyre szágódék,
Nagy felszóval ottan ötet kiáltá:
- 47 „Hol vagy mostan, vitéz Hedegűs János,
Hol vagy mostan, én édes atyámfia,
Élsz-é még ez világon, vagy megholtál?”
- 48 Testek közül ottan megszólalt vala:
„Imhol vagyok, én édes atyámfia,
Ím, még élek, de már csak alig vagyok.
- 49 Hálá légyen az mennybéli Istennek,
Sok török közt hogy bennünket megtartott,
Noha minket csak kevesen marasztott.
- 50 Én azt tudtam, hogy egy sem marad bennünk,
Hetvenöten, ím, mégis megmaradtunk,
Mind elfutottanak az mi ellenségünk!”
- 51 Első szerencsével akkor az új bék
Nemigen jó szerencsével járt vala,
Mert csak egy rabot sem vihettek vala.
- 52 Szancos békek, kik elszaladtak vala,
Háromszázan mégis elmentek vala,
De az többi mind odaveszett vala.
- 53 Szekereket falukról vittek vala,
Magyarok testét arra felrakták vala,
Török fejet sokat vittének vala.
- 54 Sebben egy vajdát is vittének vala,
Kapitánnak az vajdát adták vala,
Azt ő nekik igen köszöni vala.
- 55 Hegedűs János kapitánnak ezt mondá:
„Igen örülsz te az gazdag prédának,
De nem szánod sok jó vitéz halálát.
- 56 Mert te azzal egy szalat sem gondolnál,
Ha mindnyájan mi odavesztünk volna,
Csak tenéked kazdag prédát hozhatnánk!”
- 57 Magyar vitézeknek ő holttesteket
Magyar módon szépen temették vala,
Kópíákat fejekhez ástak vala.
- 58 Sok török fejeket kiket elvittek vala,
Az karókat vélek megrakták vala,
Akkor az vitézek így jártak vala.

Lovas párviadal

Novák László

Alföldi, békési mezővárosok és a protestáns kultúra

Az Alföld sajátos települési formációja a *mezőváros*. A XIII–XIV. században végbement depopulációs folyamat során vette kezdetét a nagyhatárú települések kialakulása. A népesség viszonylag szűk helyen összpontosult, s a tágas határon pedig agrártermelést folytatott. A mezőgazdaság teremtette meg a városiasság feltételeit. Ehhez járult a jogi determináltság. A mezőváros földesúri fennhatóság alatt lévő jobbágy közösség, s a földesúr kiváltságához juttatta, királyi jóváhagyással vásártartási, árumegeállítási jogot szerzett számukra. A mezőváros, *oppidum* viszonylag jelentős autonómiával rendelkezett. Földesúri tartozásait egy összegben fizette meg a jobbágyság.

A XVI–XVII. században jelentős változások történtek az Alföldön. Az Alföld jelentős része az oszmán birodalom részévé vált, s a hadjáratok során (különösen a tizenöt éves háború, az 1660-as Szejdi-járás következményeként) a településállomány hatalmas pusztulást szenvedett, falvak néptelenedtek el, s határuk pusztává vált (praedium). Különösen Békés vármegyét sújtotta a balsors, amely közel esett Nagyváradhoz, s Gyulán pedig vár állott. Békés településhálózatát falvak alkották. A XVI. században 72 települést regisztráltak, amelyek szinte kivétel nélkül elpusztultak a török hódoltság korában. Még az 1715. évi országos összeírásban is mindössze 9 helység szerepelt. A pusztulás mértéke meghaladta a 87%-ot.

A kedvezőbb földrajzi fekvésű települések épségben maradhattak, s magukhoz vontatták a pusztákat. Kecskemét és Nagykőrös mezővárosok birtokolták Pesttől Szege dig a Duna–Tisza közét (Nagykőrös külső határához tartozott *Pótharasz, Csév, Pakony, Vátya, Besnyő, Kocsér, Kara, Nyársapát* puszták). Különösen kedvező helyzetet élveztek a szultán birtokához tartozó *hász városok* (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunhalas, Jászberény, Mezőtúr).

A szultáni városokat a török katonaság nem tartotta megszállás alatt, csupán szigorúan ellenőrizte. A viszonylagos szabadságért nagy árat kellett fizetni, súlyos adóterhek neheztedek rájuk. A gazdálkodás tere viszont bővült, s a nagy mérvű külterjes jószág-tartás és kereskedelem a mezővárosi társadalom vagyonosodását, a civis réteg megerősödését idézte elő. A tekintélyes, bölcs és gazdag civisek foglaltak helyet az autonómiát megtestesítő városi tanácsban, s az egyházi élet irányítását is ők folytatták.

A XVIII. század elején a településhálózat regenerálódását szolgálták a telepítések. A királyi Kamara Bácskába, Bánátba telepített jelentős római katolikus néptömeget, egyes földbirtokosok – köztük a bárói rangra emelkedett Harruckern udvari szállító – protestáns szláv népességet hívott birtokára a felföldi vármegyékből (Hont, Gömör, Zólyom, Liptó). A Békésbe levándorló és a magyar népcsoportok újjáélesztették a kedvező fekvésű helységeket, s kiterjedt pusztákat is magukhoz ötvöztek (pl. Békéscsaba). Kialakultak újonnan is a nagyhatárú települések a XVIII. században. A nagy határ a mezőváros kereteit jelöli, és gazdasági erejét alapozza meg, azonban jogilag nem minden nagyhatárú település válhatott mezővárossá (például Gyoma 1830-ban, Mezőberény 1872-ben, a vásártartási jog megszerzésével jutott a ranghoz). Előnyben részesül-

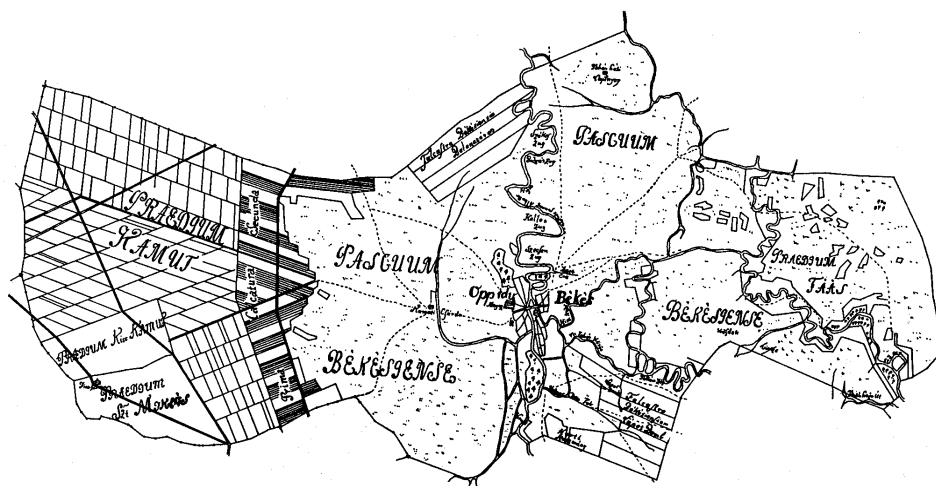
tek azok a helységek, amelyekben a földesúr rezidenciáját is felépítette, helyben lakott, s kiváltságokhoz juttatta lakóhelyét (Szarvas, Magyar Gyula mezőváros már 1723-ban, Békés 1730-ban mezőváros).

A Tisza–Maros–Körösök vidéke csaknem teljesen lakatlanná vált. A hatalmas terület szinte kizárólag a külterjes jószág tartást szolgálta. Örmény kereskedők falkái, csordái legeltek a dűsfűvű termékeny rónaságon, mint emlékezett róla Tessedik Sámuel.

A Rákóczi-szabadságharcot követően fejeződtek be a Neoquistica Commissio színe előtt zajló birtokvisszaigazolások. Azok a földbirtokosok, akiknek a török uralom idején elkallódtak okleveleik, dokumentumaik, s birtokjogukat nem tudták tisztázni, elvesztették jószágait. Hatalmas birtoktestek kerültek a bécsi Kamara kezére, amelyeket a Habsburg-uralkodó az udvarhű magyar főúri családoknak, s a jól fizető idegeneknek adományozott. Békés nagy része és Csongrád egy része került Harruckern János György udvari szállító birtokába.

A kedvező földrajzi fekvésű, jó helyzeti és helyi energiákkal rendelkező települések éledtek újjá a nagyarányú telepítési mozgalom következtében. A Rákóczi-szabadságharc után közvetlenül vált lakottá Békés (1711), Ladány (1712), Gyula, Öcsöd (1714), Doboz (1713), Csaba (1718), Gyoma (1718). A lakosok döntő többsége református magyar. Harruckern 1720-ban vette birtokba a békési részeket, s nagyarányú telepítési munkálatokhoz látott. Magyarországon felföldi vármegyéiből szlávokat hívott e vidékre (Zólyom, Túróc, Liptó, Gömör, Hont), Mezőberénybe német lakosokat is telepített. Szarvas 1722-ben, Mezőberény 1723-ban, Endrőd 1731-ben, s utoljára Tótkomlós települt újjá 1746-ban.

A hosszú vándorlás után megtelepedő családok építőanyagot kaptak, hogy templomukat és lakóházaikat, istállóikat felépíthessék. A házastelekkel együtt szántóföldet és kaszálót is juttattak számukra, a tágas legelőt pedig közösen használták, legeltették rajta fejős marhájukat, igás barjaikat. Egy-egy településhez puszták is tartoztak, melyek révén hatalmas kiterjedésű helységek, mezővárosok alakultak ki Békésben, Csongrádban. Szarvas belső határához tartozott *Décse, Káka, Csáko* és *Kondoros* puszta, Endrődhez *Csejt, Sima* és *Kis-Kondoros*, Gyomárhoz *Ege, Félhalom, Csudaballa*,

Békés határa Kis- és Nagy-Kamut, Szent Miklós és Fás pusztákkal (1788)

Mezőberényhez *Szent Ivány* és *Kereki* puszta, Békéshez *Kamut*, *Szent Miklós*, *Fás*, Csabához pedig *Gerla*, *Gerendás*, *Kígyós*, *Apáca*, *Ölved* és *Szent Miklós* praediumok.

A Békés-csanádi löszhát területén, a Körös–Tisza közén a nagyhatárú települések sajátos településrendszert alkottak, melynek kialakulását a Mária Terézia királynő 1767. évi úrbérrendeletét követő reguláció tette lehetővé.

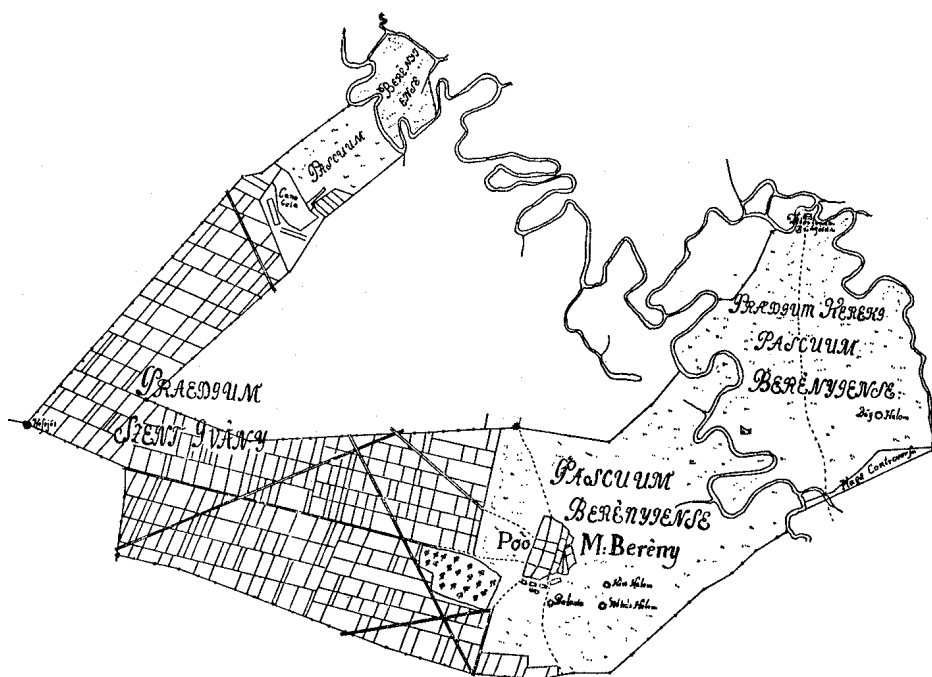
A megtelepült lakosok néhány évi adómentességet kaptak, s földeket foglalhattak tetszésük szerint a határon. Legelőváltó földművelést folytattak a legjobb talajú földelken, s a határ nagy részét legelőként hasznosították. Tessedik Sámuel is arról beszélt, hogy itt, ezen a vidéken szinte egyedüli jövedelmező forrás a jószágtartás. A rossz útviszonyok, s távoli piacközpontok (Kecskemét, Szeged, Arad) a gabonatermesztés számára nem hatott ösztönzőleg, s az állatot pedig lábán könnyen hajthatták távoli vidékekre is.

Az úrbárium bevezetése, a jobbágytelki viszonyok kialakítása idézte elő a településrendszer kifejlődését. A jószágállomány – igaerő – alapján a jobbágyokat kategóriákba sorolták (egy- vagy többtelkes, résztelkesek), azok, akik földbirtokkal nem rendelkeztek, a házas- házatlan zsellérek kategóriájába kerültek. A jobbágyok házas telkükhöz a jobbágytelek (sessio) arányának megfelelően kaptak szántóföldeket és kaszáló réteket. A házaspárták a Körös folyó kanyarulatának egy-egy magaslatán sorakoztak, a települést a belső legelő és kaszáló vette körbe. E területen, az aprótelkes (1/4, 1/8 sessió) jobbágyok földjára három helyen elkülönített nyomásokon (calcatura) mérték ki (Gyomán, a Körösön túli *Póhalmon* negyedik nyomást is kialakítottak). A birtokos jobbágyok törzsföldeiket a határ távoli részein és a pusztákon kapták meg. Mivel ott mezőgazdasági üzemhelyet, központot is létesítettek, *szállásföldnek* is nevezték. A *Szálláson* lakni lehetett, a jószág számára ólakat, színeket építettek. Onnan végezték a mezőgazdasági munkákat. A gazda a mezőváros központjában élt, s tavasztól ősziig tartózkodott a szálláson, ott viszont a gyermekei, béresek vigyáztak télen is a jószágokra.

Gyomán, a déli határterületen, a *Keselyősön* voltak a „Tiámi szállások” a XVIII. század végén. A szomszédos Mezőberény határát is *Szállásoknak* nevezték. Földművelő gazdálkodás folyt Csaba keleti határán és *Szent Miklós* pusztán, Békésnek a *Kamut*, Endrődnek *Kiskondoros* pusztáján. A határ többi része külső legelő volt (Gyomán *Csudaballa*, Mezőberényben *Kereki*, Szarvason *Décse*, *Káka*, *Nagy-Csákó*, *Kondoros*, Csabán pedig *Gerendás*, *Kígyós*, *Apáti*, *Gerla*, *Ölved* puszta).

A békési mezővárosok településrendszerének sajátossága tehát a szállás- vagy tanya-rendszer. A település központja a belsőség a szállások miatt funkcionálisan nem osztódott meg, nem jöttek létre kertéségek, más alföldi mezővárosokhoz hasonlóan, ahol a lakóháztól térben elkülönült a gazdasági udvar. A településszerkezetre a szabályosság jellemző. Mérnökileg kialakított belsőségen és a szabályos utcahálózat mellett sorakoznak a házastelkek, rajtuk lakóházzal, istállóval, színnel, kerttel. Gyomán a *Vermeshát* név előfordulása a XIX. század elején arra utal, hogy a gabona tárolására szolgáló, földbe mélyített vermek egy külön helyen, annak készítésére alkalmas vízmentes hátságon készültek. A veremhát ilyen módon a településközpont funkcionális tagolódásának is tekinthető.

A településközpont etnikai tagolódásának szép példája ismerhető meg Mezőberény esetében. A helység északi részén a *tótgát* határolja a szlovákok által lakott területet, a középső, a *németgát* között alakult ki a németváros, míg a déli részt a magyarok lakják. Gyula is két helységből szerveződött (Német- és Magyar Gyula).

Mezőberény határa Kereki és Szent Ivány pusztákkal (1788)

A települések életében a XIX. század első felében megvalósított birtokarányosítás és a jobbágyföldeknek a földesúri birtoktól történő elkülönözése okozott változást. A békési magyarok az állattartást helyezték előtérbe, s a földműveléssel kevésbé törődtek. Ezért is történhetett meg, hogy Harruckern uraság 1765-ben elvette a gyomaiaktól *Félhalmot*, és Mezőberényhez csatolta. A berényi németek ragaszkodtak a szántóföldekhez, jó földművelő nép volt. Amikor az 1820-as években sor került a legelőfelosztásra, a jobbágyok az úrbáriumban meghatározott teleknagyságnak megfelelően részesülhettek legelőből is, s így hatalmas területtel estek el, amely a földesúr magánhasználatába került. A gyomaiak fontos üzemága, az állattenyésztés szenvedett csorbát, s ez forrongáshoz vezetett. Stockhammer uraság azzal érvelt, hogy a gyomai ember rossz szántóvető ember, többre becsüli az állattartást a földművelésnél, s nem is érdemel ezért több földterületet. A XIX. század közepén – legkésőbb az 1853. évi úrbéri pátent követően – befejeződött a tagosítás, birtokrendezés, a jobbágyság intézményének felszámolása. A tanyarendszer virágzása az intenzív földművelő, istállózó állattartó gazdálkodás következményeként állt elő.

A Harruckern família és az örökébe lépő földesúri családok (Stockhammer, Bolza, s mások) majorsági magángazdálkodást is kialakítottak. Harruckern János György Gyulán építtette fel kastélyát barokk stílusban. Békésen impozáns granáriumot építettek, az örökösök jóvoltából Mezőberényben is épült *Kastély* a XIX. század elején. A klasszicista építészet talán legszebb békési emléke Szarvason található, a Körös partján álló tympanonos kúriát a Bolza-család építtette.

Tekintettel arra, hogy egy nagy domínium részét alkották a békési helységek, a földesúri függőviszony erőteljesnek tekinthető. A földesúr közvetlen ellenőrzése alatt tartotta jobbágyait, úriszéket tartott fenn, pallosjoggal rendelkezett. A helyi önkor-

mányzatok működését is figyelemmel kísérte, beleszólt a bíróválasztásba, jelöltállítás jóváhagyása nélkül nem történhetett. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy az egyes helységek, mezővárosok tanácsaiba ne a legalkalmasabb, legrátermettebb jobbágygazdák kerüljenek. A demokratikusság érvényesülése legszembetűnőbb Mezőberény esetében, ahol a három nemzet, a magyar, német és szlovák egyenlő arányban képviseltette magát a tanácsban, a közös ügyek intézésében.

A XVIII. század elején betelepült idegenajkú lakosok, jóllehet megőrizték nyelvüket, etnikai sajátosságait, alkalmazkodtak a magyar nyelvű környezethez. Annál is inkább, mivel létfontosságú volt a megélhetés vonatkozásában a magyar nyelv tudása. A nyelvi különbségek ellenére is, a szlovákok (tótok) és németek nemzettudata azonosult a magyarokéval. Jól példázzák ezt az 1848/49. évi szabadságharc eseményei is. Egy nagyköri illetőségű toborzó altiszt, Szalay József Gyula környékén számos tót önkéntes legényt sorozott 1849 tavaszán az I. honvéd vadászrezredbe. A latint felváltó magyar nyelvű oktatás bevezetése az 1840-es években is az asszimilációt erősítette, jóllehet az egyes tantárgyak (vallástan) nemzetiségi nyelvű oktatása folyamatos volt, s az egyházi élet, a templomi istentisztelet is szlovák, német nyelven történt.

A nemzetiségi hovatartozás jól tükrözi a vallási viszonyokat is. Egy-egy helység temploma már messziről hirdeti lakosainak vallási összetételét. Békéscsaba népessége még a XIX. században is szlovák többségű volt. Barokk jellegű Ótemploma 1745-ben készült el, amelyet 1773-ban bővítettek, és 1784-ben toronnyal láttak el. A népesség gyarapodása szükségessé tette a méreteiben megnövekedett, 1807–1824 között emelt, klasszicista jellegű újtemplom felépítését. A római katolikusok neogót temploma a XIX. század végén készült el. Szarvason 1788-ban építették fel az evangélikus templomot, a berényi németek is ugyanebben az esztendőben. Az itteni evangélikus szlovákok új temploma 1797-re készült el. A copf, klasszicista jellegű templom talán Békés megye legimpozánsabb szakrális építménye. A református magyarok klasszicista templomukat 1801–1803 között emelték fel.

A copf, klasszicista stílust képviseli Békés tekintélyes, 1776–1784 között épített református temploma (a görögkeletieké 1783–1789, a római katolikusoké 1793–1798 között épült). Gyulán Harruckern Ferenc kezdte meg a barokk jellegű római katolikus templom építését 1775-ben, de már az 1777-ben történő befejezését nem élte meg. Gyomán a reformátusok templomának átépítése 1807-ben fejeződött be. A Mezőberényből áttelepült németek evangélikus templomukat 1863-ban készítették el. Báró Wodiáner Móríc kegyúr jóvoltából épült fel a neogót stílusú római katolikus templom a neves építész, Hauszmann Alajos tervei alapján.

A tarcsai klasszicista jellegű református templom tornyát már messziről felfedezheti az utazó. E templom lelkésze volt Szabó Mihály, akinek fia, a tudós, akademikussá vált bibliográfus, történész, görög nyelv tudora, Arany János nagyköri tanártársa és barátja, Szabó Károly.

A templomok mellett számos középületet emeltek, amelyek a XIX. század vége, a XX. század eleje építészeti hagyományait őrzik. A települések arcukat a főbb utcák lakóházainak együttese határozzák meg. A XIX. század végétől épített házak jellegzetes vályogfalú, nyeregvetésű, nádfedélű épületek, díszesen faragott faoszlopú tornáccal. A XX. század elejének építészeti stílusát a sárga klinkertéglás homlokzati fal, díszesen faragott ajtó határozza meg. A szlovákság építészeti hagyománya őrzi a homloktornácos, kiskontyos tetőzetű lakóépületeket (Mezőberényben *ulicskás* háznak mondják). Legszebb példánya Békéscsabán található, amelynek homloktornácát fehérre meszelt, klasszicista

jellegre utaló dóroszlopok alkotják, s a kiskontyos nádtetőzetét a tornácon gazdag faragású faoszlopok tartják.

Az egyházi keretek között szerveződött a kultúra, melynek legfontosabb intézményei az iskolák voltak. Az Alföldön kiemelkedő helyet foglalt el Debrecen a református kollégiumával, az északkeleti részekben Sárospatak, s a Duna-Tisza között pedig Nagykovács. Itt is kiváló prédikátorok, „oskola mesterek” működtek, kik közül Hányoki Losontzi István nevét említjük meg, aki 1781-ben írta meg a „Hármas Kis Tükör” című verses tankönyvét, amely évszázadon át volt nélkülözhetetlen tankönyve a kisgyermekeknek. A gimnázium 1830-ban épült, s hamarosan tanítóképző is megkezdte működését a református mezővárosban. Ennek gazdasági tanszékén volt Galgóczy Károly, a későbbi kitűnő történész statisztikus, aki 1850-ben először mutatta be a korszerűnek számító Vidacs-ekét a gazdasági kertben. A gimnázium fénykorát az 1850-es években élte, amikor a több kiválóság között (Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor történész, Szabó Károly bibliográfus, történész műfordító) a magyar nemzet halhatatlan költője, Arany János tanított.

A XVIII. században újranevesedett békési mezővárosok szláv és német ajkú evangélikus vallású lakossága iskolái révén erősítette a kultúrát. A szlováksággal kapcsolatban jegyezzük meg, hogy Szelezky Márton földesúr a Pest megyei Albertire felföldi szlávokat telepítettett, akik tizenkét szekérrel jöttek, s papjukat, tanítójukat is magukkal hozták. Az itteni lutheránus gyülekezet keretében kisdudát is létrehozta.

A békési szlovákság Mezőberényben szervezte meg középiskoláját a XVIII. század végén, melynek első rektora a tudós Skolka András lett 1803-ban. Ez az első evangélikus középfokú intézmény e vidéken (Békéscsabán csupán 1897-ben alapítottak gimnáziumot). Ezen intézmény a Békés-Bánáti Egyházmegye oktatási központjaként valósult meg.

A gimnáziumot Berényből Szarvasra telepítették át 1834-ben. A „békési ágost. evang. esperesség szarvasi főtanodájában” tanult Petőfi Sándor fia, Zoltán az 1865/66. tanévben, s innen távozott Nagykovácsra, ahol a következő tanévet végezte a református főgimnáziumban. A szarvasi gimnáziumból nőtt ki a főiskola az 1860-as évek elején. Az intézmény falán elhelyezett emléktáblák hirdetik, hogy falai között tanult többek között a kitűnő nyelvész, dr. Melich János akadémikus, dr. Raffay Sándor püspök, Hoitsy Pál, Székely Mihály csillagász, Gyóni Géza és Szabolcska Mihály költők és Szontágh Gusztáv, földművelésügyi államtitkár.

Tessedik Sámuel Szarvason hozta létre gazdasági intézetét a XVIII. század végén, ahol Skolka András kezdte 1800-ban pályafutását. Ez a fontos intézmény azonban az 1800-as években kénytelen volt működését beszüntetni.

A gazdasági intézet, Tessedik Sámuel tudósi és papi működése, a gimnázium, főiskola az alföldi, békési evangélikusság fellegvára, s reprezentálja a mezővárosi kultúrát.

Szarvas látképe a 19. század elején

Erdmann Gyula

Korszakváltó, történelmi feladatok – kiemelkedő egyéniségek a reformkorban

I.

Magyar reformkor... – e szavak hallatán a 20. század nemzeti tragédiáit már ismerő magyar embert méltán tölti el meghatott büszkeség, de egyben szomorúság is. Igen, akkor még minden lehetséges és reménnyel teljes volt. Emberpróbáló feladatok tornyosultak hazánk legjobbjai előtt: a feudális abszolutista, mereven konzervatív bécsi kormányzattal szemben kellett küzdeni a Habsburg Birodalmon belül elérhető maximális önállásért s párhuzamosan megtenni a polgárosodáshoz szükséges, egyenként is hatalmas lépéseket (a nemzeti érdekegyesítés jegyében a jobbágyság felszabadítását, a közteherviselést, a népképviselő fokozatos kiépítését, a törvény előtti egyenlőséget, a polgári szabadságjogok kiterjesztését, a parlamentnek felelős kormányzást, a népnevelés átfogó reformját és így tovább). A hatalmas, korszakváltó feladatsor, a nagy kihívások kora csodával határos módon szülte meg azokat a nagy műveltségű, tájékozott, erkölcsileg sziklaszilárd, a nemzeti érdekekkel maradéktalanul azonosuló, a köz szolgálatát magától értetődő kötelezettségnek tekintő, nagy formátumú férfiak sorát, akik a siker reményében vállalkozhattak a sorsfordító küzdelemre. Kölcsey, Wesselényi, Széchenyi, Kossuth, Deák, Klauzál, Eötvös, Batthyány... – Európa bármely parlamentjének díszei lettek volna, s ők csak a legelső: mögöttük több tucat olyan „másodvonalbeli” magyar reformpolitikus állt szerte a honban, akik más korban első számú vezetők lettek volna. Az államalapítás és a kereszténység felvétele óta aligha volt még kor országunk történelmében, amely reménykeltőbb, biztatóbb és lelket-szívet emelőbb lett volna.

Az 1810–20-as években a feudalizmus sötétségében még csupán itt-ott pislákkolt egy-egy mécsvilág. Magányos férfiak virrasztottak s gondolkoztak a magyar jövőn, álmodoztak polgári átalakulásról. De egyre többen lettek s a 20-as–30-as évek fordulóján már a sok-sok mécses fénye fákllyaként, néhány év múltán pedig reflektorként világította meg az utat 1848 márciusáig.

1830 táján számos impulzus érte a gondolkodó embereket. A lengyel forradalom a nemzeti szabadságvágyat és a függetlenségi gondolkodást erősítette; az 1831-es felső-magyarországi parasztfelkelés jelezte, hogy a jobbágyság sorsának rendezése, a jobbágyterhek megváltása, a közteherviselés elfogadtatása nélkül a politizáló nemesség (amely a feudalizmusban egyedül rendelkezett a megyegyűléseken személyes megjelenési és szavazati, illetve az országgyűlésen képviselői joggal, a szabad királyi városok vékonyka országgyűlési képviselőt nem számítva) könnyen kerülhetett két tűz – a parasztság és a bécsi kormányzat – közé. Ekkor jelent meg minden idők legjobban időzített publicisztikai remekléseként Széchenyi Hitel című műve, tovább feszegetve a feudalizmus zárt rendjének kereteit. Végül, de nem utolsósorban 1828-ban kezdődött a még az 1790-es években készült, az országgyűlés fontosabb teendőit összegző ún. operátumok

felülvizsgálata. Az operátumokat előbb az 1825-ben országgyűlésileg kirendelt központi bizottság, illetve annak albizottságai nézték és dolgozták át, majd következett az így kialakult új operátumok megyénkénti megvitatása. Mindez kikényszerítette azt, hogy a politizáló elit végiggondolja és összegezze a teendőket. Az operátumok előzetesen kijelölt célja ugyan csupán a fennálló rend kiigazítása volt, de a hosszadalmas viták során óhatatlanul elhangzottak, különvéleményként megfogalmazásra kerültek a kiigazításon messze túlmutató gondolatok is. Az úrbéri albizottság ülésén volt, aki a robot megváltását és az úriszék eltörlését indítványozta. A közgazdasági albizottságban szó esett szabad kereskedelemről (a számos esetben bénító osztrák vámrendszer ellenében), a kereskedelmet könnyítő váltótörvényről, váltótörvényszékről, a birtokforgalmat és a hitelképességet akadályozó ősiség eltörléséről, az iparszabadságot gátló céhek felszámolásáról, út-, vasút-, csatornaépítésekéről, mégpedig társulati úton. Az albizottsági üléseket követő együttes bizottsági konferencián aztán a liberális reformgondolatok sorra kiestek, köztük a sajtószabadság is, melyet Dessewffy József szorgalmazott erősen. A jobbágyterhek örökös megválthatása azonban bekerült a végleges javaslatok közé, amely önmagában is figyelemreméltó előrelépés volt. Kiemelendő a Békés megyei br. Wenckheim József pozitív szerepe a központi bizottsági munkában: támogatta a szabad kereskedelmet és talán az első volt, aki felvetette a Pest–Szolnok vasútvonal tervét és szorgalmazta a folyószabályozások összehangolt felgyorsítását, sőt kiemelte egy Pest–Buda közti állandó híd építésének fontosságát. A kinyomtatott operátumokat minden megye megkapta s kezdődhetek a megyei közgyűlési viták. Ezek során Békés megye meglepően érett s a kor reformtörekvéseinek élvonalát jelentő javaslatokkal állt elő. Indítványozta a parasztság fokozatos bevonását a megyegyűlési, sőt országgyűlési képviselői munkába. (Ekkor csak Csongrád és Zala megye támogatta az országban a parasztság képviselői jogát!) Szorgalmazta a kormány szerepét betöltő Helytartótanács országgyűlésnek való felelőssé tételeit, s azt is, hogy a magyar országgyűlés kapjon jogosítványokat a külpolitika alapelveinek meghatározásában is! (A külügyet, hadügyet és a közoktatásügyet akkor és még sokáig Bécs felségjognak tartotta és a szerint is járt el.) Támogatta Békés a jobbágyterhek önkéntes megváltását, a jobbágyok birtokképességét, az ősiség eltörlését, a törvény előtti egyenlőséget, a céhek felszámolását, a folyószabályozást, út-, vasút-, csatornaépítéseket. Ezzel Békés egy csapásra a magyar reformmozgalom élvonalába lendült Zala, Zemplén és Temes megyék mellé.

Mi történt itt? Hiszen a török hódoltság és a felszabadító háborúk során elnépteledő Békés megye újjászervezések, 1715-ben csak idegenből importált tisztikarral láthatott munkához, mivel még sokáig nem voltak saját képzett hivatalnokai, vezetésre alkalmas birtokos nemesei. A 18. sz. 20-as éveitől szinte folyamatos betelepítések aztán jelentősen növelték a lakosság számát és egyre több lett a gazdatisztként és más uradalmi funkciókban szolgáló nemesek, értelmiségiek száma is. A Harruckern uradalom 1798. évi felosztása az örökösök között is előnyökkel járt e téren: több arisztokrata család lett honos a megyében, köztük a Wenckheimék, Károlyiak. Wenckheim József pozitív szerepére az operátumok központi szövegezése során már utaltunk; fiai, különösen Béla, országos jelentőségű kiválóságok lettek. A szentandrászi uradalom felosztásakor jelentek meg aztán a középbirtokos Rostyak, Beliczeyek, a Szombathelyi család és mások.

1750-ben még mindössze 37 nemes családfő élt a megyében, 1847-ben 1452. Sokáig a politikai opportunizmus jellemezte Békést. 1790 táján, a nagy nemzeti felbuzduláskor még nyoma sem volt az ellenzékiiségnek. 1822-ben a törvénytelen, az országgyű-

lést megkerülő adóemeléskor sem volt itt – más megyékkel ellentétben – ellenállás. Elnézték a megye nemesei azt is, hogy br. Bedekovich főispán 1809–1825 között egyszer sem tartott megyei tisztújítást; a megyei autonómia sérelmével egyszerűen kinevezte a vezető hivatalnokokat, még az alispánt is. Az 1825–27-es országgyűlés sem hozta még el az ébredést, sőt amikor Horváth János követ Pozsonyban a jobbágytelken élő nemesek megadóztatását támogatta (ez lett volna az első részítés a nemesi adómentesség feudális privilégiumán), a megyei közgyűlés Gyulán alaposan leteremtette az ősi nemesi juss megsértése miatt. A fordulatot Békésben is néhány kiemelkedő vezéregyniség megjelenése és fáradhatatlan szervezőmunkája idézte elő. Főként Novák Antalra és Szombathelyi Antalra gondolunk. Az ő felkészültségük, meggyőző erejük, hatásos érvelésük meglepte a korábban konzervatív nemesi megyegyűlést és átütő sikert biztosított a reformerek számára, mégpedig úgy, hogy Békés 1848-ig megingás nélkül állt a reformpárti, a bécsi abszolutizmus és a maradiság elleni oppozíció oldalán. Ehhez természetesen szükséges volt a műveltség terjedése, a mentalitás változása is s ebben elvülhetetlen szerepe volt a megye kiváló népiskoláinak majd gimnáziumának és a közösséget teremtő és megtartó lelkipásztoroknak, papoknak. Erről még lesz szó.

Következett a reformországgyűlések sora. Az akkor megyénként a közgyűléseken és az azokat előkészítő tanácskozásokon készült országgyűlési követutasítások, majd a követek időszakos beszámolóit követő pótutasítások tárgyalása-szövegezése során váltak egyre pontosabbá, érettebbé és gazdagabbá a reformkövetelések. E munka során alakult ki számos megyében a reformerek először szűk, majd egyre bővülő tábora. A megyei reformkörök sűrűn érintkeztek egymással, leveleket váltottak és keresték a személyes találkozást. Így jött létre az az európai szemmel nézve is elsőrangú vezető politikusi kör, amely nélkül 1848–49 magyarországi csodája elképzelhetetlen. Természetesen a kormányzati, a maradi-reformellenes bécsi hatalomhoz hű erők sem tétlenkedtek. Ők is tömörültek, összehangolták fékező-romboló tevékenységüket. Egy-egy megyegyűlés sokszor a gondolatok csatateré volt, de itt-ott bizony a tettlegesség sem maradt el. A kormányzat mindent megtett a reformok háttérbe szorításáért és a neki nem tetsző megyei vezetők kibuktatásáért. Az éles megyei harcokat aztán az éles országgyűlési harc követte, ahol a többnyire az ellenzék, a reformerek által uralt alsó tábla (rendi tábla) ellenében a kormányzat a főrendiházi s végső esetben az uralkodói vétóval operálhatott; esetenként a törvényellenes, akár a katonai fellépést sem vetette meg... Így különösen értékes és az utókor hálájára érdemes a bátor reformerek helytállása: minden gát ellenére ébren tartották és folyvást tökéletesítették a polgári átalakuláshoz nélkülözhetetlen javaslatokat, időnként kiküzdve Bécs ellenében is egy-egy fontos előrelépést jelentő törvénycikkelyt s várva a kedvező pillanatot, amely aztán 1848 tavaszán meg is érkezett.

Az 1832–36-os országgyűlésen Békés megye követei lényegében a már tárgyalt operátumokkal kapcsolatos megyei álláspontot képviselhették, hiszen utasításuk is azok alapján készült. A jobbágyterhek örökös megváltása mellett végig kitartottak – miközben Bécs és a konzervatívok a megyék sorában buktatták el a törvényjavaslatot, megváltoztatva a követek utasításait. Csepcsányi Tamás békési követ 1834 végén nagy beszédben állt ki az örökváltság mellett, egyben követelve az ősiség eltörlését és a népképviselést. Célzott a kormány országszerte folytatott aknamunkájára és örült, hogy Békést nem sikerült megingatni. (Olyan ellenzéki megyékben is elbuktatták az aulikus erők az örökváltságot, mint Pest, Csongrád és Szatmár: a szatmári Kölcsey Ferenc – az országgyűlés kiemelkedő és köztiszteletnek örvendő ellenzéki vezetője –

ekkor mondott le mandátumáról.) A reformerek soraiban a számukra elsőrendű ügy elbuktatása nagy keserűséget szült; a kormány és az arisztokraták, de az uralkodó ellen is kemény, bíráló szavak hangzottak el. Ellenhatásul a konfrontáció útját választó, megmerevedő és a polgári reformmozgalmakat megsemmisíteni kívánó metternichi politika konstruált politikai pereket indított. Elsőként Wesselényit fogták hűtlenségi perbe, bízva abban, hogy az ellenzéki fővezér félreállítása megfélemlítő hatással lesz a többiekre is. Nem így történt. A törvényellenes és bizonyítatlan vádakon alapuló koncepció per ellen a megyék sora emelt szót: záporoztak a tiltakozó feliratok Bécsbe, az országgyűlés alsótáblája pedig kemény jogvédő harcba kezdett. A szólásszabadságról volt ugyanis szó, ami nélkül sem megyében, sem országgyűlésen nem lehetett politizálni. Számos politikus demonstratív és szó szerint elismételte Wesselényi inkriminált szavait s válaszul Bécs őket is hűtlenségi perbe fogta, ami újabb és újabb megyei és országgyűlési tiltakozásokat eredményezett.

Békés megye erősen támogatta az országgyűlés sérelmi politikáját, elítélte a kormányzati terrort. Szombathelyi Antal követ (a későbbi kiváló alispán, majd 1848–49-es kormánybiztos) remek beszédekkel mondott, rászolgálva az ellenzék rokonszenvére. Novák Antal (a korábbi követ) ekkor már Gyulán tartózkodott és főjegyzőként, majd alispánként a megyegyűléseket jól előkészítve és a követutasításokat szerkesztve stabil háterszínként a Pozsonyban küzdő követeknek. Ez a munkamegosztás a siker zálogaként 1848 tavaszáig fennmaradt Békés megyében.

A Wesselényivel és társaival kapcsolatos szólásszabadsági ügy az országgyűlésen elbukott, hiszen a főrendek 17-szer küldték vissza az alsó táblához a feliratot, azaz nem engedték azt az uralkodó elé. A politikai légkör elmérgesedett, s bizonyos volt, hogy a következő országgyűlés a kemény jogvédelmi harc jegyében kezdődik majd.

Békés az örökváltságügy kapcsán külön konfliktusba került Béccsel. 1835 elején ugyanis körlevelet intézett a többi megyéhez, kérve, hogy a kormány által alattomosan elgáncsolt örökváltságot továbbra is tartsák napirenden és minden lehető alkalommal támogassák. Bécs rögvest uralkodói dorgálásban részesítette a „lázító” megyét, sőt királyi biztost küldött ki nyomozás lefolytatására. Békés ezt a megyei közgyűlési jogkör és mozgástér törvényellenes megtámadásának minősítette és az országgyűléshez fordult, amely nem is késett az ügyet országos sérelemként felkarolni. A békési körlevél számos példányát már a postán lefoglalták (ez a megyék közti levelezés alkotmányosértő akadályozása volt) s a megye tiltakozásul újabb körlevelet küldött szét. Közben Pozsonyban Deák Ferenc és mások léptek fel Békés ügyének támogatóiként és ostromozták Metternich diktatúráját. Békés az alkotmányos jogokat, a szólásszabadságot és a levelezési jogot oltalmazó harc élvonalába emelkedett. Ez akkor is tény, ha maga a sérelem – számos más sérelemmel együtt – az elintézetlen országgyűlési irományok közé került, hiszen a kormányzat ezúttal is meggátolta azt, hogy jogsértéseit az országgyűlés hivatalosan elítélje, kierőszakolja a jogorvoslatot. A főrendi vétót és a kormányzati záróvonalat még nem lehetett áttörni. Kossuth kéziratosa, levélformában terjesztett lapja, Az Országgyűlési Tudósítások azonban mindenről hírt adott s így a békési sérelem is, az országgyűlés számos más törekvése, a viták, a résztvevők beszédei országszerte ismertté váltak, hiszen Kossuth lapját a megyékben kézzől kézre adták. A kormányzati gát mögött így egyre erősebben morajlottak a reformerők, melyeket immár a jogvédelmi harc is erősített. A gát recsegett-ropogott, s csak idő kérdése volt, hogy mikor és hol szakad át.

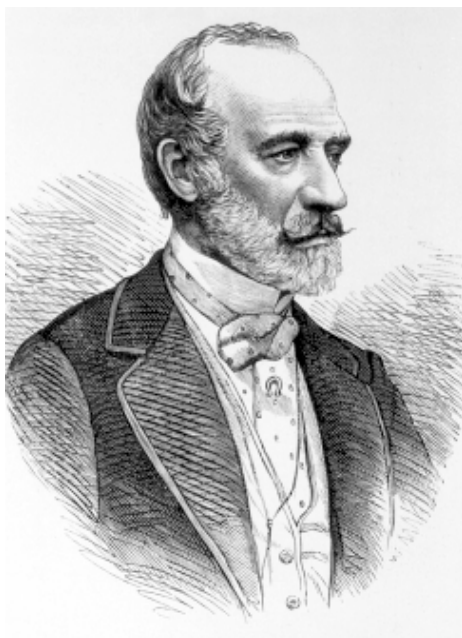
Békés követői az igen hosszú 1832–36-os országgyűlésen egyetlen egyszer sem lép-

tek el a nemzeti érdekeket szolgáló, a modernizációt sürgető javaslatok mellől. Így a magyar nyelv hivatalos államnyelvvé tételét mindig támogatták. Bizony, akkor még azért is küzdeni kellett, hogy a halott latin nyelv helyett a törvények, a közigazgatás és az oktatás hivatalos nyelve a magyar legyen. Bécs ekkor még azt is elutasította, hogy a törvények eredeti, hivatalos szövege ne a latin, hanem a magyar változat legyen.

A sok sikertelenség, a reformok elgáncsolása és a nyílt diktatúra ellenében Békés követői az országgyűlés végén – másokkal együtt – az adómegajánlást kívánták hátráltatni. Így próbáltak engedményeket kicsikarni, de hiába: az állásokkal lefizetett és a politikai perekkel megfélemlített többség 1835–36-ban még nem állt a kényszerítő eszközöket is alkalmazni merő jogvédelem mellé.

Az országgyűlés után rögtön, 1836 májusában Békést is közvetlenül elérte a politikai terror. Tormássy Jánost (Békés megye évtizedeken át köztisztviselőnek örvendő főorvosának fiát) katonai erővel és a megyei hatóság megkerülésével letartóztatták, és ismeretlen helyre hurcolták. „Bűne” az volt, hogy országgyűlési ifjúként, azaz a követek mellett dolgozó joggyakornokként tagja volt a fiatalok Pozsonyban szervezett Társalkodási Egyletének, melyben fiatalos radikalizmussal politizáltak, nem riadva vissza időnként republikánus kijelentésektől sem. A vezetőjük a bihari Lovassy László volt, akit hamarosan tízévi fegyházra ítélték. A vád Lovassy ellen is, Tormássy ellen is felségsértés volt, ami a rovásukra rótt vádakhoz képest aránytalanul súlyos volt. (Tormássy rövidebb börtönbüntetést kapott, hamarosan szabadult és Békés megye megbecsülését élvezve szép pályát futhatott be, míg Lovassy László idegei a börtönök alatt felmondták a szolgálatot s 1840-ben, az amnesztia idején élőhalottként tért haza.)

Békés nem késlekedett, sérelmi-jogvédő feliratokat küldött Bécsbe s immár szokásos módon körlevélben hozta mindezt a megyék tudomására, támogatást kérve (a kérés nem maradt teljesítetlenül). Válaszként Bécs ismét megdorgálta a megyét, a megye

Wenckheim Béla

pedig Szombathelyi remek beszéde után ismét felírt s immár azt is sérelmezte, hogy az uralkodó érdemben nem válaszol a megyei feliratokra. Békés közgyűlési határozattal követelte az új – rendkívüli – országgyűlés összehívását a törvényes rend helyreállítása érdekében. Bécs viszont új főispáni helytartót (adminisztrátort) küldött Gyulára, a megyeházára, amit a közgyűlés tagjai sérelmeztek, hiszen a távollévő főispánokat helyettesítő, a kormány befolyását növelő helytartókat a magyar alkotmány nem ismerte. A leküldött helytartót a békési közgyűlés a szokásos ünnepélyesség és tiszteletadás nélkül fogadta. Aczél Antal adminisztrátor mindent megtejt a békési opposzció letörésére, de érdemi eredményt nem ért el. Az opposzció még erősödött is a veszélyeztetettség közepette s ráadásul újabb politikus kiválóság gazdagította sorait: Wenckheim Béla, aki 1837-ben Novák Antal mellett másod-

alispán lett. Az pedig már természetes volt, hogy a Kossuth ellen indított újabb koncepciók perben Békés végig kiállt a jó ügy mellett. Kossuth „vétke” az volt, hogy az országgyűlés berekesztése után Törvényhatósági Tudósítások néven folytatta – mégpedig kormányzati tilalom ellenében – kéziratot lapját, melyben a főbb megyei eseményekről tudósított, nagyban segítve a reformerők informálását és tevékenységük koordinálását. 1837 májusában Kossuthot is letartóztatták, Wesselényit pedig csak szembaja mentette meg a hosszabb börtöntől. Békés támogatta Kossuth lapját, amely a cenzúrát kijátszva „levélként” gyakorolt országos hatást. A lapot Békésből maga Novák Antal látta el információkkal. (Metternich Kossuth tudósítóit is perbe kívánta fogatni s ez Novák Antal mellett a reformerek élgárdájából sokakat érintett volna. E lépéstől Bécs végül is visszahátrált, beérte a Kossuth, Wesselényi – és Wesselényi mintegy húsz társa –, valamint az országgyűlési fiatalok elleni perek „üzenetével”).

Novák Antal

Az üzenet számos helyen hatott is: több megyében az éles jogvédelmet és a kormányellenes vádak radikális politikáját képviselőkkel szemben kialakult az ún. mérsékelt reformerek tábora, amely kerülni kívánta a konfrontációt, nem vállalta az éles jogvédelmet s ez az adott körülmények között akarva-akaratlan a jogfeladást idézhette elő. Békésben ez a politika kevés eredménnyel járt. Csepcsányi Tamás ugyan átállt és képviselte a mérsékelt vonalat, de Novák Antallal szemben – az adminisztrátor minden erőfeszítése dacára – alulmaradt az alispánválasztáskor. Novák 1840-ben 464, Csepcsányi 376 voksot kapott.

Az 1839–40. évi országgyűlés előkészületei és maga az országgyűlés is jórészt a jogvédelem és a jogorvoslat körül mozogtak. A Deák vezette ellenzék szerint a jogrend helyreállítása, a szólásszabadság, a korlátok nélküli levelezés joga, a bíróságok törvényes működésének helyreállítása előtt nem lehetett szó eredményes országgyűlési tárgyalásokról. Így Deák Zalája és több más megye a Wesselényi és társai, Kossuth és az ifjak ügyében megsértett szólásszabadság garantált helyreállításáig az országgyűlésen semmit sem kívánt tárgyalni. Mások puhábban fogalmaztak: tárgyalni kell, de a jogorvoslatig semmit nem terjeszteni fel szentesítésre. Békés megye a legradikálisabb hat jogvédő megye között volt, híveként a kényszerített jogorvoslatnak.

Itt most nem részletezhető hatalmas taktikai harc folyt hónapokon át az országgyűlésen: Deák remekelt az obstrukciót is alkalmazó politika vezetésében. Bécs is minden erőt mozgósított s az ellenzék lépésről lépésre hátrálni kényszerült, hiszen sorait árulások bontották meg. Ennek ellenére, Deák valóban zseniális vezényletével az ellenzék – időnként már kisebbségbe szorulva – mindig talált egy-egy olyan pontot, ahol megvetette a lábát, vagy időt nyert s közben küzdött, hogy a követek hazulról kedvezőbb

utasításokat kapjanak. Valóban országos harc folyt Árvától Temesig, Beregtől Vasig a mellékhadszíntereken és a fő csatatéren, Pozsonyban az országgyűlésen. Deák végül nem érhetett célt, de elkerülte a vereséget, amely időnként közletről fenyegette, nevezetesen azt, hogy az országgyűlési többség hivatalosan lemondjon a jogorvoslatról, sőt kiegyezésként kikényszerítette Béctől az amnesztiát: a börtönök megnyíltak s Bécs közvetve bár, de lényegében elismerte, hogy alkotmányos jogokat sértett. Egyik fél sem szégyenült meg nyilvánosan, a kormányzat pedig 1840–1848 között már nem kísérelte meg többé a nyílt diktatúrát. Senki sem vitatta ezt követően a közgyűlési és országgyűlési szólásszabadságot, és ez feltétele volt a reformmozgalom továbbvitelének. A nagy harcban Deák Ferenc mellett végig ott állt az országgyűlésen a békési Szombathelyi Antal és Wenckheim Béla, mégpedig elsőrangú és elismert társként. De Deák mellett álltak a Szombathelyit és Wenckheim Bélát a gyulai megyegyűlésen támogató, küzdelmüket elősegítő utasításokat kiküzdő Novák Antal és társai.

A kiegyezés és a kompromisszum része volt az is, hogy a nemrég mereven elutasított örökváltság 1840-ben törvénnyé érett s a magyar nyelv ügye is nagyot lépett előre: kevéske hiányzott csupán már a hiánytalan államnyelvi státuszról, amit aztán 1844 meghozott.

A polgári reform kérdéseiben Békés követői az 1839–40-es országgyűlésen is végig az operátumok véleményezésekor rögzített kívánságokat képviselték, híven utasításukhoz: támogatták a teljes vallásszabadságot (1839–40-ben több per is indult Békésben katolikus papok ellen, akik a megyei közgyűlési többség szerint törvényellenes püspöki körlevél nyomán nem áldották meg a vegyes házasságokat, hacsak a protestáns fél reverzálist nem adott), az úrbéri törvény pontosítását, az örökváltságot, folyószabályozást, út- és vasútépítést központi tervek alapján, magyar tanítóképzőket, nemzeti bankot, váltótörvényt és váltótörvényszéket, sőt még azt is fel merték vetni, hogy a magyar király (lett legyen bár osztrák császár is) költözzön Magyarországra.

A „kiegyezés” után sikerült elérni Békésben, hogy a nem éppen közkedvelt adminisztrátor helyett igazi főispánja legyen a megyének. A kormányzat gr. Károlyi Györgyöt nevezte ki, aki a megyében birtokos is volt, egyébként Széchenyit követő óvatos reformer, de a törvények meggyőződéses tisztelője. Tőle nem is tagadta meg a megyei közgyűlés a tradicionálisan díszes beiktatást.

A következő reformországgyűlés előtt országszerte reménykedő volt a hangulat. A reformerek abban bíztak, hogy a nagy jogvédő politikai csata után sorra kerülnek, és pedig eredményesen, a polgári átalakulás, a modernizáció alapkérdései. Ennek jegyében született meg az ismét magára találó, bár az időközben elhunyt Kölcseyt nélkülöző Szatmárban a reformerek által országosan felvállalt „szatmári 12 pont”. (Említsük meg: nem sokkal később a „nem adózunk” jelszóval felhergelt bunkósbotos kisnemesek tömegeivel szemben éppen Szatmárban bukott el a 12 pont.) Békés viszont elfogadta s az 1843–44-es országgyűlésen következetesen képviselte a 12 pontot, amit saját külön kívánságaival is megtoldott. Így szerepelt Békés programjában ismét az ósiség eltörlése, a megyék saját szükségletére kirott – nem csekély – házi adó átvállalása a nemesek által mindaddig, amíg a közteherviselés törvénnyé nem lesz, a céhek eltörlése és főként a népképviselő elve és a jobbágyok birtokbírhatóságának régi követelése is. Pest megye mintaszerű követutasítását is elfogadta Békés: így külön is hangsúlyt kapott az érdek-egyesítés gondolata, azaz a jobbágyok felszabadítása, a tized eltörlése, a nemzeti bank felállítása és a korábbi szabad kereskedelmi elv helyett a védővámok kívánata, amely a még gyermekcipőben járó hazai ipar védelmét szolgáltatta az erősebb osztrák és cseh ipar

termékeivel szemben. Hangsúlyt kapott Békés utasításában is a megújuló nemzeti követelés: unió Erdéllyel. Kossuth Pesti Hírlapja kalapot emelt Békés megye követutasítása láttán.

A nemesi adómentesség elavult és irritáló kiváltsága ellen erős harc indult, amely számos helyen végződött véres csetepatéban. Szabolcs megye 1843. márciusi közgyűlésén pl. a nemesség adóztatása mellett szónoklót ilyen bekiabálások kísérték: „Úgy szólj, hogy a véredet itt isszák fel a kutyák...”. (Volt is késeles a közgyűlés végén.) Éppen ezért becsülendő az emléke is azoknak, akik ebben a közegben vállalták a demonstratív önkéntes nemesi adófizetést. Rosty Albert volt békési alispán (Eötvös József és Trefort Ágoston apósa) az elsők között állt az önként adózók közé, majd előnyös feltételekkel felszabadította tótkomlói jobbágyait 1844-ben. 1845-ben Békéscsaba és Szarvas is örökváltási szerződést köthetett földesuraival: a jobbágyok szabadon akartak élni, a birtokosoknak pedig megmaradó birtokaik modernizálásához jól jött az egy összegben kapott jelentős summa, amit aztán további törlesztő részletek követtek. A jobbágyok egyébként is számos jelét adták annak, hogy nem kívánnak már a régi módon élni. Az 1836-os úrbéri törvények után, a végrehajtás során számos konfliktus keletkezett Békésben is a jobbágyközségek és a földesurak között. A legelőelkülönözések perek és viszályok sorát indukálták, hiszen a birtokosok és a soraikból kikerülő megyei tisztviselők a törvényt a parasztok által remélnél kedvezőtlenebbül hajtották végre. E mozgalmak végigkísérték a 30-as, 40-es éveket, sőt időnként megmérgezték az 1848–49-es forradalom és szabadságharc légkörét, gyengítve a Habsburg-ellenes egységfrontot. A parasztmozgalmak egyértelműen gyorsították és erősítették a reformerek átalakulást szorgalmazó politikáját.

A megyei vezetést az ellenzéki reformerek szilárdan kezükben tartották továbbra is Békésben. 1843-ban az első alispán Simay Kajetán lett, míg a főjegyző Szombathelyi Antal. Az országgyűlésre követként Wenckheim Béla és a mérsékelt, de elkötelezetten reformer Horváth Antal utazhattak Pozsonyba. Rövid idő után lemondtak s helyettük két akkor már országos tekintélyű politikus utazott: Szombathelyi Antal és Tomcsányi József. Egy pillanatra sem tágtottak az országgyűlés ellenzéki vezetői mellől: Klauzál és Szentkirályi mindig számíthattak rájuk. Nem rajtuk múlt, hogy az országgyűlés, bár sorra vette a polgári reform minden érdemi tárgykörét, végül is csekély eredménnyel végződött. A kormányzat, az aulikus megyék követői és nem utolsósorban a bécsi politika fő szakértelője, a főrendi ház minden érdemi előrelépést blokkoltak. Az országgyűlés eredménytelenségében része volt annak is, hogy az ellenzék nélkülözni volt kénytelen fő vezetőjét és zseniális taktikusát: Deák Ferencet, aki – talán túlzott

Szombathelyi Antal

idealizmussal – nem vállalta az országgyűlési követséget, mivel a zalai követválasztás véres verekedésbe torkollott. A reformerek körében óriási volt az elkeseredés, a követjelentésekben záporoztak a vádak a kormányzattal és az arisztokráciával szemben. Bécs ekkor adminisztrátorok soha nem látott számban történt kirendelésével igyekezett úrrá lenni a megyéken, melyek többéves harcot kezdtek az adminisztrátori rendszer ellen.

Békésben be volt töltve a főispáni állás és Károlyi György rendszeresen jelen is volt a közgyűléseken, így nem volt jogszerű lehetőség adminisztrátor kiküldésére. A reformerek őrizték a pozíciókat: 1846-ban is Szombathelyi Antal és Wenckheim Béla, illetve híveik kezében maradt a kormányzás. (Az időközben fiatalon elhunyt Novák Antal helyébe vezérként Szombathelyi mellett Wenckheim Béla helye stabilizálódott.) Bekapcsolódott a megye politikai életébe Eötvös József is, aki a felesége révén birtokolt Szentetornyán sokszor időzött és alkalmanként részt vett a megyei közgyűléseken is. 1843-ban lett hivatalosan is Békés megye táblabírája. Megpróbálkozott az alispánsággal is, de kevesen támogatták; hasonlóan járt az országgyűlési követválasztással is – alaposan lemaradt a versenyben s így 1847-ben Tomcsányi József és Tormássy János lettek a megye követei. Tormássy nemrég szabadult – mint említettük – Bécs börtönéből, s őt a közgyűlés elismerése jeleként tisztelte meg. Eötvös így is nagy nyeresége lett a békési politikai életnek, bár természetesen sokat időzött Pesten is. Egyébként A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben című nagy regényeit Szentetornyán írta. Az országgyűlés felső házában is erőssége volt a Batthyány Lajos vezette és egyre erősebb főrendi ellenzéknek.

Az 1847–48-as utolsó reformországgyűlésen Békést követutasítása és követei révén is ismételten a reformpárt oldalán találjuk, a vezérmegye, Pest (ahol Kossuth Lajos lett az egyik követ) közvetlen segítőjeként. Új elemként jelentkezett Békés követutasításában az, hogy a már megváltakozott települések minden ötezer lakos után egy-egy országgyűlési képviselőt küldhessenek: ez példás gesztus volt Békéscsaba és Szarvas mezővárosok számára. De már ott állt a kívánságok között az „évenkénti országgyűlést Pesten” is. Az áprilisi törvényekig Békés nem mozdult el egy vonásnyit sem Kossuth, Batthyány és az országgyűlésre később megérkező Deák mellől; követei becsülettel és az országgyűlés elismerését kívívva nyilatkoztak és írtak a nemzeti ügyek és a polgári, demokratikus átalakulás mellett. A tisztelgő emlékezés előttük nemcsak jogos, de szükségszerű is: sajnos Novák Antal (akit 1834-ben a követi kar sok aláírással ellátott melegsavú búcsúlevellel tisztelt meg, s aki nélkül elképzelhetetlen a Békés megyei reformmozgalom) és Szombathelyi Antal (a kiváló alispán, követ és 1848–49-es kormánybiztos, Kossuth esküvői tanúja) sírjaira már nem tehetünk egy-egy szál virágot. Nyughelyük ugyanis ismeretlen. Ennyit az utókor hálájáról és az emlékezésről... Wenckheim Béla (alispán, követ, a szabadságharc alatt Kossuthék főispánja, 1867 után miniszter, miniszterelnök) szobrát az 1945 utáni elvakult és teljesen tájékozatlan szélóbalosok tüntették el Gyulán, s ma már utca sem viseli nevét!

II.

Békés megye reformer elitjének váratlanul gyors és hatásos színrelépése, a reformpolitika tartós sikere mögött ott állt a háttérben a szellemi felemelkedés, az iskolák színvonalának javulása, számos kiváló ember példás munkája. Elsőként a papokat, lelki pásztorokat kell említeni. A 18. században, a szinte elnéptelenedett megye újratelepítése során nélkülük soha nem váltak volna a sok helyről érkezett telepések közösséggé,

elfogadott normák szerint élő, dolgozó, a munkát és a szorgalmat, a teljesítményt becsülő, a tízparancsolatot a mindennapokban is szem előtt tartó közösségekké, mezővárosokká. Hidassy Jakab és Spiegel Ignác gyulai katolikus plébánosok (Spiegel a 19. sz. elején már gimnáziumot álmodik és szervez az uradalmi prefektussal, Vida Imrével, aki számos más közhasznú alapítványt is tett), a szarvasi Markovitz Mátyás és id. Tessedik Sámuel, a tótkomlói Wallaszky Pál evangélikus lelkészek, Gacsáry József füzesgyarmati református lelkész nélkül képtelenség lett volna a telepéseket „egy kalap alá szorítani”. Közülük számosan több magyar gimnáziumban és főiskolán, majd külföldi egyetemeken is tanultak, számos nyelven beszéltek és írtak s mégis habozás nélkül hazatértek és vállalták egy-egy nehéz sorsú békési település szolgálatát. A közjó érdeke messze megelőzte náluk az egyéni boldogulást, érvényesülést. Ők voltak azok, akik először írták meg falvaik rövid történetét, krónikáját – segítve az új közösségek identitásának, kohéziós erejének kialakulását. Wallaszky a 18. sz. végén Tótkomlósról, Gacsáry pedig a 19. sz. elején Füzesgyarmatról írt krónikát. Petik Ambrus gyulai katolikus tanító 1784-ben rögzítette Békés megye rövid leírását. Skolka András – a remeklő mezőberényi tanár és lelkész – 1804–1806 között jegyezte le Füzesgyarmat és Mezőberény krónikáját. Ágoston János békésszentandrási plébános sorra jelentette meg előkelő helyen, a Tudományos Gyűjteményben Szentandrás, Endrőd, Békéscsaba és Öcsöd leírását 1823–27 között. Ecsedy Gábor gyulai református lelkész már nemcsak gyulai leírást készített, hanem történelmet írt ugyancsak a Tudományos Gyűjteménybe. Gyula jegyzője, Komáromi Miklós 1834-ben publikálta Gyula leírását és történelmét. Balassa Pál orosházi magyar evangélikus lelkész 1844-ben közölte Orosháza történetét és leírását és feltűnt a 19. sz. második felének egyik tudós kiválósága Haan Lajos, békéscsabai evangélikus lelkész és történész, kinek 1845-ben látott napvilágot „A Békéscsaba hajdan és most” c. kötete. Ne feledjük: ezek az emberek oktatták akkor a megyebeli gyerekeket, illetve felügyelték az egyházi iskolák munkáját.

Ahogy a 19. sz. első felében és főként a reformkorban a politikai kihívások és feladatok életre hívták a kivitelezéshez szükséges és alkalmas egyéniségeket, úgy történt ez az egyházakban és a nevelők körében is. A nevelők közül nem is egy tankönyveket is írt, szépirodalommal is próbálkozott. Említhetjük pl. a szarvasi Molitórisz Adolfot, a már említett sokoldalú Haan Lajost Békéscsabán, Bende Kálmánt Tótkomlóson. Fokozatosan aztán a világiak is jelentkeztek, részt kérve a népnevelésből is: Bonyhay Benjámin elbeszéléseket, népies verseket írt mezőberényi jegyzőként. Reök István, csabai jegyző a dohánytermesztésről írt ismeretterjesztő munkát, Wilim János csabai evangélikus tanító a gyümölcsfa nemesítéséről, az ugyancsak csabai Mokry Sámuel a mezőgazdaság számos ágáról és az okszerű gazdálkodásról írt. Szakáll Lajos – Petőfi barátja, megyei főjegyző – népdalokat írt és publikált.

Természetesen tárgyalt korunkban a vezérszerep a népoktatásban, nevelésben, iskolaszervezésben és publikálásban is az egyháziaké. Alapvető szikla volt, melyre építeni lehetett ifj. Tessedik Sámuel (a megyében a 18–19. században nélkülözhetetlen dinasztia második tagja), aki 1780-ban Szarvason evangélikus lelkészként 6 hold szikesen alapított mezőgazdasági iskolát, ahol a mezőgazdaság minden ágát, csínját-bínját oktatták. Szarvas iskolát is épített, melyben néhány év múltán közel 1000 diák tanul és nemcsak Békésből, hanem közeli és távoli, még felföldi vidékekről is! II. József is nagyra értékelte az iskolát, majd következett a „szokásos” magyar történet: anyagi erő híján bezárták, 1799-ben újraindították, majd 1806-ban végleg bezárták Tessedik iskoláját. Mindenesetre Tessedik nélkül csak jóval később lett volna Békésben lucernater-

mesztés, akácfaültetés, erdősítés és gyümölcsfa-nemesítés. Az iskola és Tessedik tudományos munkássága európai léptékű volt, a megbecsülés kevésbé. Meg nem értésben, irigységben, kollégái és a szarvasi előljárárság tagjai rosszindulatában bőségesen volt része. Fiából, Ferencből egyébként akadémiakust nevelt, másik fia pedig elévülhetetlen érdemeket szerzett megyei mérnökként.

Főként a Tessedik és iskolája körüli zavarok miatt 1802-ben Mezőberényben létesült a megye első gimnáziuma; az ottani birtokos – Wenckheim Ferencné – telket és forrást biztosított. A helybeli kitűnő német evangélikus lelkész, Oertl Zakariás fizetség nélkül oktatott született tanárzseniként, majd kiváló igazgató-tanár került át Szarvasról Skolka András személyében. Felépült az iskola, amely hamarosan már

hat osztállyal és három tanárral működött. Skolkát még Tessedik hívta haza Göttingából, de ő látva a Tessedik körüli nemtelen hadjáratot, Berénybe költözött. A Felvidékről is számos diákot csábított Berénybe, s már az első tanévben 51, később évente mintegy 150 diákja volt. Skolka után messze földön híres igazgató-tanár volt Benka Gyula is, aki azonban váratlan hirtelenséggel halt meg fiatalon 1829-ben.

1834-ben Szarvasra költözött át az intézet. Az ok ismét csak anyagi természetű volt. A szarvasi földesurak most bőkezűbbek lettek, mint voltak Tessedik idején, s 305 hold földet, két szárazmalmot és nyolc házhelyet adtak egy kéréssel: a tanítás nyelve magyar legyen s idővel az iskola katolikus tanulókat is vegyen fel. Szarvas átengedte a volt Tessedik iskola épületét. Szarvason az első igazgató a magyar statisztikortörténet kiválósága, Magda Pál lett, aki a Tessedik hagyományt követte. Sziléziában volt korábban jó állása, de egy szóra hazajött, mivel levelet kapott: nagy szükség van rá... Egyébként Pozsonyban, Késmárkon és Jénában tanult, polihisztor volt a javából. 1819-ben németül is megjelent kora legjobb színvonalán álló statisztikai és földrajzi leírása Magyarországról. Személy szerint is felkészült gazda volt, alapos ismerője a magyar mezőgazdaságnak, a paraszti életnek. Szószólója volt az istállózó állattartásnak, mivel a puszta, rideg állattartás kora lejárt s az intenzív tartás lett a jelszó, de még csak keveseknél átütő erővel. Magda harciosa volt a tanári pálya megbecsülésének. A rossz megélhetés – írta, mondta – eltereli a jövőt szolgáló pedagógusi pályáról a legjobbakat. 1840-ben aztán mennie kellett, tanártársaival került ellentétbe: szigorú ember volt. Néhány nehéz év után aztán Szarvasra érkezett Vajda Péter, korának kiemelkedő egyénisége. Mindössze két és fél évet tölthetett Szarvason, de ez alatt tervszerű iskolaféjlesztést, szakrendszerű oktatást, életre nevelést, elkötelezett szakmai igényességet folytatott és képviselt. A tantestületben elvárta az őszinteséget, a kölcsönös tiszteletet és a szolidaritást. Diákjaival szívesen kirándult s útközben is nevelt; tanítványai rajongtak érte. Meggyőződéses demokrata is volt, nem tagadva meg jobbágyi származását. Szervezte a Kosuth-féle védegyeletet, közreműködött óvodaalapításban is. Elbeszéléseket, verseket és

Tessedik Sámuel

nagyhatású politikai publicisztikát is írt. Tanártársai egy része egyházi fegyelmet akasztott a nyakába, mondván: Vajda deista, panteista...

Vajda hamar elégett a küszködésben, már 1846-ban meghalt. Petőfi a baráti és sorstársi fájdalom szép versével búcsúztatta: „Sirassa benned, elhunyt férfit / A természet leghívebb gyermekét, / Sirassa benned dalnokát a hon... / Legkeserűbb az én könnyüm, ki benned / A függetlenség hőstét siratom!”

Vajda utódai lettek: Ballagi Mór és Gregus Ágost. Ballagi, aki héberül, latinul és görögül is tudott a német mellett és egyaránt volt kiválóan jártas a történelemben, a görög–latin kultúrában, a protestáns teológiában – jóllehet zsidó volt, a Talmud kitűnő tudósa. Párizsban mérnöki tanulmányokat is folytatott. Már fiatalon akadémikus. 1848–49-ben Görgey titkáráként szolgált a honvédsereget, ezért Szarvasra internálták úgy, hogy nem taníthatott. Bérelt földön gazdálkodott, majd 1851-ben már oktatott a kecskeméti református teológián.

A másik Vajda-utód, Gregus Ágost volt, a kitűnő bölcsele; az orvostudományokban is meglehetősen jártas volt. Később Pesten egyetemi tanár, azt megelőzően pedig 1848-as lázító beszédéért 1850-ben elítélték.

Ilyen tanárok sora tanított tehát Békésben. Igaz, akkor még a megye az ország közepén s nem délkeleti határán, a nyomorultul balkanizált Erdély és Partium határán terült el s Trianonig gazdaságilag, kereskedelmileg is biztató jövője és viszonylag gyarapodó jövője volt. Természetes, hogy a jó iskola kiváló tanítványokat is nevelt. Így Szakáll Lajost, a későbbi megyei főjegyzőt és költőt, Székács Józsefet, aki hat évet töltött az iskolában (még Mezőberényben) s aki a szerb népköltészet és Plutarkhosz kiváló fordítója lett, költő, pesti evangélikus lelkész, majd püspök, templomépítő, iskolaszervező, lapszerkesztő és főiskolai tanár. Székács már 1836-ban akadémikus. Országgyűlési képviselőként is szolgált, már pesti lelkészként szülőfaluját, Orosházát 1865-ben. Berényi diák volt az 1848–49. évi forradalmi kormánybiztos, Boczkó Dániel, a kimagasló orvos: Réthy Pál és öccse Lipót, az első Békés megyei nyomda alapítója. Itt tanult egy ideig Sárossy Gyula is, Szakáll Lajos unokatestvére, aki később Eperjesen tanult és szolgált, majd 1848–49-ben szerzője volt az Arany trombita című verses krónikának. A gimnázium tanulója volt még Haán Lajos is, valamint Orlai Petrics Soma, a jeles festő és még sokan mások.

Nem Berény, illetve Szarvas diákja, de Gyula szülötte (1810) és neveltje Erkel Ferenc, aki 1844-ben már szerzője lett nemzeti imádságunknak, a Kölcsey versére komponált Himnusznak. Már édesapja, a német származású Erkel József (Gyula mai németvárosi része akkor külön igazgatott mezőváros volt) tanítóként, később gazdatisztként fúvószenekart szervezett és vezetett; házánál és számos esetben a Rosty házban is gyakori volt a házi muzsika, ahol az id. Erkel játszott első hegedűn, Rosty Albert – Eötvös és Trefort említett apósa, alispán, a liberális reformerek korelnöke – mélyhegedűn, Wágner József (a későbbi híres műkereskedő) a második hegedűn, míg Czingulszky Simon német kántor kisbőgőn. A kis Erkel már 7–8 évesen kottát lapozott, 10 évesen pedig hibátlanul kísért a misét orgonán. Később természetesen Pestre került és 1839-ben már a pesti német színház művészeivel lépett fel Gyulán, a kastély „színi termében”. 1844-ben a Himnusz mellett már a Hunyadi László c. opera is kikerült a keze alól, majd következett a Bánk bán, melyet a gyulai kastély egyik öreg, árnyat adó fája alatt szerzett. A békési föld szülötte és neveltje tehát nemzeti operánk megteremtője, a felépülő pesti Operaház első igazgatója. Német környezetből és családból indulva lett magyarabb a magyarnál, önfeláldozó és munkás szervezője, zongoraművésze és zene-

szerzője hazánk zenei életének. Személyes megtestesítője volt a Szent István-i intelmek igazságának: az egynyelvű és egyszokású nép erőtlén.

Gyulán született Pálffy Albert is, Petőfi társa a Tízek Társaságában, 1848–49-ben a radikális hangvételű „Márczius Tizenötödike” című lap szerkesztője.

1847-ben szentelték pappá és lett Ókígyóson katolikus lelkész Göndöcs Benedek, aki a század második felében gyulai apátplébánosként, országgyűlési képviselőként, a méhészet és más mezőgazdasági ágak művelőjeként és publicistájaként bízvást nevezhető Békés katolikus Tessedikjének. Az 1870-es években alapítója és éltereje volt a Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társaságnak is.

Tótkomlós szülötte volt (1817) Domanovszky Endre, egy ideig Szarvason tanár, majd a nagyszebeni jogakadémia tanára és akadémikus. Köröstarcsán született 1824-ben Szabó Károly, a későbbi kolozsvári egyetemi tanár és ugyancsak akadémikus. A reformkor végének csabai szülötte Zsilinszky Mihály, aki a 19. sz. második felének történész kiválósága, akadémikus.

Néhány szóval említsük meg a megye kiváló iparosait, pl. építőmestereit, akik a környéken számos, ma műemléknek minősített épület alkotói-kivitelezői voltak. Czigler Antal, a dinasztiaalapító építész nevéhez fűződik a békéscsabai nagy evangélikus templom (1824), a gyulai Százéves cukrászda épülete és az 1801-es tűzvész után felépült gyulai Wenckheim-kastély is. Fia és unokája Magyarország-szerte emeltek remek középületeket az aradi színházról a pesti Széchenyi fürdőig.

Mindez talán elegendő annak a szellemi, iskolai táptalajnak bemutatásához, amely nélkül a reformkori Békés gyors közéleti fellendülése nem következhetett volna be. A táptalaj része volt a Széchenyi nyomán alakult megyei (gyulai) kaszinó is, melynek minden jelentős közéleti szereplő tagja lett Novák Antal elnökölte alatt. A Széchenyi által gerjesztett társulati szellem egyébként már az 1830-as évek végén megjelent Békésben és környékén, amikor is a Fehér-Körös szabályozásával együtt malomcsatorna épült az érintett birtokosok társulásával és a híres Beszédes József terveivel. Egyébként a Körösök első számú és történelmi érdemű szabályozója, Bodoky Károly is a megyében élt már a reformkorban és bontogatta vízimérnöki, egyre erősebb szárnyait.

Az sem lehetett véletlen, hogy 1846-ban már a békési vidék el tudott tartani egy nyomdát is, a sarvasi, majd Csabára helyezett Réthy-nyomdát.

A szellemi pezsgés, az iskolák (melyek közül méltán emeltük ki a mezőberényit, sarvasit, de a 19. sz. első felében már meggyeztette léteztek a kor színvonalán álló népiskolák) mögött természetesen ott működött-alkotott a növekvő és erősödő népesség és gazdaság, amely felébresztette az igényeket és szolgáltatta a megvalósítás lehetőségeit és forrásait. Csak egy-két adat: a megye lakossága 1773-ban, 50 évvel az újratelepítés kezdete után 50 ezer, 1844-ben már 160 ezer volt. 1804-ben a lakosság 33%-a volt telkes jobbágy, 1844-ben 25%-a; zsellér volt (e kategóriába nemcsak földtelen, kétkezi munkások tartoztak, hanem a feudális összeírásokban máshol fel nem tüntetett rétegek is, pl. bérlők, kereskedők stb.) 1804-ben 63%, s ez 1844-ben is 62%-ot tett ki. A kézművesek aránya viszont ez idő alatt 2%-ról 7,5-re nőtt. A társadalomszerkezet korszerűsödött tehát. A telkes jobbágyság tekintélyes része, átlaga 30 hold földdel rendelkezett, illetve ennyivel szabadult fel 1848-ban. Az alföldi viszonylagos földbőség okán egy-egy jobbágytelekhez lényegesen több föld tartozott, mint pl. a Felvidéken. Az újratelepítés után az ide vándorlók számos fontos kedvezményt kaptak. Maguk szedhették be a községekre kirótt adót, bérelhették a földesúri haszonvételeket (kocsmá, bolt, malom stb.), nem fizettek tizedet, a robotot pedig évente és méltányos áron

pénzben válthatták meg. Ez az ún. taxalista helyzet jelentős szabadságot adott a békési községeknek, amelyhez beligazgatási és a protestáns egyházak esetén egyházi autonómia is járult. A környező, nagy kiterjedésű és lakatlan puszták viszonylag olcsó földbérletet biztosítottak a vállalkozó szellemű parasztoknak, paraszt társulatoknak. A gazdák közül többen kereskedtek is, malmot üzemeltettek, boltot béreltek, gyarapodtak. Az értelmiség nem kis része is kisebb-nagyobb tőkéjét mezőgazdasági vállalkozásokba fektette – sokszor eredményesen. A békési települések anyagi gyarapodását mutatja az, hogy pl. Békéscsaba 1845-ben 800 ezer ht-at vállalt önkéntes örökvátságként; ekkora pénzen akkor 800–1000 jó lakóházat lehetett építeni!

A szinte szabad paraszti öntudat, a gyarapodó gazdák és iparosok sora képezte az alapját a fejlődő iskolahálózatnak, a tanulási hajlandóságnak, a tájékozódás igénylésének. Tehetséges és dolgozó volt a népesség; a hajdani telepés ősök többnyire fiatalok, vállalkozó szelleműek és elszántak voltak, ami nem volt éppen lebecsülendő atyai örökség. Ennek is volt szerepe. Annak is, hogy magyarok mellett németek, szlovákok telepedtek be tömbökben Békésbe, s folyamatos volt a románság beszivárgása is. 1839-ben 56 ezer református (mind magyar), 51 ezer evangélikus (többnyire szlovák), 25 ezer katolikus (jó része magyar, de nem kevés közte a német), 9700 görögkeleti (románok) és 290 zsidó lakott Békésben. Más-más vallás, identitás, kultúra, munkaerőcsere és mentalitás: több esetben is egy településen belül. (Vö.: mezőberényi németek, szlovákok, magyarok, gyulai németek, magyarok és románok.) A jó példa kölcsönösen hatott, a tolerancia pedig általában példásan érvényesült.

Így együttesen kerek a történet, Békés megye reformkora, amely egyben egyértelmű sikertörténet. Akkor valóban szinte minden lehetőség nyitva állt itt is, országosan is. Nagy lehetőségek, kimagasló egyéniségek, remény, optimizmus, munkaszeretet, országos jelentőségű művek és tettek, szilárd gerincek, felelősségérzet jelenért és jövőért, a múlt, az elődök tisztelete. Kiküzdött és megszenvedett, de végrehajtott és óriási eredményeket hozó történelmi korszakváltás történt. A fordulatot 1848. március 15-e hozta, de az ünnepnapot megelőzték, előkészítették és bebiztosították a fentiekben vázolt évtizedek. Mindez főhajtást és elgondolkodást követel mind Békés megye, mind megkisebbedett hazánk fogyó számú polgáraitól.

Nagyné Varga Éva

Pillanatképek Békés megye irodalmi életének múltjából

művelődéstörténeti kitekintésekkel

A kezdetektől a kiegyezés koráig

Merész vállalkozás röpké néhány oldalon áttekinteni s rangjához illően méltatni több száz esztendő irodalmát, művelődését. Így van ez akkor is, ha az ország csupán egy szeletének, e mostoha sorsú, a haza vérkeringésétől távol eső Viharsaroknak tárjuk fel kulturális örökségét. Nevek, események sokasága villan elénk, akik s amelyek talán csak e régióban csengnek ismerősen, vagy már itt sem. Hogy mégse burkolózzanak végleg a feledés homályába, megpróbáltam bepillantást nyújtani a térségünkhöz kötődő – hosszabb-rövidebb időt itt töltő s alkotó, nemzeti irodalom által is jegyzett – szépírói vénájú őseink örökségébe. Nem volt célom a művészek és gondolkodók teljes életművének bemutatása, csupán a Békésben töltött időszak alkotói természetét érintetem. Továbbá említésre méltattam azon irodalmi alkotásokat – akár névtelen szerző tollából származókat is –, melyeket megénk ihletett.

Az ország e táján, Békésben a magyar nyelvű irodalomnak hosszú századokon át nem volt nyoma. „Kevés országos híró-író-tudós vagy művész származott el innen, vagy élt hosszabb-rövidebb ideig itt. Még kevesebb azoknak a száma, akiknek e vidék irodalmi műveiben, művészi alkotásokban is érzékelhető élményeket adott” – írja Elek László *Művelődés, irodalom Békés megyében* című tanulmánya előszavában.

Békés megye hajdani közműveltségének állapotáról, különösen az Árpád-házi királyok korát illetően, adatok hiányában igen keveset mondhatunk. A kor műveltségghor-do-zói – püspöki székhely, káptalan, szabad királyi város, valamire való zárda vagy iskola – hiányában vidékünk kulturális helyzete rossznak mondható. A XI. században a kereszténység elterjedése ezen a tájon jelentős nehézségekbe ütközött, mely csak Szent László király uralkodása alatt rendeződött, miután megyénket a váradi püspök gondvi-selésére bízva megszilárdította a katolikus egyházat. A keresztény hit hirdetésére s a nép oktatására kezdetben számos kis egyház (Orosháza határában négy) és monostor [gerlai; tőke-monostori (Szenttornya körül állott); csolt monostori (a mágori dom-bon); gyulai] épült, melyek képviselői némi befolyást gyakoroltak a lakosság művelő-désére. Középkori papjaink műveltségének emléke például az a breviárium, melyet Imre, gyulai plébános készíttetett 1454-ben. A Jenei Pál másoló által írt könyvet szé-pen festett iniciálék és díszítések ékesítették.

Jelentősebb fejlődés a Hunyadiak korában követhető nyomon a vármegye kulturális helyzetében. Ekkor kezdett kiemelkedni Gyula jelentősége, főként azért, hogy több főúr (Maróthyak, Corvin János, Brandenburgi György, Czibak Imre, Pathóczy Ferenc) választotta lakhelyéül. E tehető családok megjelenése nagyban befolyásolta nemcsak a

település, hanem a vármegye szellemi és anyagi felemelkedését is. Templomok, kápolnák épültek, lassanként iparosok, művészek telepedtek le. A katolikus hitélet terén 1540-ig tapasztalható fellendüléshez hozzájárultak a megyénk területén XV–XVI. században keletkező keresztény kultúrát terjesztő kolostorok. (Ilyen volt Gerlán és Gyulán a ferences rendház, ahol protestáns hitre térése előtt tanult a hittudós és zsoldárszerző Szegedi Kis István, valamint a nők neveltetését szolgáló gyulai klarisszák háza.)

Legnagyobb befolyást azonban a reformáció és az ennek következtében támadt szellemi mozgalom gyakorolt e vidék közművelődésére. A Magyarország történetében is oly nagy hatású vallásújítás Békés vármegyében 1541 után lépett fel. Az új vallás hirdetői között találjuk a Wittenbergből Gyulára hazatérő Szegedi Kis Istvánt, Sztárai Mihályt. Továbbá vármegyénkben működő hitújítónk volt ízes magyar nyelvű vitairattal Ozorai Imre békési, Torday Benedek körösladányi prédikátor is. A protestantizmus hatalomra jutásában nem kis szerepet kaptak még a gyulai vár kapitányai: Mágócsy Gáspár, Kerecsényi László – akit Szikszay Fabricius Demeter, a gyulai protestáns iskola tanítója latinul írt versben is dicsőített. Ez az első olyan költői alkotás, amely részletesebb képet ad a XVI. századi városról és a várról. Gyula ekkor állt virágzásának tetőpontján. Szikszay Fabricius Demeter dicsőítő versei magasztalták a lakosság műveltségét, szorgalmát, a település főnemeseit, uradalmait.

A protestáns szellemiség terjesztésében szerepet vállaló nagyobb iskola ebben az időszakban csupán Gyulán létezett vidékünkön, amely a megszünt Ferenc-rendi zárda épületében kapott helyet. A gyulai lutheránus intézmény a tudományok iránti széles körű érdeklődés megalapozásában komoly szerepet játszott. Itt oktatott többek között Szegedi Kis István, Sztárai Mihály, valamint Szikszay Fabricius Demeter is. Gyula várának török által történő elfoglalása következtében azonban a kb. 1530–1566 között fennálló középfokú iskola elenyészett. A gyulai lutheránus tanoda mellett Békésen is szerveződött egy középfokú oktatási intézmény Szegedi Kis István buzgólkodása révén. Hogy másutt miért nem? Ennek egyik oka a káptalanok vagy népesebb monostorok hiányában keresendő. Vidékünkön még az alsó fokú oktatás sem tudott gondolkodást meghatározó tényezővé válni. A kor vezető emberei is egyházi érdeket szolgáló intézményként kezelték az iskolát. Ezt igazolja Szegedi Kis István békési tanodájának sorsa.

Szegedi Kis István (1505–1572), a lutheránus tanok vándorapostola, alig több mint negyedszázad alatt tizenkét község parókiáján fordult meg, folyton menekülve a katolikusok és a törökök elől. Latin nyelvű hittudományi művei mellett költőként a zsoldár- és a jeremiádköltészetben alkotott maradandót. Lírájában az egyéni érzés közösségi erejűvé válik, egységet alkot a vallásos érzület a nemzetivel. Énekeiben a három részre szakadt ország állapotán való aggodás és kesergés jelentette a vezérgondolatot. *A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásairól* című jeremiádját különösen erős patriotizmus, példamutató népszerűt jellemzi. A Gyula vára ellen irányuló 1566-os török hadjáratot támogató, portyázó tatár sereg Tokaj környéki kegyetlenségéről, a kiszolgáltatottak százalmas sorsáról szóló alkotásban keserű panasz és féltő aggodás lép szoros egységre. Tömör stílus, egyszerű, mégis egyéni ízlést láttató költői eszközökkel előadott mondanivaló jellemzi Szegedi Kis István költeményét.

Rövid ideig tartó itt munkálkodásával e szűkebb tájegység kultúrkincséhez tartozik gyulai prédikatori tevékenysége révén (1563) Sztárai Mihály (?–1575) is, az első ismert magyar drámaíró. Drámai cselekményt és ellentétet mellőző, eleven párbeszédekre épülő drámai alkotásai közül kettő (*A papok házasságáról*, *Igaz papságnak tiköre*) maradt

fenn nyomtatásban. Tizenhat zoltárparafrázisával a gyülekezeti zoltáréneklés megte-remtőjeként is számon tartjuk.

A XVI–XVII. századi Békés megye említésre méltó kulturális emlékei a gyulai vár-hoz kapcsolódnak. A vár szerepe különösen a XVI. század utolsó két évtizedében nőtt meg, mivel Gyula a végvárrendszer másodrendű erődjévé lett. A vár első ismert katonaköltője Békési Balázs deák volt. Hazafiúi érzéseinek *Sodoma és Gomorra* történetében adott hangot. Versének képei a kor magyar valóságát idézik (nemesi árulások, a nép kiszípolyozása, erkölcsi züllöttség). A névtelen szerző *Cantio de militibus pulchra* (*Szép ének a katonákról*) című ötvennyolc tercínából álló magyar nyelvű történelmi éneke nyíl-tabb bírálatot tartalmaz. Fontos történelmi emléket őriz a gyulai vitézekről. Lényegre szorítkozva tárja elénk a végvári élet sajátosságait, a vitézek életmódját, katonai ere-nyeit. A realitástartalom, a hiteles dokumentációs erő, a tárgyilagos előadásmód, a mértéktartó jellemzés, valamint a cselekménybonyolítás természetessége miatt tisztos hely illeti meg a szerzőt század költészetében. Jóval később keletkezett, de e kornak állít emléket Nemes Vörös Mihály (1760–1820) kilenc részre tagolt, antik mitológiai elemekkel díszített történelmi éneke, *A bajnokok Vég-Gyula várában*. Az író szándéka annak a különbségnek az érzékeltetése, amely a nép, az egyszerű katonák önfeláldozó hazaszerete-te és a főnemes kapitány hazaáruló hitványsága között áll fenn. A jó dramatizáló –, megjelenítő erővel írt, színes leírásokkal tarkított, de meg-megdöccenő ritmusú verses krónikában életre kel az egész vidék.

A török hódoltság idején a folytonos pusztítások, az állandó bizonytalanság, a la-kosság menekülése miatt elkeserítőek voltak a műveltségi állapotok. A nemesség és a köznép nagy részének szomszéd vármegyékbe menekülése folytán a megye a XVI. szá-zad végén elnéptelenedett. Az 1596. évi rombolás után nem találunk olyan személyt e vidéken, aki felsőbb iskolát végzett vagy irodalmi és tudományos téren munkálkodott volna.

A hódoltsági területről szóló emlékek őrzik a pusztuló magyarság szájalomra méltó sorsának, keserves életvitelének megdöbbenő pillanatképeit. Ezeket az általános igaz-ságokat török időket idéző népköltészeti emlékeink hitelesítik, de fennmaradt műköltészeti alkotásunk is ebből a korból. Beregszászi Pál (XVII. sz.), szilágysági prédikátor, *Keserves zokogó sírással teljes história* című írásában a fogságba esett prédikátor családjá-nak sorsát, Gyulára hurcolását meséli el a személyesség erejével hitelesítve. Panaszos hangú éneke megrázó képet fest a korabeli közállapotokról.

A százharminc éves hódoltságot követő gazdasági, társadalmi megújulás, a lakatlan vidék benépesítése, a betelepült családok anyagi megerősödése és közösséggé formáló-dása hosszú évtizedekig tartott. Így kulturális központok kiépítésére gondolni sem lehetett. Az idevándorolt telepések nemzetiségi sokszínűsége, sajátos életmódja, kultu-ráltságának, gondolkodási készségének, életismeretének, szokásainak heterogenitása jel-lemezte e vidéket. 1715-ben, megyénk második megalakulásának idején a betelepültek között kevés írástudót találunk, de a helyi körülmények sem siettették az analfabétiz-mus gyors felszámolását. Hiába ment ki a török, a vidék békétlen maradt: a Rákóczi-felkelés után hamarosan a Péro-féle zendülés hívta zászlaja alá a földesúri visszaélések ellen tiltakozók seregét.

A lázadó és útkereső XVIII. század első feléből fennmaradt, vidékünkhez kapcsoló-dó világi líránk jelentős része témájában kötődik a térségben zajló társadalmi esemé-nyekhez. A Rákóczi-szabadságharc idejéből származó egy-két kuruc vers és néhány bujdosó-dal vidékünk kuruc érzelmeiről, szabadságszeretetről és hagyománytisztelét-

ről tanúskodik. A *Magyarország, Erdély, hallj új hírt!* kezdetű kuruc vers tudósításszerű helyzetjelentést ad az időszak történeti eseményeiről. A *Megyek messze Rákóczival* és az *Elindultam szép hazámból...* kezdetű bujdosó-dalok a bujdosó sorsról, a kínzó honvágyról, a haza iránti hűségéről szólnak. Az 1735-ös békésszentandrási parasztfelkelésnek, a Péro-lázadásnak több historiás ének állít emléket. Tokody Márton, Rákóczi kuruc várkapitánya a *Péro veszedelmében* Péro kinszenvedésének részletező leírását adja. Péro keménységét, kegyetlen megkínzását, brutális kivégzését és testamentumát ismerteti. Ezzel szemben az ismeretlen szerző tollából származó *Rebellis ének a Péro lázadásáról* nem Péro kivégzésére, hanem a harcra és annak előkészületeire helyezi a hangsúlyt.

A bomlás stádiumába jutott, fejlődést akadályozó feudális gazdálkodási forma és társadalmi berendezkedés elvakultsága változást követelt. A magyar felvilágosodás és a reformkor háromnegyed évszázada olyan zárt egység, melynek uralkodó vezérelveit a felvilágosodás és a polgári liberalizmus eszmeisége adta. Innen számíthatjuk több tudományos intézmény megszervezésén túl például a vallásos jellegű könyvkiadás és iskolás műveltség egyeduralmának megtörését, a szabadabb társadalmi-politikai szemlélet kiformálódását, a népoktatás tananyagának iskolafenntartók akaratától függetlenülített egy-egyesítését.

Békésben is felerősödött a nemzeti öntudat és a hazával szembeni kötelességérzet. Az 1805-ös országgyűlés nagy lépéssel vitte előrébb a magyar nyelv ügyét. Az 1832–36-os országgyűlés küszöbén Békés megye is megszabadult a konzervatív vezetéstől, megyegyűlésein a liberális vezetés hatására mozgalmassabb lett az élet. A reformeszmék középpontjába a magyar nyelv terjesztésének kérdése került. A javaslat 1832-ben jutott a Gyulára összehívott Békés megyei közgyűlés színe elé. Ekkor viszont már védelmezni kellett a magyar nyelv és a nyelvújítás ügyét a nemzetiségek támadásai ellen is.

A megyében élő idegen ajkú nép magyarosodását elsősorban az egyházaktól és az egyházak kezében levő elemi és középiskoláktól – papok és tanítók tudatos nevelőtevékenységétől lehetett várni. A XVIII. század végétől lassanként javultak az állapotok, különösen az elemi fokú iskolák tekintetében. S bár tankötelezettség még hosszú ideig nem létezett – a megye csak 1787-ben rendelte el azt mindkét nem számára –, 1800-ban a tanult emberek száma ötszörösére emelkedett. Középiskola viszont nem működött megyénkben a XVIII. században, csupán Tessedik Sámuel gazdasági tanodája bizonyult életképesnek.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején a földművelés és a gyümölcsstermelés korszerűvé tétele, a lakosság életszínvonalának emelése, a vidék kultúrtájjá formálása érdekében Békés vármegyében Tessedik Sámuel (1742–1820) szarvasi ev. lelkész fáradozott legtöbbit. Az általa létrehozott, 1780–1806 között működő Gyakorlati Gazdasági Intézetben a gazdálkodás korszerű és sokoldalú elméleti és gyakorlati oktatása folyt Tessedik haladó pedagógiai, iskolapolitikai nézetei szerint. Tragikuma éppen az volt, hogy a lakosság – a belé nevelt bigottság, az irigy egyházi ellenfelek és öntelt előljárók befolyása alatt – értetlenül és ellenségesen fogadta reformtörekvéseit. Ennek következménye lett a Tessedik-intézet végleges megszüntetése.

A XIX. század elején egyre több próbálkozás történt régióinkban középfokú oktatási intézmény létrehozására, mely maga után vonta a műveltségi közállapotok javulását. 1808-ban felvetődött Gyulán egy római kat. gimnázium létesítésének gondolata, mely pénzügyi nehézségek miatt 1811-ben megszűnt. Hosszabb múltra tekint vissza a mezőberényi ág. ev. gimnázium, melyben 1802-ben Skolka András igazgatósága alatt kezdődött meg az oktatás. A súlyos anyagi nehézségekkel küzdő intézményt 1834-ben

Vajda Péter

ságának eredménye a *Pesti levelek* (1835–37), melyben meghonosította a közéleti igényű, satirikus karcolat és humoreszk műfaját.

A világlátott Vajda mint neves költő, jelentős irodalmi, tudományos, lapszerkesztői múlttal érkezett Szarvasra. Itt töltött éveit (1843–46) azonban irodalmi tevékenységében visszaesés mutatkozik, hiszen eredeti munkát keveset alkotott ekkor. Ám igazgatóként és tanárként az Alföldön vállalta az emberi egyenlőség és a nemzeti függetlenség eszméinek terjesztését. Iskolavezetésének három éve alatt a gimnázium oktatási rendszere megújult. Minden tárgyat anyanyelven taníttatott; nyelvművelő társaságot és önképzőkört szervezett; megvetette a gimnázium könyvtárának alapjait. Az iskolai oktató-nevelő munkán kívül az ún. *Erkölcsei beszédek* megtartásával pedagógiai, társadalmi, esztétikai, vallási nézeteit fejtette ki, nemcsak tanulóik között hirdetve azokat, hanem a község szélesebb rétegei, nyilvánossága előtt is. Az *Erkölcsei beszédek* – annak ellenére, hogy csak szűk körben volt ismert, mivel nyomtatásban csak 1931-ben látott napvilágot – az írói életmű értékes, időtálló része. A beszédek stílusa egyenletes, nyelvezete mentes a nyelvújító Vajda túlzásaitól, gondolatmenete többnyire fegyelmezett. Bennük kifejtett pedagógiai elvei messze meghaladták kora pedagógiájának nézeteit. Az egyes ember és a nemzet felszabadításáért indított harcban döntő jelentőséget tulajdonított a nevelésnek, melynek célja Vajda szerint az ember belső értékeinek, képességeinek módszeres kifejtése. A huszonöt beszéd egy részében taglalt társadalomfilozófiai nézetei az igazság, jog és erkölcs hármasságát, a társadalom átalakításának szükségességét, a jobbágyok felszabadításának időszerűségét hirdették. A koreszmék terjesztésével jelentős hatást ért el a felnőtt lakosság körében is. Nézetei miatt azonban feljelentették, melynek következménye – meghurcoltatása – közrejátszott korai halálában.

Szarvasra helyezték át azzal a kikötéssel, hogy ott a tanítás magyar nyelven folyjon. A korábban a Tessedik-féle gazdasági intézet részére emelt épületben helyet kapó ág. ev. gimnázium felvirágoztatása az 1843-ban igazgatóvá lett Vajda Péter nevéhez fűződik. (Vajda halála után Ballagi Mór és Greguss Ágost voltak kiváló pedagógusai az iskolának.)

Vajda Péter (1808–1846) életműve a reformkorban született a magyar romantika irodalmának részeként. Eszméi egybeestek a reformkor eszméivel. Ő volt az első jobbágysorból származó közéleti írónk, aki népben, nemzetben és nagyvilágban gondolkodott. Az irodalom szinte minden ágában tevékenykedett. Új költői világot teremtett a prózaköltevények [*A nap szakaszai* (1837), *Dalhon* (1838–44)] hazánkban való meghonosításával. Szép-prózai munkái közül kiemelkednek keleti tárgyú tézisnovellái, melyekben a hazai elnyomást ábrázolta egzotikus környezetben (*Vajóontala*). Publicisztikai munkás-

Az elkésett magyar polgári fejlődés eredményeként csak a XVIII. század vége felé jelentkeztek a pozitív előjelű társadalmi-kulturális jelenségek: folyóiratok, könyvkiadás és könyvterjesztés, olvasókabinetek, kölcsönkönyvtárak, irodalmi diáktársaságok, olvasókörök, kaszinók.

A felvilágosodás magyarországi térhódításával párhuzamosan életre kelő újság- és folyóiratirodalomnak jelentős érdemei voltak a magyar nyelv uralkodóvá tételében, az olvasóközönség megteremtésében, a polgári átalakulás eszméjének megérlelésében. A kulturális elmaradottság mértékét jelzi, hogy az első jelentős magyar folyóiratnak, a Tudományos Gyűjteménynek 1829-ben mindössze hat Békés megyei előfizetője akadt, holott a lap ekkor élte virágkorát.

A korszak szellemi elmaradottságáról tanúskodik a magyar nyelvű kiadványok iránti nagyfokú érdektelenség is. Például Fábíán János békési jakobinus tanító könyvtárában – mely a kor egyik leggazdagabb Békés megyei magánbibliotékája volt – mindössze három magyar nyelvű kötet található, s ezek sem szépirodalmi művek. Tessedik nagy gondot fordított arra, hogy könyvtárába magyar nyelvű szépirodalmi alkotás is kerüljön. Vajda Péter a gimnáziumi könyvtár használati jogát kiterjesztette a nagyközönségre, tudatosan vállalta a liberális polgári eszméket terjesztő kortárs irodalom népszerűsítését. A közkinccsé tett Vajda-könyvtár már mintegy félezer magyar nyelvű szépirodalmi és tudományos munkát tartalmazott.

A reformkor kezdetén mindössze öt, esetleg hat helyen rendeztek országos jellegű kirakodó vásárt mai megyénk területén: Békésen, Füzesgyarmaton, Gyulán, Sarkadon és Szarvason. Ez azonban nem volt számottevő csatornája az igényes szépirodalom terjesztésének. A históriák, az énekeskönyvek és a kalendáriumok egyedulalma hosszú ideig megmaradt.

Sem az olvasóközönség száma, sem az irodalmi érdeklődés szintje nem volt tekintélyes, amit nemcsak Réthy Lipót szarvasi tipográfiájának viszonylag kései, 1847-es megnyitása erősít meg, hanem a lakosság kulturális nivójának ellentmondásossága is. A könyvnyomtatás csak későn tudott megyénkben meghonosodni. A szarvasi könyvműhelyt Réthy Lipót 1856-ban Gyulára, 1858-ban Aradra vitte át. 1860-ban Dobay János nyomdája jelent meg Gyulán, amely 1873-ig megyénk egyetlen könyvsajtója volt.

Az olvasókörök és a kaszinók a XIX. század negyvenes éveitől váltak ismertté megyénkben. Bár már 1780-ban kísérletet tett Tessedik Sámuel egy olvasótársaság alakítására, ez azonban a következő évben feloszlott. Megfelelő könyvtár birtokában jelentőségek voltak mind a kulturális színvonal emelése, mind a tömegek politikai nevelése szempontjából. A reformkor vége felé szervezett Békés megyei olvasókörök és kaszinók [orosházi (1839), Békés Megyei Kaszinó (1841), békéscsabai (1842), szarvasi (1845), békési] nem kívántak exkluzív egyesületek lenni. Tagjuk lehetett minden becsületes nemes és polgár – felekezeti hovatartozás nélkül.

A színház nagy szerepet játszott a társadalmi tudat formálásában, a közízlés és a korszellem alakításában, a magyar nyelv ápolásában. A főurakat főleg német nyelvű előadásokkal szórakoztatták térségünkben. A XVIII. század közepén a Harruckern család gyulai nyaralásai alkalmával német színelőadásokat adtak elő a bárói udvartartás és uradalom németül tudó alkalmazottaival. A gyulai Wenckheim-kastélyban játszó főúri műkedvelő csoport 1818 és 1845 között csupán egy magyar nyelvű darabot mutatott be: Kisfaludy Károly Mátvás deákját. A többi mű német egyfelvonásos volt. A XIX. század első felében azonban több, magyar nyelven szóló vándortársulat fordult meg

megyénkben: 1820 márciusában Abday Sándor társulata Kisfaludy Károly Kemény Simon című drámáját adta elő Gyulán. 1834 májusában Balla debreceni színészársasága, 1836-ban és 1846-ban a Demjén-féle társulat mutatkozott be ugyanitt. Mezőberényben 1842 őszén Demény társulata játszott Petőfi és Orlay Petrich Soma közreműködésével.

Petőfi Sándort (1823–1849) szoros szálak fűzték rokonához s egyben jó barátjához, Orlay Petrich Somához és annak Mezőberényben lakó szüleihez. Először 1842 szeptemberében érkezett Berénybe Pápáról jövet, hogy az iskolai szünidőt töltsse itt. Ekkor került sor a Demjén-féle színtársulatban való szereplésére. Itt született a *K. Vilmos barátomhoz*, melyben elveszett barátjának állított emléket, valamint a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben* kezdetű költemény. Mezőberényi tartózkodásának idején Petőfi érdeklődése megnőtt a népdalköltészet iránt. Népdalgyűjtő szenvedélyében Bonyhay Benjámin – helyi jegyző és népdalköltő – nyújtott számára segítséget. 1843 szeptemberében ismét Orlay társaságában találjuk Mezőberényben, illetve Gyulán, a vár romjainak megtekintése folytán. 1847 júniusában szakadó esőben zajló ladányi úti élményének állít emléket a Körösladányban írt *Pusztá föld ez, ahol most járok* kezdetű verse. Utolsó berényi tartózkodása 1849-re datálódik, melynek júliusában családjával együtt Orlayhoz utazott. Közben Bonyhay baráti társaságában jutott el néhány alkalommal Gyulára, s időzött Szakál Lajos és Sárosi Gyula költőtársak körében. Utolsó mezőberényi látogatásának hangulatát azonban erősen meghatározták az országban zajló események. Innen indult útnak Erdélybe Bem seregéhez, s hagyta el örökre a Körösök vidékét.

A reformkori magyar értelmiség szemléletének radikalizálódásában kiemelkedő szerepet játszott Herder hatása: a nemzeti nyelv és a népköltészet ügye. A népköltészet tiszta forrása a nyelvnek és a poézisnek, a nemzeti egységnek és a nemzeti öntudatnak. Ezt ismerte fel benne a reformkor liberális demokrata nemzedéke is. Ezért érezte szükségét, hogy a nemzeti irodalom irányító ősforrásává tegye. Nem véletlen az 1848/49-es forradalom népköltészeti termésének gazdagsága, de gyakran ihlették meg az események költőinket is. A szabadságharcot idéző, megyénkkel kapcsolatba hozható emlék például Szakál Lajos *Újvilágdala*, mely a márciusi napok eredményeit dicsőíti, s a kivívott szabadság diadalát élteti emelkedett hangvételével. A kuruc költészet hangulatát idéző *Békési toborzója* kidolgozatlan, félkész mű, mely nélkülözi a toborzódalok őszinte lelkesültségét, a harci elszántság tudatosságának és erkölcsi szépségének hiteles érzékeltetését. Sárosi Gyula *Huszár miatyánkját* konkrét nép- és szabadságszeretet, vitázó kedv, jó előadókészség, meggyőző, agitatív erő jellemzi. A népköltészet értéke és jelentősége közvetlenül a szabadságharc után sem devalválódott sokat. A szépirodalom mesterei továbbra is gyakran fordultak felé.

A köröstarcsai születésű Szakál Lajos (1816–1875) iskolai élményei – hasonlóan unokatestvéréhez, a szintén írói ambíciójú Sárosi Gyulához – Mezőberényhez, majd az eperjesi ev. kollégiumhoz kapcsolódtak. Szakál 1840-ben lépett Békés megye szolgálatába, ahol 1843-ban megyei al-, 1848–49-ben pedig főjegyzővé választották. Népies műdalaival a múlt század derekán népszerű költőként ismerték, mára azonban irodalmi jelentősége megkopott, tevékenysége mindössze néprajzi gazdagsága miatt érdemel figyelmet. Az ízes népi nyelvet terjesztette, a körösvidéki nép életének és gondolkodás-módjának megismerésére, tiszteletére nevelt. Egyetlen önálló kötete a két kiadást megért *Cimbalom* (1843, 1868) csak szűk, provinciális feladatokat teljesített, szórakoztatásul szolgált. Közvetlen hangvételű dalai, hiteles helyzetképei, életképei mögül nem tör utat a költő személyes vallomása, emberi egyénisége. Dalaiban egy idillinek álmo-

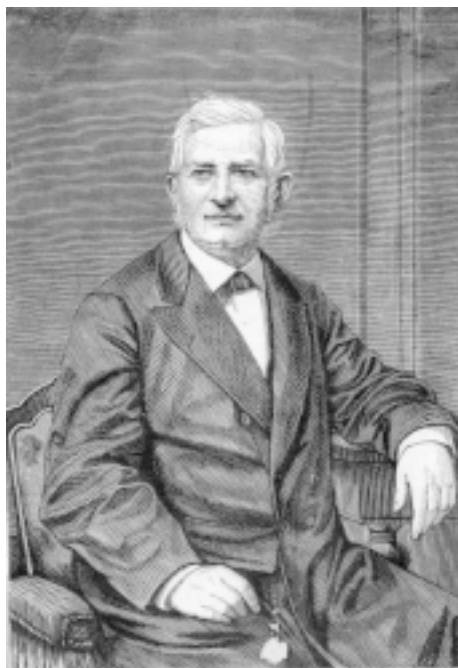
dott paraszti világot ábrázol (*Birkásdal*). Bár nem tartozik az élvonalbeli költők közé, vele jelentkezett először a Körösvidék a magyar lírában. Az Alföld megjelenítése az 1830-as években kezdett teret hódítani költészetünkben: az unalom, a mozdulatlanság, egyhangúság jelképéből a végtelenség, határtalanság – a szabadság szimbólumává vált (*Hortobágy*).

Sárosi Gyulát (1816–1861) jóval kevesebb szál fűzte Békés megyéhez, mint unokatestvérét, Szakál Lajost. Régióinkbeli élete 1819-ben kezdődött Füzesgyarmatra költözésével, 1840-től, aradi váltótörvényeségi munkássága idején azonban kapcsolata meglazult megyénkkel. Az apolitikus Szakál Lajossal ellentétben Sárosi Gyulát a kor szociális bajai, a reformkor liberális törekvései foglalkoztatták. Fő műve, az *Arany trombita* (1849), a szabadságharc üldözött verses krónikája, melyet Kosuth biztatására írt. A páros rímű alexandrinokban írt, tizenkét „leheletre” oszló

mű hű kifejezője a kor lázas, izgatott hangulatának. Irodalmi értékét az egyre erősebben felcsapó lírai szenvedély, a tömör találó jellemzések, a stílus közvetlensége, előadasmódja adja. Sárosi tudósít, eseményeket közöl, személyeket jellemez, de távol áll tőle a történetek kívülről szemlélése. Megyénkről a *Mit csinál a nép?* alcímet viselő ötödik leheletben beszél bővebben.

Az orosházi születésű Székács József (1809–1876) szintén csak ifjúságát, életének mindössze első tizenhét évét töltötte vidékünkön: Orosházán, Tótkomlóson, Mezőberényben. A berényi gimnáziumban kezdett irodalommal foglalkozni, verset írni. Horatius és Ovidius mellett magánszorgalomból olvasgatta a magyar költőket: Berzsenyit, Csokonait, Kisfaludy Sándort. A magyar, szerb, szlovák, német nyelvet és a környező népek nemzeti irodalmát tanulmányozva [*Szerb népdalok és hősrégék* (1836)] elősegítette a soknemzetiségű Magyarország népeinek kulturális közeledését. Versekkel, epigrammákkal, műfordításokkal (Plutarkhosz, Horatius, Terentius, Goethe) gyarapította a magyar irodalmat. 1837-től, a pesti ev. egyházközség első magyar lelkészeként jelentős szerepet játszott Pest-Buda elmagyarosodásában. Kitűnő szónok és szervező révén beszédeit tömegek hallgatták a pesti ev. templomban, melyek közül több nyomtatásban is megjelent (*Berzsenyi-emlékbeszéd*). Irodalmi munkássága mellett a tanügy és a közélet terén végzett tevékenysége jelentős. A '48-as szabadságharc bukása után a katonai törvényszék fenyegetése elől Orosházára menekült, ahonnan 1851-ben tért vissza Pestre. A kor haladó gondolkodóival együtt a nemzeti függetlenség eszméjét hirdette.

Az élete jelentős részét megyénkben töltő, füzesgyarmati születésű Bonyhay Benjámin (1805–1885) nem volt vezéregyénisége sem a költészetnek, sem a tudománynak, sem a politikának. A debreceni kollégium jogi fakultásának elvégzése után kötelező joggyakorlatra Békés megyébe, Gyulára tért vissza, majd 1827-ben Mezőberény község

Székács József

jegyzőjévé választották. 1846-tól a gyomai, majd a gyulai iskolakerület felügyelője lett. E megbízásából fakadó segítőkészségét bizonyítják pedagógiai tárgyú szépirodalmi művei: A *Népiskolai jutalomkönyv* (1848) megalkuvásra intő, csendes életre nevelő apolitikus erkölcsi tanácsaival a paraszti józanságot, a kivárást, a mozdulatlanságot javasolták. A *Hasznos mulattató* (1869), *A szülők hivatása* (1858) című tanköltevénye, valamint az *Irányadó az iskolában és az életben* (1886) magasfokú humanizmusról, a gyermek iránti őszinte szeretetről árulkodik.

A népies irány képviselőjeként szépirodalmi munkássága nem bizonyult időtálló-nak. Félkész alkotásaiban az életből szerzett tapasztalatokhoz, benyomásokhoz nem találta meg a megfelelő kifejezőmódot (*Csukat Péter, A gazdag lakodalma*). A *falu bírása* (1846) című elbeszélése gazdag mondanivalójú, ám túlzottan oktató jellegű, végső eredményekre, erkölcsi tanulságokra kihagyott írás, melyből hiányzik az izgalmas cselekmény. Az elbeszélés ismeretében nem lehet kétséges, hogy a helyszínül választott Rétvölgy Mezőberennyel, az eszményi közösségi vezető pedig magával Bonyhayval azonos.

Rövid, de emlékezetes időszakot töltött Békésben 1846–49 között Greguss Ágost (1825–1882) a sarvasi gimnázium tanáraként. Européer látásmódja, filozófiailag megalapozott szisztematikus gondolkodása és szenvedélyes közéletisége tette kedveltté az Alföldön. Tanári munkája mellett verselt, tanulmányokat írt és műfordításokra [Corneille: *Cid* (1847)] vállalkozott. Ez idő tájt született írásaiból a reformkor páto-sza, az erős nemzeti érzés sugárzik. A hazafiság ígézetében látott hozzá hegelianus szellemű esztétikai tanulmánya, *A szépiszet alapvonalai* (1849) megírásához. Irodalomközéleti állásfoglalásaiban, ízlésében ugyanakkor bizonyos zavar támadt: Petőfit és költészetét nem méltatta figyelemre nyílt kitérültségéért, témái köznapi közvetlenségéért, természetesen áradó népi stílusáért.

Középszerű költő volt, művein a megfontoltság, a hideg logika törvényei uralkodnak. Túlságosan elvont, bölcsekedő verseiből hiányzik a konkrét program, az agitációs erő, így a gondolati líra síkjára emelt elvont politikai költészetet teremtett. Egyéni problémáit háttérbe szorítva a kor nagy érdekeit kívánta szolgálni. *Villanykák* (1847) című epigrammagyűjteménye a feudális társadalom eltorzult formációinak, visszaszűkületi, emberi jelenségeinek szatírái a polgári társadalmi rend sürgetése érdekében. E versikékben a gondolat mögött háttérbe szorul a nyelvi, ritmikai megoldás. Szarvason, Réthy Lipót nyomdájában készült másik versgyűjteménye, az *Edzsdalok* (1848), amely általános érvényű, vitathatatlan igazságokat fejt ki. A kötet huszonöt verse képet nyújt a feudális renddel elégedetlen, radikális társadalmi-szemléleti változásokat sürgető Gregussról.

Szarvason képviselt politikai elveinek középpontjában a nép felszabadítása állt. A Réthy-nyomda háziszervezőjeként Ballagi Mórral együtt a sarvasi értelmiség (pl. Delhy János, Fidicinis János költők) tekintélyes tábort vonzotta a tipográfia köré. A szabadságharcban lelkesen vett részt, tollával is a forradalmat szolgálta. Kiáltványban terjesztette a kormány elé nehezteléseit az átalakulás lassúsága, a társadalmi reformok elégtelensége miatt [*Robespierre beszéde az alkotmányról* (1848)]. Ekkor ültette át röpirat formában Rousseau *Emile*-jének egy fejezetét [*Hitvallomása egy papnak* (1849)], melynek előszavában kitérőre buzdít, egy jobb kor eljövetele mellett tesz hitet.

Greguss valószínűleg 1849 októberében hagyta el Szarvast. A fegyverletétel után bujkálni kényszerült, később börtönbüntetésre ítélték. Munkásságának kiteljesedése már nem kapcsolódik megyénkhez. Bár költőként nem vívott ki nagy érdemeket,

filozófiai, műfajelméleti és esztétikai tanulmányai annál ismertebbé tették nevét. Kutatásai, verstani megfigyelései úttörő érdeműek: *Magyar verstanát* (1854) Arany János költészetére alapozta, *A ballada elmélete* (1864) pedig műfajmonográfiáink sorában az első. A műfordítás terén is munkálkodott: George Sand, Shakespeare műveit az 1860-as években ültette át magyarra. Tudományos munkájának elismerésül Eötvös József a pesti egyetem esztétika professzorává nevezte ki, az Akadémia valamint a Kisfaludy Társaság tagjai sorába választotta.

A haza és haladás ügye 1849 után szembekerült: idegen polgárság vette át a társadalom fejlődésének irányítását, miközben a megfogyatkozott köznemesség passzív ellenállásba vonult vissza a külviszonyok alakulásától várva az idegen elnyomás megszűnését. E feszültség átélése azonban gondolatilag igen mély irodalom létrejöttét segítette, bár az 1849 utáni megtorló intézkedések sok esetben elhallgattatták a műzsát.

Megyénk ebben az időszakban szolgált átmeneti szállásul a Jenőfi álnéven író Szeberényi Lajos (1820–1875) számára. A szabadságharc bukása után 1851-ben Békéscsabára száműzték, mivel verseivel [*Forradalmi szikrák; Búvirágok* (1848)] is támogatta a forradalmat. Régióinkban tartózkodása alatt a Bach-korszak legjelentősebb Békés megyei pedagógiai vállalkozása látott napvilágot Szeberényi szerkesztésében. A *Néptanítók könyvét* (1855-1857), megyénk első periodikáját a korszerű gondolatok gazdagsága, a kiadvány igényessége, határozott elvekre épített szakmaisága, bátor hangvétele teszi említésre méltóvá. A *Néptanítók könyvéből* korszerű kultúrprogram bontakozott ki, melynek középpontjában a tanító és a népiskola áll, eszménye a művelt pedagógus. 1856-ban *Kis kert* címmel szépirodalmi melléklap társult hozzá Réthy Lipót kiadásában. Benne kortárs hazai írók, költők gyermek- és ifjúsági irodalmi művei szerepeltek.

Pedagógiai munkásságán túl sokat tett a szlovák–magyar és cseh–magyar irodalmi kapcsolatok ápolásáért. Öccsével, Andorral már 1848-ban kisebb kötetre valót fordított Jan Kollar szlovák népdalgyűjteményéből. Nem sikerült nyomára bukkanni, hány dalt gyűjtött az alföldi szlovákok között csabai tartózkodása idején, de kétségkívül foglalkozott ekkor is a népköltéssel. A Kisfaludy Társaság segítségével adta ki *Tót népdalok* (1866) című kötetét. A mesterkéltségek formája, a fejetlen verselési technika és a nehézkes fordítás révén az eredeti dalok természetessége, hangja azonban elveszett, viszont jó érzékkel tapintott rá a mű társadalmi-politikai jelentőségére.

Szeberényi Békéscsabán hamar részese lett annak a helyi értemiségi csoportnak, amely a sarvasi esperességi gimnázium megteremtésére alakult. Munkatársa volt az *Egyház és Oskola* című kiadványnak, színésze egy műkedvelő társaságnak. Merész hangú bírálatai, közéleti szereplése azonban nem maradt megtorlás nélkül. 1852-ben letartóztatták, bűnösségének tisztázása hosszú időt vett igénybe. 1857 őszén hagyta el a békétlen Békés megyét, Makón folytatva papi tevékenységét.

Az 1848/49-es forradalom utáni megtorlásoktól terhes időszak sodorta a nemzet legnagyobbjainak egyikét, Arany Jánost is Békés megyébe. Szalontai tartózkodásának idejére esik az a félév (1851), amikor Geszten a Tisza-család legkisebb fiát, Domokost tanította a költészet rejtelmeire.

Tisza Domokos (1837–1856) tehetsége, érzékenysége verseinek gondolatiságában, megformáltságában jelentkezett. Már tizennégy esztendősen ismerte a magyar, német és francia költészet számos remekét. Korai halála azonban megakadályozta érett költővé válását. Több mint kétszáz versét Arany János maga rendezte sajtó alá, s írt életrajzi emlékezést annak bevezetőjében.

A geszti öt hónap Arany költészetének termékeny korszaka. Itt született a *Hajnali*

kürt, melynek hangjai egy számára új, idegen világ kedvtelésére, a vadászatra irányították figyelmét. *A dajka strja* című versének hőse a régi falusi társadalom névtelenje. A geszti temetőben a Tisza-család kriptájának dombja alatt található sír – melyben a dinasztia régi alkalmazottja nyugszik – ihlette a költőt. *A Domokos napra* viszont egy másik társadalmi réteghez, a helyi földesúr fiához, Tisza Domokoshoz szól. A Kölcsey Parainesisével rokon versből határozott társadalmi mondanivaló is tükröződik. Az ünnepelt elé kitűzött célok, kötelességek egyetemessé, a mindenkori ifjúság számára szóló biztatással tágulnak. A kedves tanítvány iránti aggódó szeretetét *A gyermek és szivárvány* meséje és az allegória mögé rejtette.

Geszten Arany János több nagyobb művén is dolgozott. Akkoriban a *Toldi* középső részével foglalkozott, ugyanakkor itt írta a *Nagyidai cigányok* első két énekét is. *Ágnes asszony* című balladájának írására pedig egy geszti csendesőrült parasztasszony alakja indította.

Térségünk személyes jó ismerője volt Eötvös József (1813–1871) is, kora egyik legképzettebb szabadelvű gondolkodója. Születési helyét tekintve nem volt Békés megyei, felesége s annak pusztaszenttornyai hozományára révén azonban 1843-ban megyei táblabíróvá nevezték ki. Ekkor már országszerte ismerték nevét politikai elvei, államelméleti kérdéseket taglaló tanulmányai s *A karthausi* (1839–40) című regénye által. *A falu jegyzője* (1845) és a *Magyarország 1514-ben* (1847) című műve – mely egyúttal új korszakot jelentett szépírói munkásságában – már kapcsolódik megyénkhez. E két regénye nemcsak témaválasztásában, hanem ábrázolásmódjában is fordulatot hozott fent említett alkotásaihoz képest: a korábbi Eötvös-művek szubjektív, bensőséges hangvételétől eltávolodva témájául saját kora valóságát választotta. *A falu jegyzője* – melyhez feltehetően Békés megye is mintát szolgáltatott – a vármegyei élet célzatos, satirikus rajzával közvetve centralista eszményeinek igazáról vall. A pusztaszenttornyai magányban megkezdett, s nagyrészt itt írt *Magyarország 1514-ben* című prózája saját nemzedékének gondjairól szól. Nagyszabású történelmi képeivel, a Dózsa-féle parasztfelkelés ábrázolásával a liberális eszmék alapkérdéseire keresett választ. Megállapításai a '48 előtti Magyarország s benne Békés megye politikai berendezkedésére is tökéletesen illettek. Nem csoda hát, hogy a Békés megyei rendek – eszméinek erős valóságtartalmát és azok veszedelmességét ismerve – mindent elkövettek 1847-es Békés megyei országgyűlési követé választása ellen.

A pusztaszenttornyai birtok nemcsak megnyugtató anyagi hátteret jelentett számára, hanem szellemi kikapcsolódást nyújtó menedéket is. Élvezte a vidék hangulatát, sokra becsülte élménykincsét, amint erről későbbi novellái, a Bach-korszakban írt *Egy tót leány az Alföldön* és a *Téli vásár* is tanúskodik. Alakjai, Bántornya lakói – mely Bánfalva és Szenttornya nevének összevonásából eredő beszélő név – kevés vonással ábrázolt falusi és paraszti figurák, akiknek kiegyensúlyozott, munkás életformája, erkölcsi nagyszerűsége, racionális gondolkodása egyben egy emberségesebb jövő boldog társadalmának mintája és záloga is. Éles szemmel megfigyelt és biztos kézzel ábrázolt szereplői a magyar valóság szülöttei, akik szervesen hozzátartoztak a békési tájhoz. Az általa bemutatott világ azonban sajátos társadalompolitikai célnak rendelődik alá.

Az 1840-es években Eötvös szerepet vállalt a politikai életben is. Miután reformelveivel megalapozta politikai tekintélyét, 1848-ban az első magyar felelős kormány valóság- és közoktatásügyi minisztere lett. A Batthyány-kormány lemondását követően azonban az események alakulásától tartva külföldre távozott. Emigrációs töprengéseinek gyümölcse *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az állambatalomra* (1851, 1854)

című két részre tagolódó, kiütkereső állambölcseleti tanulmánya. Írásaiban kifejtett szemléletét a liberális eszmék és a korabeli adottságok egyeztetése jellemzi.

Külföldi bujdosásából visszatérve 1850 decemberében Velencén, majd Budán telepedett le családjával, de le-lejárt a szenttornyai birtokra is. 1851–54 között többnyire Békés megyében tartózkodott. A csabacsúdi uradalom dolgozói körében végzett oktatás jó lehetőséget nyújtott Eötvös számára a néppel való kapcsolat ápolását illetően. Az iskolának s a nép körében végzett rendszeres oktatásnak fontos nemzetépítő szerepet tulajdonított sógorával, Trefort Ágostonnal együtt. Ugyanakkor az '50-es években Treforttal szerepet játszott térségünkben a korszerű gazdasági kultúra terjesztésében. Alapító tagja volt 1860-ban a békéscsabai székhelyű Békésvármegyei Gazdasági Egyesületnek, melynek tevékenységében jelentős részt vállalt.

A '60-as évek közepétől a nagyszabású országos ügyek miatt azonban csökkent Eötvös Békés megye iránti figyelme. 1867-től az Andrássy-kormány tagjaként ismét vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. Az általa megalapozott iskolarendszer megvalósította a népnevelés reformját. Ebben a programjában egy Orosházán felállítandó tanítóképző is szerepelt, ami Eötvös halála miatt nem valósult meg. Távozásával európai látókörű, tudós humanista vezetőt veszített el a művelődésügy.

A fent említettek igazolják, hogy bár jeleiben érzékelhető volt már az alkotó magyar irodalom utáni vágy Békés megyében, még hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez igazi eredményeket mutasson fel. Nagy szerepet játszott ebben a folyamatban a magyar szó térhódítása, mely valójában a kiegyezés után vált társadalmi követelménnyé, létrehozva egy olyan értelmiségi réteget, amely aktív szerepet játszott régióink irodalmi életének formálásában.

Felhasznált irodalom:

- A magyar irodalom története III., IV. szerk. Pándi Pál, Sőtér István. Bp., 1965.
ELEK László: Három jubileum. Orosháza, 1991.
ELEK László: Művelődés, irodalom Békés megyében I., II. Békéscsaba, 1985, 1988.
ELEK László: Székács József. Gyula, 1994.
ELEK László: Vajda Péter. Szarvas, 1996.
HAAN Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870.
IMPLOM József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. Békéscsaba, 1971.
IRÁNYI István: Mezőberény története II. Mezőberény, 1973.
KARÁCSONYI János: Békésvármegye története I. Gyula, 1896.
KUTAS Ferenc: Fejezetek Vajda Péter életéből és munkásságából. Olvasókönyv. Szarvas, 1999.
SÁFRÁN Györgyi: Arany János Geszten = Békési Élet, 1972. 2. sz.
SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái I–XIV. 1891–1914.
Új magyar irodalmi lexikon I–III. főszerk. Péter László. Bp., 1994.

Sziklavári Károly

Az Erkel-családról

Jelentőségében az Erkel-családéhoz mérhető, másik muzsikufamíliával nem büszkélkedhet a magyar kultúrtörténet. Zilált viszonyaink közepette nem is voltak meg igazán a feltételek munkásságuk létrejöttéhez; zenésznagyságaink történelmi fordulópontokon, vagy pusztán az általános körülmények következtében, tömegesen hagyták el az országot – az Erkelek viszont itthon maradtak. A népes család, amelynek majd minden muzsikustagja kizárólag Magyarországon élte le az életét, egyedülálló szerepet töltött be zenetörténetünkben. Azt, hogy Erkel Ferenc (1810–1893) volt múlt századi hazai zeneéletünk *centrális* személyisége, ma is ugyanúgy látjuk, mint annak idején a kortársak. Fiai közül, mindenekelőtt a kivételes dirigensi adottságokkal rendelkező Erkel Sándor (1846–1900), valamint az igen sokoldalú Erkel Gyula (1841–1909) játszott kulcsszerepet a századvégi évtizedek magyar zenekultúrájának alakításában. Erkel Elek (1842–1893) a Népszínház vezető karmestereként, továbbá népszínmű-zenék komponistájaként szerzett hírnevet. Erkel Ferenc negyedik muzsikusza, Erkel László (1844–1896) pedig gyulai működését követően, Pozsonyban lett karnagy és zenepedagógus, ahol élete végén a fiatal Bartók Béla zongoratanáraként írta be nevét, zenetörténetünk már egy újabb fejezetébe.

A család származását homály fedi; azt, hogy honnan és pontosan mikor kerültek az Erkelek Magyarországra, nem sikerült még egyértelműen tisztázni. Legvalószínűbb a hollandiai, vagy németországi eredet. Jelenlétük Pozsonyban már a XV. századtól kimutatható, az ottani Erkelek sok mindennel foglalkoztak, a szőlőművelésen át a kereskedelemig. Gyakori volt köztük a muzsikus is¹. Erkel Ferenc dédapjáról, az 1725 körül született Erkel Vilmosról tudjuk, hogy a pozsonyi Notre Dame zárda zenemestere volt. Elsőszülött fia, id. Erkel József (1757–1830) szintén muzsikus lett, hasonlóképp, mint az ő egyetlen, felnőttkort megért fiúgyermek, ifj. Erkel József (1787–1855). A Békés megyében megtelepedett, kiterjedt uradalommal rendelkező, művészetpártoló Wenckheim család meghívására Erkelék 1807 őszén Gyulára költöztek². Arról, hogy ifj. Erkel József kiváló muzsikus lehetett, gyulai tevékenységének sokrétűsége tanúskodik; kántori feladatköre mellett fúvóegyüttest szervezett, apjával együtt közreműködött a kastélyban megtartott zenés színelőadásokon, ezenkívül házimuzsikált a helyben alakult vonósnégyes primáriusaként. Az együttes mélyhegedűse Rosty Albert, csellistája Wagner József volt; mindketten a következő évtizedek pesti zeneéletének meghatározó személyiségei lettek.

Feltűnő, hogy ifj. Erkel József, 1810. november 7-én megszületett első fiúgyermek, a családi hagyományt megszakítva, nem az apai keresztnévet örökölte. Nyilvánvalóan döntő szerepe volt, a Pozsonyból elhívott muzsikufamíliához szinte baráti közvetlenséggel viszonyuló, és a keresztapaságot is elvállaló³ gróf Wenckheim Ferenc utónevé-

¹ *Szerdahelyi István*: Erkel Ferenc. Gyula, 1985., 6. o.

² *D. Nagy András–Márai György*: Az Erkel család krónikája. Gyula, 1992., 11. o. A családfeleddigi legrészletesebb felkutatása, a könyv szerzőinek érdeme. Az Erkelekre vonatkozó adatok többségét innen vettük át.

³ *D. Nagy–Márai*, i. m., 12. o.

nek abban, hogy a XIX. század legjelentősebb itthon élő magyar zeneszerzőjét Erkel Ferencnek hívták. Mellette, ismét a József keresztnévű, sorban harmadik fiúgyermek (1813–1859) lett hivatásos muzsikus a testvérek közül. Őt, mint tenoristát, a korai magyar operajátszás fontos személyiségeként tartjuk számon. Apjának és nagyapjának köszönhetően, Erkel Ferenc olyan zenei környezetben szerezhetette első művészeti élményeit, amely összehasonlíthatatlanul élénkebbnek és inspiratívabbnak mondható a legtöbb korabeli magyar kisvárosénál. Szokványos értelemben nem volt csodagyerek, mégis, már igen fiatalon elismerésre méltó zenei produkciókat mondhatott magáénak; a helyi hagyomány szerint 10 évesen apját helyettesítve orgonált a templomban⁴, zongoristaként, első nyilvános fellépésére 11 esztendő korában került sor Gyulán. Elemi iskolái szülővárosához, gimnáziumi tanulmányai kezdetben valószínűleg Nagyváradhoz, majd 1822–25 között Pozsonyhoz kötődtek. Zenei képzését itt ugyanaz a Henrik Klein irányította, aki valaha apját és lehet, hogy nagyapját is. Klein, személyes kapcsolatban állt Beethovennel, így a legautentikusabb módon közvetíthette a bécsi klasszikus hagyományokat, emellett a magyar tánczene korai publikálói közé tartozott a XVIII–XIX. század fordulóján. Pozsonyban készült az első Erkel-kompozíció, amelyről tudomásunk van: egy zenekar-kíséretes *Litánia*.

1827 végén vagy a következő év elején Erkel Kolozsvárra költözött. Pozsony zömmel németes hatásai után, most „Erdély fővárosában”, a magyar kulturális impulzusok válnak meghatározóvá a tehetségét első ízben méltó módon itt kibontakoztató ifjú muzsikus számára. Zongoristaként előkelő hírnévre tesz szert, amatőr zenekart vezényel és talán operadirigensi gyakorlatot is szerez. Kolozsvárott, zongoraművészi karrierjével összefüggő virtuóz és hatásos, magyar stílusú darabokat komponál, amelyek sajnos ma már nincsenek meg. Barátságot köt Brassai Sámuellel, az utolsó erdélyi polihisztorral. Brassai később az Erkel család számos tagjával kerül kapcsolatba, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum több érdekes idevágó levelét őrzi.

Az 1834. évben, Erkel elhagyta Kolozsvárt és korabeli híradás szerint az ipolysági Szemerédre ment grófi zenetanítónak. Utazását megszakítva, május 4-én hangversenyt adott Pesten, ekkor hallhatta először zongorajátékát a város közönsége. A következő esztendőben már teljes lendülettel vetette magát Pest-Buda zenei életébe. 1835. április 11-én vezényelt első alkalommal operaelőadást a fővárosban: Rossini Sevillai borbélyát, a Budai Várszínház magyar társulatának élén. A Játékszín igen rossz anyagi körülményei miatt, a következő év tavaszán már a Pesti Városi Színház másodkarnagyi posztján találjuk. 1837 végéig marad a német nyelvű társulatnál, majd az augusztusban megnyílt Pesti Magyar Színházhoz – a Nemzeti elődjéhez – kerül, kezdetben mint az operai részleg ügyelője, 1838. január 15-i, első karmesterré történt kinevezéséig. Utóbbi létrejöttében, szerepe volt a Gyuláról Pestre költözött Rosty Albertnek, a színház zenei vezetőjének is.

A kor szabad, fantáziaszerű, bravúros virtuozitás megcsillogtatására alkalmas műfajai uralkodnak az Erkel első alkotóperiódusából származó – és többnyire kölcsöntémákon alapuló – hangszeres kompozícióiban. Instrumentális téren, zeneszerzői és előadói tevékenység – mint ahogy az romantikus pályatársaknál másutt is gyakran megfigyelhető – szorosan összefonódik és nála sem válik még igazán ketté. Fennmaradt terjedelmesebb kamara- és zongoradarabjai: a *Duo brillant* Csermák Antal témája nyomán keletkezett variációsorozata (1837)⁵; *Introduction und Capriccio* (két H.W. Ernst-

⁴ Szerdahelyi, i. m., 15. o.

mű átírata, 1840); valamint Bartay András *Csel* című operájának verbunkosára írt változatai (1839), mérföldkövet jelentenek és sajátos utat nyitnak a magyar hangszeres virtuozitás történetében. Külön kell szólnunk a Rákóczi-nóta és -induló feldolgozásairól; a „rebellis” dallamvilág elementáris ereje, nemzeti érzésekkel összeforrt tüze, ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt az ifjú komponistára, amint arról művek sora tanúskodik. A Rákóczi-nóta motívuma megjelenik már a *Duo brillant*-ban is. 1838-ban erre a dallamra írt, zongora-zenekari *Phantasia és változatokról*, majd feltehetőleg ugyanennek a következő esztendőbeli szólózongora-verziójáról, és még szintén abból az évből zenekarra hangszerelt Rákóczi-indulóról tudunk adatok alapján, végül az egész sorozatot mintegy megkoronázza az *Emlékiül Liszt Ferenc-re. Rákóczy indulója* címmel 1840-ben keletkezett – Liszt emlékezetes, év eleji pesti hangversenyeire utaló – zongoraműve. Ez volt Erkel első, itthon kinyomtatott kompozíciója, amely talán a Liszt által, Pesten játszott feldolgozás nyomait őrzi.⁶ A Rákóczi-motivika később több helyütt felbukkan a *Hunyadi László*-ban is.

Lépésenként került egyre közelebb az operakomponáláshoz. A harmincas évek közepén írt, elveszett színpadi zenéjét (*Véencei csajkás*) és az ugyanebből az időből való, feltehetőleg hasonló alkalomra keletkezett dalát (*Alpenunschuld*), az olasz Mercadante *Eskü* című operájának zongorakivonatból való hangszerelése követte, mivel a színházban nem volt meg a partitúra. Az instrumentáció fontos lépcsőfokot jelenthetett Erkelnek, első operája, a *Bátori Mária* megalkotásához. A szöveggönyvet Dugonics András drámája nyomán Egressy Béni – Erkel legfontosabb, korai halála után pótolhatatlan librettószerzője – írta. A *Bátori Máriával* születik meg az európai színvonalú magyar opera, és jelképesnek mondhatjuk az időbeli egybeesést; 1840. augusztus 8-i bemutatójának plakátjain tűnik föl először a Nemzeti Színház intézménynév. Zenei téren a mű, alapvetően a kor nemzetközi (olasz és francia, részben német) operanyelvét beszélő, ám dallamvilága helyenként már a magyar zene fordulataiban gyökerezik, főként a hősnő alakjához kapcsolódva és dramaturgiailag fontos pontokon. A század első felének honi operatermésében fellelhető verbunkos-melodika így túlmutat önmagán; nemzeti eszményképeket mintegy zenébe sűrítve, magasztos jelentéstartalomra tesz szert,

*Erkel Ferenc portréja.
Eybl Ferenc kőrajza 1841-ből*

⁵ A *Duo brillant*, Henri Vieuxtemps belga hegedűművész társszerzőségével látott napvilágot a mainzi Schott kiadónál, Erkel első, nyomtatásban megjelent műveként.

⁶ *Kassai István*: Erkel Ferenc hangszeres művei. In: Magyar zenetörténeti tanulmányok Erkel Ferencről és koráról. Szerk.: Bónis Ferenc. Püski Kiadó, Budapest, 1995., Később megjelent egy vitatott hitelességű, könnyített Rákóczi-induló verzió is, és még 1861-ben is hírt adott a sajtó újabb Erkel-féle átíratok készítésének tervéről, lásd: Kassai, i. m., 64., 70 o.

különösen amikor „nemes tartással”, hősi tónussal párosul (*Bátori Mária*-induló, kórusok).

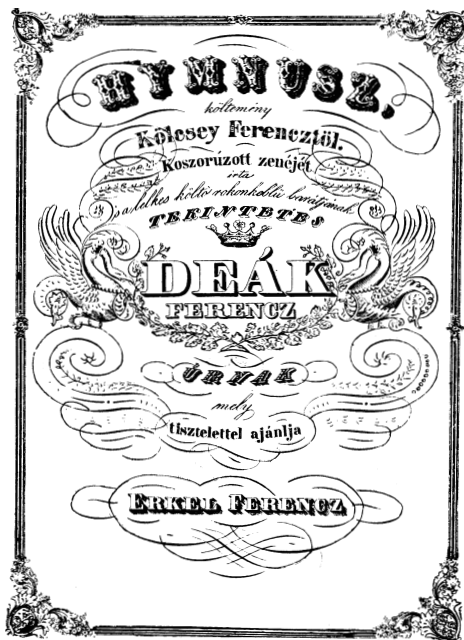
Késő-ifjúkori pályacsúcsnak mondhatjuk az 1844. esztendő. Január 27-én mutatták be a *Hunyadi Lászlót*, a tavasz folyamán keletkezett a *Himnusz*, s egy új – Szigligeti Ede által megteremtett – műfajhoz, a népszínművekhez komponált zenék, mindjárt egész sorozatával gazdagodott Erkel alkotói palettája. Három Szigligeti-népszínmű (*Két pisztoly*, *A zsidó*, *Debreczeni rüpfők*) mellett Ney Ferenc darabjához [*A kalandor*] készült Erkel-muzsika ebben az évben; dráma-kísérőzenéről is tudunk 1844-ből (Kovács Pál: *Nemesek hadnagya*), valamint még egy rövid kórusról, amelyet a Nemzeti Kör számára írt.

A *Hunyadi László* szövegkönyvét Egressy, Tóth Lőrinc drámája (1839) nyomán alkotta meg. A verbunkos-eredetű stílusjegyek, már a *Bátori Máriánál* megfigyelhető nemes-patetikus eszmei tartalma, még hangsúlyosabbá válik Erkel második operájának zenéjében; különösen szembeűnő, amint a mű előrehaladtával az olaszos-franciás elemek fokozatosan háttérbe szorulnak a pozitív tábor szereplőinek melodikájában, mindinkább átadván helyüket a nemzeti tónus hősi emelkedettségének. Az opera legnagyobb, legegységesebb részei, verbunkos-fogantatásúak. Számos cselekménymozzanat, és az alapvető dramaturgiai ív – bár az utóbbi tragikus elbukáshoz vezet –, a szabadító operák rokonává teszi Erkel művét, amelyre kétségkívül a *Fidelio* is hatott⁷. Miként Beethoven operája, a *Hunyadi László* is kápráztató sikerrel robbant be a reformkori Pest szellemi életébe; a megannyi jeles művészt megihlető, sorskérdéseket szimbolizáló tragikus nemzeti témán, átizzik Egressy–Erkel alkotásában, múlt századi történelmünk legforróbb évtizedének atmoszférája. A *Meghalt a cselszövő* kórus '48-ban forradalmi tömegdal lett. Az opera motívumaiból komponált *Hunyadi-indulót* a szabadságharc idején, és még utána is nap mint nap játszották katonazenekarok. Az 1845-ben készült nyitányt tekintjük az első magyar szimfonikus remekműnek. Hamar népszerű lett külföldön is.

A Kölcsey-Himnusz megzenésítésére szóló pályázatot Bartay András, a Nemzeti Színház igazgatója írta ki. A bírálóbizottság egyhangú döntése értelmében, Erkel kompozíciójának ítelték az első díjat. Az indoklás szerint, a mű „...a költemény szellemét leginkább megközelítő, ...a dallamegyszerűséget és a himnusi emelkedettséget legszerencsésebben egyesítő”. Az utókor vélekedése is hasonló; legáltalánosabban megfogalmazva, ténylegesen a fentiekben áll Erkel megzenésítésének varázsa. A *Himnusz* ugyanakkor szervesen illeszkedik a nyugat-európai műfajtradícióba is, ami dallamfordulatainak vizsgálata során válik nyilvánvalóvá. Az 1844. július 2-i bemutató közönsége a Nemzeti Színházban „élénk tapsokkal 's általános elégedettséggel fogadá” Erkel *Himnuszát*. Első kiadása még ugyanabban az évben, Deák Ferencnek szóló ajánlással jelent meg nyomtatásban, s végül, mindenfajta ráhatás nélkül, maga a nép tette a nemzet Himnuszává⁸. Bartay, egy évvel korábban Vörösmarty Szózatának megzenésítésére írt ki pályázatot, amit Egressy Béni nyert meg. Erkel nem vehetett részt ezen, mivel tagja volt a bírálóbizottságnak, de még 1843 májusában elkészítette, és be is mutatta saját *Szózatát*.

⁷ *Bónis Ferenc: Hősiesség és szabadságvágy. Beethoven és a magyar zene kapcsolatai.* In: Hítel, 1998. január, 98–105. o.

⁸ *Bónis Ferenc: A Himnusz születése és másfél évszázada.* In: Magyar zenetörténeti tanulmányok Erkel Ferencről és koráról. Szerk.: Bónis Ferenc. Püski Kiadó, Budapest, 1995., 86. o.

A Himnusz 1844. évi első kiadásának címlapja

1845–46-ban újabb Szigligeti-darabokhoz írt zenét (*A rab, Egy szekrény rejtelmei*), mindkettő, a *Két pisztoly*-lyal együtt rendkívüli sikereket ért meg. A korigényeknek minden szempontból megfelelő, széles tömegekhez szóló és aktuálkérdésekkel sajátosan „átpolitizált” műfaj révén, hamarabb váltak Erkel népszerűmű-kompozíciói országszerte ismertté, mint operái. A szabadságharc bukását követően Erkel zeneszerzői termése láthatóan megcsappan. Hivatalos kötelezettségeknek tesz eleget, amikor 1853-ban Ferenc József császárt üdvözlő éneket komponál, és akkor is, amikor Erzsébet császárné emlékezetes – sokak szerint történelmi jelentőségű – magyarországi látogatására (1857) operát ír a Doppler-fivérekkel közösen. Kedves párhuzam a népszerű, jótékony Árpádházi Erzsébetre vonatkozó cím, és a császárné nevének azonossága – nagylelkűbb művészi fogadtatásban nem is részesülhetett volna uralkodó. Az *Erzsébet*, Erkel által írt II. felvonása, amellyel sajnálatos módon, mos-

tohán bánt az idők folyamán szakma és közönség, bensőséges alaphangjával különleges helyet foglal el az életműben. Páratlanul szép ékköve a XIX. század magyar operatermésének. Líra és emelkedettség jellemzi, amely helyenként önfeledt játékoságba csap át. Betétként helyet kapott a *Himnusz* is a felvonásban.

Közismerten sokat kellett várni a *Bánk bán* megszületésére. Az 1851-ben elhunyt Egressy Béni szövegkönyve, Katona József, múlt századi irodalmi alpműveink részét képező drámája nyomán keletkezett. Erkel, lényegében csak az 50-es évek végén látott a komponáláshoz. A *Keserű bordal*ról tudjuk, hogy az operától függetlenül, jóval korábban készült. A verbunkos-eredetű stíluselemek szerepe még uralkodóbb, mint valaha, olykor mindezek önmagukban szolgálnak egy-egy terjedelmesebb rész alapjául; ilyen a *Tiszaparti jelenet* népi hangzásvilágot idéző „tájlírása”. A magyar zenei réteg – beleértve a népies műdal melodikájának helyenkénti előfordulását –, nagyszerű szintézisben olvad össze a hagyományos olasz-francia operai elemekkel a *Bánk bán* partitúrájában. A mű bemutatója 1861. március 9-én volt. Soha nem látott sikerekről számolnak be a korabeli előadások szemtanúi. Az ’50-es évek elnyomását, fojtott légkörét követően, hatását tekintve szinte felszabadító erővel mondta ki operájával Erkel a kimondhatatlant; amit belül, titokban, az egész nemzet érzett, gondolt. A következő évben színre vitt *Sarolta* sikertelen maradt és nem véletlenül; a vígopera nem volt Erkel Ferenc világa. A darab ugyanakkor – talán Mosonyi Szép Ilonkájának hatásaként –, figyelemreméltó kísérlet tisztán magyar opera megalkotására⁹.

⁹ Szabolcsi Bence: A XIX. század magyar romantikus zenéje. In: Szabolcsi: A magyar zene évszázadai, Zeneműkiadó, Budapest, 1961., II. kötet, 227. o.

Erkel dirigensi tevékenysége, a század közepén egyre bővül. 1853-ban főszerepet vállal a Filharmóniai Társaság megalapításában, amelynek vezető karnagya lesz. 1868-ban az Országos Magyar Daláregyesület országos karnagyává választják. Utóda mindkét poszton, csakúgy, mint a Nemzeti Színház zenekarának élén, idővel Erkel Sándor. Művészi pályájának méltó elismeréseként Erkel Ferencet az 1875-ben megnyílt Zeneakadémia igazgatójának és zongoratanárának nevezték ki.

Erkel Ferenc levele Kubinyi Ágostonhoz, a Nemzeti Múzeum igazgatójához, a gyulai árvízkárosultak megsegítésére rendezendő hangverseny ügyében

Nagyságos Kir. Tanácsos Ur!

A víz által károsult gyulaiak, földjeim javára, folyó év april 1-én egy jótékony célú philharmoniai hangversenyt ohajtván adni: esedezem, kegyeskedjék e napon hét órára a museumi termet átengedni.

Tapasztalt kegyeibe ajánlott őszinte mély tisztelettel maradok

Nagyságodnak

Pesten, marczius 28. 1855

alázatos szolgálja:

Erkel Ferenc

[A levél szövege, az eredeti helyesírást meghagyva:

Nagyságos Kir. Tanácsos Ur!

A víz által károsult gyulaiak, földjeim javára, folyó év april 1-én egy jótékony célú philharmoniai hangversenyt ohajtván adni: esedezem, kegyeskedjék e napon hét órára a museumi termet átengedni.

Tapasztalt kegyeibe ajánlott őszinte mély tisztelettel maradok

Nagyságodnak

Pesten, marczius 28. 1855

alázatos szolgálja

Erkel Ferenc

Az '50-es, '60-as években, gyakran időzött nyaranta Gyulán, testvéreinél megszállva. A *Bánk bán*, valamint a *Dózsa György* egyes részei, az itteni árnyas környezetben születtek. A *Bánk bán* egyik vázlatlapja, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz, 1860. augusztus 2-i, gerlai datálással maradt fenn; Erkel Wenckheim Károlyék kastélyában tartózkodhatott ekkor. Rokoni kapcsolataitól függetlenül is több szállal kötődött szülővárosához, így 1839-ben hangversenyt adott a gyulai kórház (ifjú feleségével nászúton tartózkodott ekkor szülővárosában),¹⁰ 1845-ben¹¹ és 1855-ben az árvízkárosultak javára.¹² 1842-ben közreműködött a főispán beiktatási ünnepségein. 1852 nyarán a Nemzeti Színház társulatával előadta Gyulán Meyerbeer *Profétáját*.¹³ Három férfikari művet írt szülővárosa dalkörének; a *Dalár-indulót* az 1872. évi megyei dalárünnepélyre,¹⁴ egy 1875-ben bemutatott, ismeretlen *Jeligét*, valamint a *Buzgó kebellet* című darabot Göndöcs Benedek apátplébános felkérésére és szövegére, a belvárosi plébániatemplom centenáriuma (1875). Többször is meleg fogadtatásban részesült Gyulán, amelyekről Pestre írt leveleiben ő maga is beszámolt; így 1860-ban fáklyás zenével ünnepelték. Utolsó gyulai látogatására 1874-ben került sor.¹⁵ Szülővárosa 1888. december 31-i közgyűlésén díszpolgárává választotta Erkel Ferencet.¹⁶

Két következő operájával, az 1867. április 6-án bemutatott *Dózsa György*-gyel és az először 1874. május 20-án felhangzott *Brankovics György*-gyel újszerű, kifejezőmódban olykor öntudatlanul is kelet-európai realiztikus irányzatokkal rokon hangot megütő, nagyszabású és nagyerejű népdramákat teremtett meg. Mindkettő kitűnik hangzásvilágának modernségével, ebben új áramlatok; főként a kor német irányzatainak hatása mérhető le. A Jókai-dráma nyomán keletkezett, Szigligeti-librettót megzenésítő *Dózsa György* színre vitele a kiegyezés évében a mű számára – mondhatni – a lehető legalkalmatlanabb pillanat volt, így nem csoda, hogy hamar lekerült a műsorról. Megrázó történelmi drámán alapszik a *Brankovics György* szövegekönyve is. Cselekménye a Hunyadi-korba visz; „Hunyadi-nosztalgia”¹⁷ hatja át a darabot, és a tervezett *Kemény Simon*-opera (Jókai librettójára) is ugyanebben az érásban játszódott volna. Egyáltalán; mindinkább megfigyelhető az időződő Erkel visszakanyarodása, ifjúkori ideáihoz. Az, amit pályájának kezdeti éveiről tudunk, aktív, mozgalmas életű és nemes célok érdekében mindig tetterre kész reformkori személyiséget tár elénk. Ezt a '30-as, '40-es évekbeli, nemzeti öntudattól fűtött heroikus lelkületet őrizte magában mindvé-

10 Az 1839. szeptember 19-i hangverseny teljes műsora fennmaradt (lásd Németh Amadé: *Az Erkelek a magyar zenében*. Békéscsaba, 1987., 47. o.). Elképzelhető, hogy a *Változatok több Magyar themák felett* címmel jelzett Erkel-zongoramű azonos a *Csel-variációkkal* (Kassai, i. m. 58. o.), amely bemutatóként hangozhatott fel.

11 Németh Amadé, i. m., 49. o.

12 Az 1855. április 1-re tervezett filharmóniai koncert, amelyet végül is két héttel később tartottak meg a Nemzeti Múzeum dísztermében, 1035 forintot jövedelmezett (D'Isosz Kálmán: *Erkel és a szimfonikus zene*. In: Erkel Ferenc emlékkönyv. Szerk.: Fabó Bertalan. Pátria, Budapest, 1910., 140. o.).

13 *D. Nagy András*: Erkel Ferenc és Gyula. In: *Magyar zenetörténeti tanulmányok Erkel Ferencről és koráról*. Szerk.: Bónis Ferenc. Püski Kiadó, Budapest, 1955., 89–90. o.

14 A gyulai bemutatót követően, az az évi nagyváradi országos dalárünnepély hangversenyén maga Erkel Ferenc vezényelte a művet a békési, gyulai, köröstarcsai és szarvasi kórusok együttes előadásában (Legány Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Zeneműkiadó, Budapest, 1975., 96. o.).

15 *D. Nagy András*: Erkel és Gyula, 90. o.

16 *Uo.*: 93. o.

17 *Legány Dezső*: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Zeneműkiadó, Budapest, 1975., 9. o.

gig, a forradalom és szabadságharc soha nem múltó emlékével együtt.¹⁸ Ezért nem tudott; nem is akart azonosulni a kiegyezés Magyarországnak forradalmi múltat, lelkületet feladó, és lassanként el is feledő társadalmi légkörével, amelynek közéletében jószerivel idegenül érezhette magát már a '60-as évektől kezdve. A *Brankovics*-téma mögött felsejlik '48 öröksége, benne a Duna mentén élő nemzetek szövetségének gondolatával, s mintha bizonyos síkon az egész mű e népek óhajtott barátságát, „közös tavaszát” s ugyanakkor egymásrautaltságát példázná valamiképp. Szimbolikus számunkra, ahogy a szerb *kolo* sodró erejű népiünnepe – a múlt század magyar operaszínpadának ez a különös; folklorisztikus-modern hangjával és behatárolhatatlan eredetű kelet-európai motívikájával összhatásában már-már romantikán túlmutató, páratlanul egyedi pillanata –, bartóki asszociációkat válthat ki.¹⁹ S mily lehangoló tény, hogy a *Brankovics* elhallgattatásának oka aktuálpolitikai vonatkozhatóságában rejlik; a Monarchia törökbarát volt. Erkel láthatóan fárad, a bemutató IV. felvonására fiának, Sándornak adja át a karmesteri pálcát.

A *Dózsa* nagy tablóiában, a *Brankovics*ban, a *Névtelen hősök*ben mind-mind '48 eszmeisége, hősi tónusa köszön vissza más-más formában. Utóbbi, cselekményében már ténylegesen a szabadságharcot eleveníti föl, népszínmű-közeli vígoperai keretek közt. A realizisztikus-humoros falu-idillből elinduló, csattanókkal teli történetben, nosztalgikus honvédromantika és idealizáltságában is kendőzetlen, ízes népiség vegyül, bizonyos természetes műfaji naivitással társulva. 1880. november 30-i bemutatóját, ahogy majd az *István király*t is, Erkel Sándor vezényelte.

Időközben egyre gyakrabban tűnik fel fiainak írása – legtöbbször Gyuláé –, ismeretlen kottamásolókéval egyetemben Erkel Ferenc partitúráiban. Közreműködésük, kezdetben mechanikus jellegű (*Bánk bán*), a „bedolgozások” mértéke azonban már a *Sarolta* egyes helyeinek szerzői kilétét problematikusá teszi, s ez az arány időről időre növekszik. A folyamat végpontján az *István király* áll, amelynek megkomponálásában – mint azt vizsgálatok bebizonyították – Erkel Gyulát *legalább* az alkotótárs címe illeti meg. A művet az Operaház, Ybl Miklós-tervezte épületének megnyitására szánták, de nem készült el időben, és csak a következő évben (1885. március 14.) került bemutatásra. A külsőségeiben helyenként wagneres, ám alapvetően eklektikus alkotást, historizáló állami pompa századvégi ceremoniális pátosza jellemzi. A Nemzeti Színház fennállásának 50. évfordulójára készült *Ünnepi nyitány*, amelyben megjelennek a *Himnusz* és Egressy Szózatának motívumai is, Erkel Gyula írásában maradt fenn. Az, hogy mennyi része volt Erkel legidősebb fiának a mű megalkotásában, eldönthetetlen.

Erkel Ferenc időskori portréjának felvázolásához az alaptónust már annak idején, a szemtanúk megadták. Különösen Gárdonyi jellemzése nyomán emeli ki azóta is, szinte mindenki az agg mester hallgatagságát – ez egyébként az Erkelek családi tulajdonsága volt –, keserű arcvonásait, ahogy fejét lelógatva szótlánul üldögél, s amint ritka megnyilatkozásai során, jószerivel folyton csak kritizál. Vitathatatlan, hogy az öreg Erkel a múltba fordul; emlékeiben és emlékeinek él. Ezt a hagyományosan elterjedt, némileg egyoldalú képet azonban feltétlenül ki kell egészítenünk, illetve árnyaltabbá tennünk. Már Érdy Lajos visszaemlékezésének van egy figyelemre méltó mondata, amely az

18 *Ujfalussy József*: Erkel Ferenc és szövegeknyvei. In: Zenetudományi tanulmányok IX. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961., 37. o.

19 *Ujfalussy*, i.m., 43. o.

életerő visszatéréséről szól.²⁰ Megszépülten csillan fel foszlányaiban a múlt, alkalmasint újból komponálásra sarkallva az idős zeneköltőt; jellemző Érdy elbeszélése az 1890-es *Magyar albumlap* születéséről: a Margitszigetre és Dunára nyíló nyári kertben „támadt a kis mű eszméje. Egy magányos csónakázóra és csillagos éjszakára gondolt, és hozzá a régi magyar időkre”.²¹ Ma már úgy látjuk, hogy nem tartható fenn teljesen az alkotói ihlet elapadásáról kialakított régebbi kép. Eleven cáfolat rá az a variációsorozat – szintén brácsára és zongorára –, amelyet az említett *Magyar albumlap* -témára komponált még ugyanabban az évben Erkel, s amely befejezetlenségében is nagyszerű alkotás; az ifjúkori műfajt felelevenítő nyolcvan éves mester, élete egyik legjobb kamaraművét írja meg!²² Bemutató előadása 1990. március 15-én volt Gyulán.

Miután Erkel Ferenc, két fia: Gyula és Sándor zenei képzését is maga kezdte el, a folytatást a kiemelkedő pályatárs, Mosonyi Mihály gondjaira bízta. Erkel Gyula szakmai útjának legfőbb állomásait, nemzeti színházi majd operaházi karmestersége, valamint három évtizedes zeneakadémiai tanári működése jelentette. Annak ellenére, hogy alkotóként viszonylag ritkán lépett a nyilvánosság elé, meglehetősen nagy számú kompozíciójáról tudunk. Kísérőzenéi: *Téli rege, Macbeth, Csongor és Tünde, Az ember tragédiája* (stb.) mellett számos népszínműhöz szerzett muzsikát. Mosonyi halálára írt *Gyász-elégia* zongorára, Liszt Ferencnek szóló ajánlással jelent meg 1871-ben. Kiváló hangszerelő volt, gyakran készített saját és mások – köztük családtagok – kompozícióiból, zenekari átíratokat. Életművének ezt a fontos oldalát most újabb, nemrégiben felfedezett adalékokkal egészíthetjük ki; kéziratokban, töredékesen maradt fenn saját említett *Élégie funèbre*-jének, továbbá Mozart f-moll fantáziájának (K. 608.) instrumentációs vázlatát, valamint Schubert *Der Wanderer* című dalának (D. 493.) utolsó éveiből származó hangszerelési kezdeménye.²³ Erkel Gyula és testvére, Elek műveinek összesítésére, ha későn is, de megtörtént az első kísérlet.²⁴ Erkel László munkásságának részletes feltérképezésével, gyakorlatilag még száz százalékban adós maradt a kutatás. Nem készült szisztematikus műjegyzék Erkel Sándor kompozícióiról sem, holott a magyar vezénylés történetének legendás személyisége ezt zeneszerzőként mindenképp megérdemelné. Operája, a *Csobánc*, szemben a szakirodalomban elterjedt nézetekkel, befejezett alkotás. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum őrzi egy másik opera töredékét²⁵. Erkel Sándor száz éve, 1900. október 14-én hunyt el Békéscsabán, ahol utolsó hónapjait visszavonultan töltötte. Emlékét nem csupán őriznünk, de ápolnunk illene.

20 *Érdy Lajos*: Erkel utolsó éveiből. In: Erkel Ferenc emlékkönyv. Szerk: Fabó Bertalan. Pátria, Budapest, 1910., 55. o.

21 *Érdy*, i. m., 62. o.

22 A mű autográf kézírata csak a közelmúltban került elő, lásd bővebben: Kassai, i. m., 74–75. o.

23 Kottáik Gyulán, az Erkel Ferenc Múzeumban találhatóak meg.

24 *Németh Amadé*: Az Erkelek a magyar zenében. Békéscsaba, 1987.

25 A mű cselekménye – amint ez a pár lapnyi autográf kézirat alapján valószínűnek látszik – II. István király és Iván trónkövetelő idején (1128) játszódik.

Kereskényi Miklós

Békés vármegye millenniuma

A millenniumi ünnep mint hatalomigazoló ünnep

Az utóbbi évtizedekben, még a szocialista ünnepkultúra kritikájaként, élénk érdeklődés kísérte az ünnep tárgykörében folyó kutatásokat.¹ A levont következtetés egyértelmű. Az igazi (népi), más szerzők szerint karneváli ünnepekkel szemben, azt kisajátítva a hatalom öngazoló célból mindig megszervezi a maga hivatalos ünnepét.² Az ünnep sűrítve jeleníti meg a kor gondolkodását, némiképp mentalitását, a hatalom céljait, s a cél elérésének eszközeit.

A millenniumi ünnep formálódásának, az elképzelések változásainak közel másfél évtizedes története van. Ennek követése izgalmas és tanulságos lehetne, de nem feladatunk. Két összefüggés viszont mindenképpen fontos: az egymást követő kormányok, a mindenkor államhatalom alkalmat talált az ünnepben, hogy a dualizmus kori gazdasági-kulturális fejlődés virágtengere alól kivillanó, elsősorban társadalmi-nemzetiségi-politikai rendellenességet eltakargassa, a problémákból fel-felfakadó bizonytalanságot eloszlassa, a magyar nemzetet erősnek és egységesnek tüntesse fel. Általa a közjogi ellenzéki ségtől, „negyvennyolcasságtól” hangos politikai közélet számára is üzenetet küldhettek. A függetlenség helyébe lépő ezeréves államiság hangsúlyozását, a kiegyezés melletti, nemzeti közérdeket kifejező kiállítás helyes voltát a rendkívüli gazdasági, valamint politikai sikerek – joggal – igazolták. A Lajtán túli félnek demonstrálhatta a nemzet erejét, azt hogy Bécsnek szüksége van az erős Magyarországra, s Európának a Duna menti kettős monarchiára. Ezt az egységet közjogilag a kiegyezés fenntartásában, jogi érvelésében, pl. a „szent korona-tan” újrafogalmazásában mutathatták meg, megjeleníteni a nyilvánosság számára mindkettőt a Ferenc Józsefhez fűződő atya-fiú kapcsolatot hangsúlyozásával lehetett. Mindezek az elemek oly fontosak lettek az országos ünnepek szervezésekor.

A napjainkra kicsit elfeledett Békés megyei kötődésű Trefort Ágoston kultuszminiszter, 1882-ben kért állásfoglalást az MTA-tól: mikor volt a honfoglalás? A Századok hasábjain³ lefolyt hosszú vita végeredményeként azt 1895-re tették. Tekintettel arra, hogy a tervezett „országos, nemzeti kiállítás” (1892. II. tc.; 1893. III. tc.) munkálatai a vártnál lassabban haladtak, az országos politika az 1896-os megünneplés mellett döntött.⁴

A másik összefüggés arra hívja fel a figyelmet, hogy jelentős különbség fedezhető fel a az utolsó – liberális – Wekerle-kormány (1892–95) és az ünnepsorozatot tényle-

Ezen írást századfordulós képeslapokkal illusztráltuk.

¹ Roger Calliois, Mircea Eliade, különösen Mihail Bahtyin, a hazai szerzők között elsősorban Her-nádi Miklós, de Zelnik József stb. írásai forogtak közkezen.

² „Minden új rend első dolga, hogy – érdekeinek megfelelően – alaposan felforgassa a hivatalos ünnepek rendszerét ... mert nincs tényleges hatalma annak a rendnek, melynek ünnepeit a lakosság nem tartja”. Her-nádi Miklós: Ünneplő társadalom. Bp., 1985. 23.

³ Századok. 1883.

⁴ Budapesti Negyed 10. (1995/4.)

gesen megszervező „dobokai basa”, Bánffy Dezső kormányának (1895–99) szándékai között. A tervezett ünnepségsorozat fő attrakciójának Wekerle az ipari kiállítást tartotta. Kultuszminiszterei, a felkészült Csáky Albin, a tehetséges Eötvös Loránd – mindkettő briliáns elme – úgy gondolták, hogy *„ezen ünnepségnél a fő hangsúly ne a látványosságokra, hanem a maradandó alkotásra legyen fektetve, hogy azokban fel legyen tüntetve a nemzet egész ereje, hogy ünnepe legyen az egész országnak, az egész nemzetnek, az ország minden lakosának és polgárának.”*⁵ A jelentős beruházásokat célzó tervek és azok megvalósulása közismert.

„Az egységes magyar állam magyar jellegének elsősorban leendő ápolását keretek közé szorítani nem engedjük”, hirdette meg új programját bemutatkozó beszédében az új miniszter, Bánffy Dezső.⁶ Az elkövetkező egy évben a kiállítástól – a miniszteri leírat szerint is – azt várták, hogy *„a történetünk kimagasló mozzanatait és kulturális haladásunk menetét teljesen és hatásosan”* bemutassa.⁷ Ezzel összecseng a vármegye hivatalos lapjában közzétett állásfoglalás, amely szerint ettől a rendezvénytől *„várjuk és reméljük, hogy ellenségeink meghajtják zászlóikat azon nemzet előtt, amely ezer bajjal való küzdelem közepette képes volt a művelt nemzetek harcveronalába előretörni”*.⁸ A dicső múltat is bemutatandó kiállítás mellé jelentőségben is felzárkózott a király ismételt megkoronázása, a megyei bandériumok felvonulása, a korona ünnepe.

A két kormány eltérő hangsúlyú álláspontját látványosan szemlélteti az 1896. évi VIII. tc., amiben Wekerléék imponáló „maradandó alkotásaink” felsorolása mellett *„Az ezredéves törvény”* a lényeges elem. A törvény az isteni gondviselést, Ferenc József Magyarország iránti elkötelezettségét emelte ki.

Békés vármegye millenniuma

A Millenáris Bizottság által országsszerte egységes rendezési elv szerinti ünnepségsorozatnak három szintje volt. Az *országos rendezvények* („maradandó alkotások” átadása, kiállítás a városligetben, a korona ünnepéhez kapcsolódó rendezvények: mint Ferenc József megkoronázása, a korona átszállítása a parlamentbe, a vármegyei bandériumok felvonulása stb.) mellett *vármegyei, és település szintű* megmozdulásokat szerveztek. Hely hiányában nem foglalkozhatunk Békés vármegye részvételével az országos rendezvényeken. Figyelmünket a kevésbé feltárt helyi rendezvényekre fordítjuk.

A vármegye gyakorlati alkotásokkal igyekezett maradandóvá tenni az évfordulót. Az akkori Békés megye jelentősége gazdasági szempontból (is) lényegesen nagyobb volt a mainál. Ezt talán az is példázza, hogy a megyék közt elsőként valósították meg a települések között a telefonösszeköttetést. Az ünnepélyes átadásra 1895. február 23-án került sor.⁹ A gyakorlati alkotások sorába tartozott még a forgalmasabb utak kiépítése, 6 éves terv alapján a közutak fásítása. A mezőgazdaság fejlesztése érdekében Békéscsabán „földműves iskolát” alapítottak.¹⁰

⁵ Miniszteri előterjesztés, 1894. II. 14.

⁶ Azzal a kitételrel, miszerint a „magyar nemzet csak úgy maradhat fenn, ha a magyar állam egysége és egy nemzetiségű lesz” most nem tudunk foglalkozni. Bánffy Dezső programbeszéde a parlamentben. A magyarok krónikája. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1996. 490.

⁷ BML. IV. 407.

⁸ Békésmegyei Közlöny, 1896. május 3.

⁹ Scherer Ferenc: Gyula város története. Gyula, 1938. II. k. 225.

¹⁰ Verner László: Az ezredéves ünnepélyek emléke. Békéscsaba, 1896. 49.

A millenniumi ünnepet szinte minden vármegyei településen megtartották. A miniszteri leirat elvárásainak megfelelően többnyire május 9–10-én tartott eseménysorozat első napját a *gyermeknek*, a másodikat pedig a *felnőtteknek* szánták. Az iskolai rendezvényt egyes helyeken a felekezetenek megfelelő templomban kezdték, máshol azonnal az iskolában. Az egyházak be-

kapcsolása természetes, egyszersmind elengedhetetlen, hiszen a megyei iskolák mindössze 24 százaléka volt állami iskola. Az eseményt már egy héttel azelőtt hírnökök tudatták a lakosokkal, és egyben hívták is őket az ünnepségre (pl. Doboz).

A feldíszített udvaron (jó idő volt), máshol egy nagy teremben, de mindenképp Magyarország virágokkal körberakott falitérképe előtt zajlott az esemény. Többnyire, az ajánlásnak engedelmességgel, az iskolaszék elnöke mondott ünnepi köszöntőt. Aztán szavatok következtek, s közben egy-egy tanár, esetenként diák Magyarország történelméről, majd földrajzáról tartott előadást. Közben elénekelték például az Árpád apánk, ne féltsd ősi nemzedet (Békés) című dalt. Szívesen szavalták Pósa: Ezer év után (Békéscsaba) című versét. A legrészletesebb forgatókönyv a dobozi. Lássuk, hogyan zajlott az ünnep! A templomi mise után, az iskolaudvaron tartott rendezvény programja a következő volt:

1. Inczedy: Ezer év (vers),
2. A magyarhon földrajzi szépségei (felsorolás),
3. Lévy: Hazám (vers),
4. Petőfi: Honfidal (ének),
5. Petőfi: Honfoglalás (vers),
6. Szent István életrajza (előadás),
7. Vida: Tatárjárás (szavlat),
8. Nagy Lajos élete (előadás),
9. Dömény: Királyi test, Hunyadi János, Mohácsi vész, Látnok (szavlat),
10. A magyar szabadságharc története (előadás !),
11. Büttner: Előre, Ki volt a nagyobb (szavlat),
12. Hálaadás – fogadalom, hogy a hazaszeretetet megőrzik és éltetik a koronás uralkodót,
13. A kiemelkedő tanulók jutalmazása.

Az ünnepségeket többnyire a Himnusz eléneklésével kezdték és mindenképpen a Szózáttal fejezték be.

A nap fesztelenebb, nagy örömet okozó része ezután következett. „*A kirándulás a szabadba*” programja szerint minden iskolás valamely közeli rétre stb. vonult. A vonulás fegyelmezett rendben, „iskolásokhoz méltóan” történt és hivatva volt befelé az összetartozás, egység élményét erősíteni, a lakosság felé pedig reprezentálni az iskolát, lelkesíteni és legalább közvetlenül a szülőkön keresztül bevonni a felnőtt társadalom minél

nagyobb részét. A „jó módú polgárosszonyok” főztek, a gyerekeknek pedig versenyeket, játékokat szerveztek, amit 18.00 óráig tánc követett.

A következő napon, többnyire május 10-én, a felnőttek számára készültek a programok. Azokat három részre bontották. Az *egyházi ünnep* a felekezeteknek megfelelően a templomokban zajlott, ahol a település notabilitásai fel-

tétlenül, s a népből is nagy számban jelentek meg. A program Wekerle miniszterelnök 1893-as programvázlatában is első helyen említette a „hálaadást az isteni gondviselésnek az ország ezerévi fennállásáért”. A *politikai ünnep* többnyire ezután következett, s helyszíne vagy a tanácsterem, vagy város(község)háza udvara volt. A templomi szertartás az egyház szabályai szerint zajlott és fő részét a pap prédikációja alkotta. Annak érdekében, hogy az előljárók (önkormányzat, testületek, egyesületek vezetői stb.) minden felekezet ünnepén részt vehessenek, a misék, istentiszteletek stb. idejét eltolták, illetve a testületek küldöttségek által képviseltették magukat. Részvételüknek mindenhol nagy jelentőséget tulajdonítottak. Az egyházi és politikai ünnep tudatosan összefonódott és ezt így tartották természetesnek.

A képviselőtestület ünnepi közgyűlésén¹¹ felolvasták az „Ezredéves törvényt”, vagy/illetve jegyzőkönyvben örökítették meg az eseményt. Több településen maradandó alkotásoknak teremtették meg az anyagi alapjait. A gyomaiak 5 000 forintot ajánlottak fel a szegényalap javára; 10 főt befogadó szegényházat alakítottak ki, s elhatározták a dologház létesítését. A kevésbé tehető önkormányzatok megelégedtek a díszközgyűlés jegyzőkönyvének ünnepélyes aláírásával.

Az egyházi és politikai ünnep eseményei közül külön említést érdemel a füzesgyarmati, ahol a felvonuláson részt vett az 1848-49-es honvédegyelet. Különös üzenete van a békési megemlékezésnek. A díszközgyűlésen „helyezték” el Jantyik Mátyás, Kossuthot ábrázoló nagyméretű képét, miközben az ünnepi beszéd egyebek mellett éltette a királyt, s személy szerint Ferenc Józsefet. A két gondolatkör ekkorra már szépen megfér egymás mellett. Általánosságban is igaz az, hogy a millenniumi ünnepségen a '48-as gondolat szinte meg sem jelent. A jelenség (törvényi) alapját adta Apponyi Albert, a Nemzeti Párt ellenzéki vezérének a „treuga dei”-re (Isten békéje) vonatkozó javaslata. Mindenki örömmel fogadta a fegyverszünetre vonatkozó indítványt, hiszen az ünnep céljaiban, tartalmában többnyire azonos módon gondolkodott a politikai kormányzó elit és ellenzéke. Az egység látszata kifelé erőt mutatott, nyugalmat keltett, s növelte a befogadás mértékét. Nemzetünk „ezer éves fennállásának csodálatos ünnepét e nemzet híj

¹¹ Másból ezzel kezdődött a nap. Innen a templomokba vonultak, majd az egyházi ünnep végeztével visszatértek és a közgyűlés bejezte munkáját.

fiai kibékített kedéllyel ülhessek meg együtt. Ezt akarta Apponyi,¹² hirdette a vármegye lapja.

Az országban az ünnepet a külsődleges formák azonos módon történő betartásával is egységessé próbálták tenni. Mintha ismerték volna azt a szabályt, hogy a környezet ünnepivé tételének fontos eszköze az elemek egységsítése és halmozása is. A

miniszteri leirat az 1848. évi XXI. tc. 2. §-ára hivatkozott. Más leiratban is kérték az önkormányzatokat, gondoskodjanak arról „a törvényhatóság díszközgyűlése napján azon utcákon, tereken ahol a törvényhatóság küldöttségei a templomba elvonulnak – az egyes házak a háztulajdonosok által a nemzeti zászlóval feldíszíttessenek”.¹³ Ennek a jelképnek a használata legalább azt kellett, hogy jelentse, amit a hangadó megyei lap historizáló pátozzsal fogalmazott meg: „Városainkat, falvainkat díszítsük fel a mi drága háromszínű nemzeti lobogónkkal. Lengjék, lobogják át a magyar hazát új ezer esztendőn keresztül, hirdetve, biztatva, hogy a magyar nemzet él, a magyar föld virul, a magyar lélek szelleme erős is, bátor is az új ezer esztendő viharaira.”¹⁴

A mindennapi gondok, problémák félretétele már önmagában is ünnepivé tette az eseményt. Azt, hogy széles társadalmi rétegek azonosulni tudtak, vagy legalább elfogadták és aktív részeseivé váltak a megemlékezésnek, bizonyítja, hogy önszántukból fokozták is a külső kellékek használatát. Nagyon sok településen az ablakokban gyertyákat égettek egész éjszaka, máshol az egyes középületeket díszkivilágítással látták el, megint más helységeekben mozsárlövés jelezte az egyes események kezdetét stb.

A felvonulás rendje a társadalmi hierarchiát tükrözte vissza. Mindennek szerepe és üzenete volt. Ki viszi a zászlót? Lehet az a törvénybíró. Ki megy elől? A bíró. Milyen sorrendben követik őket a többiek? Az előljáróság, a képviselőtestület tagjai, esküdtek, egyesületek, egyletek képviselői stb. A templomokba történő bevonulás is szigorú „rend” szerint történt. Dobozon például először az előljáróság, aztán az egyletek tagjai az alapítás dátuma szerinti sorrendben, aztán az átlagemberek és végül a nők foglalták el helyeiket.

A délutáni események és a rendezvénysorozat fő attrakciója a népünnepély volt, ami valójában az ünnep megkettőzésének, más formában történő megrendezésének eszköze. A vásári sokadalom látványosságával és könnyedségével zajló találkozón rövid ünnepi beszéd után a fesztelen szórakozásra helyeződött a fő hangsúly. A kis településekben és a törvényhatóságokban hasonló programokat szerveztek. A méretek persze eltérőek voltak. Ahol tehették, zenekarok járták az utcát, pl. Békésen. Dobozon már hajnali öt órakor ébreszthették az embereket. Az ökörsütés sok báméskodót vonzó látványos-

12 Békésvármegyei Közlöny. Millenniumi békehangok. 1896. január 5.

13 BML IV. B. 407. 47/1892.

14 Békés. Millennium (vezércikk). 1896. május 3.

ságnak számított. Az adakozók (önkormányzat, jómódú polgár, földesúr) jóvoltából csapra verték a hordókat. Öcsödön a községi előljáróság 4000 embert vendéglelt meg. A négyezer ember csak húsból „10 métermázsát evett meg s 15 hektoliter bor fogyott.”¹⁵ Dobozon az első pohár bort a bíró magasra felemelve a „hazáért és koronás királyért”, a másodikat „Magyarország védangyaláért, a királynőért és az alkotmányos szabadságért”, a harmadikat a „magyar vitézségért és hazaszeretetért” ürtette. Ez a hármasság egyébként is általános mottója volt a megemlékezésnek.

A népszórakoztatás eredményes eszköze a különféle virtust igénylő versenyek szervezése volt. A bátor legények szinte mindenhol próbálkozhattak póznamászással, lépényevéssel, bögreütéssel. Érdekes eseményként sok településen futóversenyt rendeztek a fiatal korosztály (pl. 7–13 éves) számára. Az atlétika, angol hatásra ez idő tájt kezdett kiterjedni, s a szélesebb néprétegekben (iskoláskorúak) is elterjedően lehetett. Az első díj 1 korona, a második 10 fillér. A harmadik helyezett – olykor tréfából – fületlen pitykét (gomb) is kaphatott. A fiatalok a versenytáncon mérték össze tehetségüket. A csárdást megnyerő pár hölgytagja többnyire kendőt, a legény pedig pipát kapott ajándékba. A nagyobb településeken legnagyobb eseményként megszervezték a „lófutást”. Több futamon csak a helyiek vehettek részt, s többnyire csak egy, az utolsó futamra nevezhettek más települések egyes lovasai.

A legnagyobb ilyen rendezvény a vármegye szervezésében, Gyulán zajlott. A Békés Megyei Gazdasági Egylet évi, szokásos, pünkösdi versenyét hozták át Békéscsabáról. Miután a főispán levélben „kérte” az egyletet, az a párhuzamos, békéscsabai szervezésről lemondott. A 10 000 embernél is több érdeklődő közül a társadalmi rangban előrébb állók számára 800 főt befogadó tribün készült, amelynek két oldalán ingyenes állóhelyeket kerítettek el a nép számára. A verseny számai ugyancsak a társadalmi hierarchiát tükrözik. A tisztek nem versenyeztek az altisztekkel, az urak a köznéppel.

A verseny végeztével a „tribün közönsége” hazament, mondván, hogy készülődni kell az esti bálra.¹⁶ A kezdődő népünnepélyen mindenesetre kevesen maradtak közülük. Ennek ellenpéldáját adta Wenckheim Dénes, aki saját falujában nagy örömmel vegyült el a népünnepély sokadalmában.

Az ünnepi beszédek

Az ünnepkör három szintjét az országos, a vármegyei és helyi rendezvények adták. Az ünnepi beszédek, mint a legnagyobb várakozásnak örvendő, legfontosabb és az ideológiát direktén is megfogalmazó források jól tükrözik a kor általános gondolatmenetét (historizáló, keresztény, nemzeti-alkotmányos), szóhasználatát. Noha szubjektív műfajjal van dolgunk – ugyanúgy, mint például az egyes építészeti stílusok –, ezek a beszédek is a korra általánosan jellemző „műfajt” jelentenek. Ez annál inkább igaz lehet, mert a világi és egyházi hatalom javaslatot tett, rendeletet is hoz(hat)ott azok tartalmára vonatkozóan. Egyes szónoklatok iránymutató, követendő példát kínáltak, mint például Vaszary Kolos hercegprímás május 3-diki, az országos hálaadáson elmondott, vagy Szilágyi Dezső későbbi (június 8-diki) beszédei.

A beszédek tartalmának időbeni felépítésére leginkább a múlt, némiképp a jelen, és a nem kiszámítható jövőbe vetett bizalom lineáris idősíkján történő haladás a legjel-

¹⁵ Verner im. 1896. 246.

¹⁶ Kiss András: A millennium megünneplésének története Gyulán. (kézirat) 18.

lemzőbb. A múlt elemzésekor mind a világi, mind az egyházi előadók arra keresték a választ, hogyan maradhatott fenn a magyar nép ezer év viszontagságain keresztül? Mind a katolikus, de különösen a református szónoklatokban visszatérő motívum a „magyarok istenének megtartó kegyelme”.

Az egyházipolitikai küzdelmet elvesztő katolikus

klérus egyebek mellett jó alkalmat talált hitének, a keresztény Magyarország és saját szerepének erősítésére az állam által szervezett, de minden elemében az egyházakkal szorosan összefonódó ünnepkörben. A hangütést az érseki beszéd adta meg: „Kard foglalta el. / Kereszt tartotta fenn e hazát.”¹⁷ Hiszen a kereszténység felvétele állami (nemzeti) létünk alapja, amit a pápától kapott korona jelképez. „A szent korona mint védő cherub lebeg király és nemzet felett, mindegyiknek jelezve kötelességeit, mindkettőnek biztosítva kölcsönös jogait.” A korban is középpontba állított „szent korona tan” alkalmas volt az alkotmányosság, a nemzeti lét, de a keresztény Magyarország eszméjének elmélyítésére egyaránt. Mindenesetre a beszédek többsége szerint a megidézett múlt legjelentősebb eseménye nem a honfoglalás-államalapítás, hanem az államalapítás-kereszténység felvétele kapcsolat lett. Az egyház tekintélyének növelését is szolgálta a szónoklat azon része, ami szerint „nemzetünknek volt sok bűne, de volt egy nagy erénye; hogy Istent nem tagadta meg soha – tiszteletét törvénykönyvbe iktatta”. Ezt a törekvést erősítette az Árpád-ház szentjeire történő utalás, s „Nagyasszonyunk” sikeres közbenjárásának köszönése. A katolikus plébánosok ha verbálisan nem is mindig, de gyakran átvették beszédének királyra, királynéra, nemzetre vonatkozó áldást kérő részét is.

A lelkészek prédikációiban szintén az isteni gondviselés, a hit megtartása és ereje a leginkább kiemelésre méltó momentum. Példáik kevésbé történeti példák, erősebben a bibliai történetekre hivatkoztak. Sajnos teljes részletességében csak a csorvási Kozma Gusztáv és az endrődi Grócz Béla prépost-plébános „alkalmi” szónoklatát ismerjük. Az endrődi plébános történeti áttekintése is lényegében befejeződött a Szent István-i életmű méltatásával. Ebből is a kereszténység felvételét emelte ki. „Ott ragyogott a kereszt a magyar korona tetején és Szent István, az apostol-király megértette új keresztény nemzetével... az lesz fennmaradásának föltétele, hogy ehhez a kereszthez hű maradjon, ez a kereszt védje a kelet felől fenyegető további támadások ellen.” Majd nagy ugrással, a 19. század eseményeire tért rá, s direkten a közelmúlt egyházipolitikai küzdelmeire is utalt. Manapság létezik egy „pogány felfogás”, mely a „keresztény vallást is, mint szintén elavult intézményt, teljesen le akarja szorítani az állami, családi, a közélet minden teréről, s legfeljebb mint magánügyet akarja úgy-ahogy megtűrni”. A nemzetnek vissza kell állítani

¹⁷ Vaszary Kolos hercegprímás beszéde az országos hálaadó ünnepségen a Mátyás templomban, május 3-án. Verner im. 15–19.

„az állami és társadalmi élet keresztény alapjait”.¹⁸ Tisztán összezseng ez a hercegprímás által megfogalmazott történelmi tanulsággal, miszerint a hit, s ami ezzel egyenértékű, a keresztény egyház szerepének rendíthetetlen megmaradása volt és lesz a megmaradás záloga.

A református felekezet lelkészei hasonlóan fogták fel a kereszténység és Szent

István tettének múltbeli jelentőségét. Szóhasználatukban mégis sokkal inkább a történelem példát adó eseményeinek felidézésére törekedtek. Az ő beszédeiknek íve mindazokat az elemeket hangsúlyozta, amelyek nemzeti megmaradásunk történelmi eseményeihez, tehát az Árpád-házi királyokhoz, az Anjoukhoz, a Hunyadiakhoz, Mohács-hoz, a török korszak pusztításaihoz, de a reformkor nagyjaihoz (Kossuthot kivéve) kapcsolód(hat)tak. Ők tehát az ünnep nemzeti jellegét egyértelműbben tudták hangsúlyozni. Meglehetősen hosszú, de különösen szép s több elemében egyedülálló beszédet tartott a füzesgyarmati Szilágyi Márton. Történelmi áttekintését ő is a vérszerződéssel kezdte. A visszapillantás során, másokhoz hasonlóan, kiemelte a reformáció jelentőségét. Hiszen Mohács után „jött a feltámadás: a reformáció üdvös mozgalmaiban”. Ez ébresztette fel a „koporsóba fektetett” nemzetet. A reformáció szülte a „frissítő szellemet”, amely a nyelvújításban, a nemzeti jellem újjászületésében járt és terjesztette „szóval, iskolával egyaránt”. A reformációnak köszönhetjük a „külső kényszert nem ismerő lelkiismereti szabadságra törekvés(t), ébren tartotta a polgári szabadság utáni vágyat”. Ez a szellem szülte Bocskait, Bethlent és a Rákócziakat, akik „Istenért, hazáért és szabadságért” harcoltak. Ezekből az eszmékből „kelhetett ki később ama drága virág: a vallásszabadság, törhetek életre bimbóikból s nyertek megvalósulást az újjászületés korszakában: a 48-as években a »szabadság, egyenlőség, testvériség« társadalmakat átalakító magasztos eszméi”. Nagyformátumú szónoklatában szinte egyedül a megyében, Kossuthot is bátran megidézi. „Keljete fel ti is – Széchenyi! »a legnagyobb magyar«, Kossuth, »a nép atyja« és Deák, a »haza bölcse«, kik közül az első nemzetet teremtett s Isten lelkétől sugallva próféciaát mondott: »Magyarország nem volt, hanem lesz«, – a második lángszellemével a harcok viharában gyújtott, lelkesített küzdeni a független, szabad Magyarországért, – a harmadik pedig »bölcsessége által nemzetnek és államnak a béke művében királyt koronázott!«, királyt, kinek méltó jellemzője: a legalkotmányosabban uralkodó király.”¹⁹ Kossuth dicsérete és Ferenc József méltatása ekkor, a dualizmus emelkedő évtizedeiben békésen megfértek egymással. A két évvel korábban meghalt forradalmár súlyos személyisége már egyre kevésbé zavarta az előadókat.

A megyében nagy számban élő (lényegében) evangélikus szlovák lakosság az emlékszédek szerint teljesen azonosulni tudott az ünnepel. A templomokban szlovák nyel-

¹⁸ Verner im. 134–135.

¹⁹ Verner im. 143–144.

ven mondtak beszédet. A tótkomlói Csermák Kálmán lelkész a hazaszeretetre szólította fel híveit. Kifejezte örömét, hogy ezer éve áll a hon. Hálát mondott az Úrnak, hogy évszázadokon át oltalmazta a nemzetet. Természetesen a történeti visszatekintés e beszéd(ek)ből hiányzik. A „drága hazánk, mint közös édes anyánk” szólíttatik meg. A haza, mint „jó anya igazán szeret mindnyájunkat; nem tekint a mi származásunkra, nyelvünkre, vallásunkra”.

Az orosházi pavilon

Kiemelte, hogy a megmaradás nemcsak azért történhetett meg, mert az Ő jósága segítette, hanem érte sokan nemcsak halni, de élni is készek voltak. „Munkálkodjunk, fáradjunk, kézzel és ésszel, kiki ott, hova őt az isteni gondviselés helyezte, nem tekintve a maga hasznát, hanem a közjó felvirágoztatását.”

Érdekes módon a hazaszeretetről a legérzelmesebb, mai felfogásunk szerint leginkább „dagályos” mondatokat éppen a szlovák lakosság szószólóitól lehetett hallani. Mocskónyi József a szarvasi (társulati) leányiskola növendékeinek a diákok nyelvén a következőket mondta. „Tudjátok-e mi a hazaszeretet? A legnemesebb lemondás, a legmagasztosabb áldozat. Lemondani az ifjúkor édes örömeiről, idehagyni a szerető testvért, kitépni magad az aggódó anya karjaiból, lelked egész hevével, szíved végső dobbanásáig rajongani a hazáért s letenned mindenedet, életedet is a haza oltárára: ez a hazaszeretet.” A riasztó, frázisokkal teli szavakat vessük össze pl. annak a kb. másfélmillió kivándorlóknak a sorsával, akik a Balkánon, Európában, de leginkább a tengeren túl keresték az „új hazát”.

A szlovák nemzetiség szószólóihoz hasonlóan, a beszédek szerint a zsidóság is, mintegy a sikeres asszimiláció eredményeként, lelkesen ünnepelt. Kohn E. H. békéscsabai főrabbi beszédében kiemelte, hogy a viszontagságokból a nem magyarok is kivették részüket és ez is magyarázata a nemzet sikeres megmaradásának.²⁰ A szarvasi hitközség elnöke, dr. Szemző Gyula ügyvéd a következő szavakat mondta a diákoknak az iskolai ünnepségen. „Ahányszor csak kellett, megmutattuk, hogy hitfelekezetünknek rendületlenül hívei – s ahányszor csak alkalmunk volt, bebizonyítottuk, hogy a hazának, a dicsőséges magyar nemzetnek édes hű gyermekei vagyunk.” A nemzet mellett a király iránti elkötelezettséget is hangsúlyozta mondván „a legelső magyar ember a király”. Végezetül felszólította a diákokat: „Ápoljuk továbbra is, ápoljuk örömmel a hazafias szellemet amint vallásunk törvényei megkívánják ... tegyünk fogadást ... nemcsak magyarnak fogjuk magunkat vallani, de magyarok leszünk érzésben – gondolkodásban – munkában és törekvésben egyaránt.”²¹

²⁰ Verner im. 99.

²¹ Verner im. 260.

Sokkal problémásabb a helyzet a (lényegében) *ortodox románság* templomi ünnepeivel. A Memorandum per miatt, a román politikai mozgalommal szemben fellépő kurzus baklövésai, a Bánffy-kormány erőszakos fellépése, akciói közepette nehéz volt a szimpátiát felkelteni. A nagyszebeni görögkeleti érsek Roman Miron nyíltan megfogalmazta, hogy a millenniumi rendezvényeken „*teljesen lehetetlenség ... a szív azon melegével és a lélek azon nyugalomával részt venni, mely csak akkor lenne meg és tényekben is csak akkor nyilvánulhatna, ha szemünk előtt nem állna a sok bizonyíték a régebb és újabb időkben lét és haladási érdekeink csaknem teljesen figyelmen kívül hagyásáról.*”²² Gyulán a hálaadó istentiszteleten, amit „*Beschan esperes pontifikált, s a közönséget csak a küldöttség képviselte. A hívek közül senki sem volt jelen.*”²³ Az egyetlen ismert ortodox prédikáció szövege a kétegyházi lelkésztől, Árgyelán Józseftől való. „*A szeresd felebarátodat, mint tennen magadat*” központi gondolatra épülő beszéd kérdés-felelet formában bontakozik ki. „*Felebarát a magyar, tót, német, angol, görög, francia, olasz, zsidó ... mert minden ember ... Isten képmására teremtett.*” A kérdések közül néhány felemlítése is pontos képet ad a gondolatmenetről. „*Óhajtjuk, hogy mások a mi jó sajátosságainkat ismerjék el?*” „*Óhajtjuk, hogy mások jogainkat elismerjék?*” „*Óhajtjuk, hogy jól és meglegedetten éljünk a hazában?*” Majd mindenkit felszólít: „*Szűnjék meg közöttünk a viszálykodás, pártoskodás s villongás riasztó képe. Szűnjék meg a szeretetlenség és fajgyűlölet ocsmány és átkos gondolata!*”²⁴ A szónok beszéde végén elsőként a királyt, azután a királynét, a kormány tagjait, majd a hazát éltette. Lám-lám ez a beszéd mennyire elüt a többitől, s inkább politizál mint ünnepel alkotója, a kétegyházi pap.

Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de a *világi beszédek* felidézésekor részben a kíváncsiság, részben az ellenpólus bemutatásának tisztessége folytán szólni kell az uralkodó, Ferenc József álláspontjáról. Meglehető dolgot ez esetben sem találunk. A millenniumi ünnepségeken többnyire mindenki a saját monológját adta elő. A koronázási beszéde frappánsnak, bár szokványosnak tekinthető. Két gondolat emelhető ki. A '48-as szellemre, az ellenzéki magatartásra gondolva (véderóvita, a dualizmus reformja stb.) figyelmeztetett: „*Merítsük a történelemből azon hasznos tanulságot, hogy ezen ország csak akkor volt erős és virágzó, midőn fiai királyukhoz és vallásukhoz híven ragaszkodva egymás közt testvéries egyetértésben éltek, de ellenkezőleg veszélyek környékeztek akkor, midőn belső viszályok zsibbasztották életerét.*” Máshol emlékeztette a magyarságot a hálára, amivel Ausztria és a Habsburgok iránt tartozik, mert készséggel siettek „*az ország segítségére akkor, midőn a több mint százéves idegen uralomtól való felszabadulásért küzdött.*” A történelmi múlt felidézésekor emlékezzék meg a „*magyar politikai nemzet*” azon szomszédairól (örökös tartományok), „*kikkel az országot a jó- és balsors s őseink bölcsessége összefűzte, alakítva velük azon monarchiát, melynek fennállása e helyen európai szükség, melyet őseinktől örököelve, utódainknak sértetlenül fenntartani szent kötelességem és akaratom, amint azt mindkét állam saját érdeke kívánja.*”²⁵

Szilágyi Dezső, a rendkívül becsvágyó, ám tehetséges politikus, aki talán a parlament legnagyobb szónoka lehetett, képviselte a nemzeti oldalt a korona ünnepén. Nem idézzük, csak röviden összefoglaljuk a közjogi alapon álló beszédének lényegét. Tesszük ezt azért, mert a helyi, vármegyei notabilitások beszédükben hasonló nyomvonalat

22 Tarr László: Az ezredév. Bp., 79. 141.

23 Békésmegyei Közlöny. 1896. május 13.

24 Verner im. 177–178.

25 Verner im. 328–329.

követtek, s tartalmában azonos gondolatokat fogalmaztak meg. Szilágyi Dezső kifejtette, hogy a nemzet „hálás szívvel” hódol és köszönetet mond az uralkodónak az 1867-es kiegyezésért, de azonnal felhívta a figyelmet: a korona és az alkotmány elválaszthatatlan (a szent korona tant ismét divatba hozták és némi-képp átértelmezték a korban). Ennek megfelelően a

koronázási évforduló a király és nemzet egymást feltételező egységét szemlélteti. A nemzet és állam azonos (a politikai nemzet ideológiájának megfelelően), s Magyarország sorsa történelmileg úgy alakult, hogy az uralkodója Ausztriával közös és ennek a közösségnek fenntartása a jövőnek is alapja. Beszédét „éljen a király” felkiáltással fejezte be.

A megyében a világi előadók a mindenható kegye mellett, az uralkodók bölcsességének tulajdonítják, hogy ezt a napot sikerült megélni. A saját koruknak szóló üzenet meglehetősen nyilvánvaló. Tallián Béla főispán az Árpád-házra hivatkozott, akik fegyverrel hódították meg az új hazát, „de csakhamar belátják, hogy országukat institutiókkal lehet megtartani”.²⁶ Szívesen utaltak Pusztaszerre, az Árpád-házi királyok alkotmányt adó gyakorlatára. Szerinte is a nemzeti állam fejlődésének biztosítéka az etelközi és pusztaszeri szerződések voltak. Ezek a szerződések, „mint a nemzeti egység és alkotmányos szabadság alaptörvényei”, példátlanul állanak (ti. Európában). Mennyire másként emelte ki a lényegét Vaszary Kolos esztergomi érsek. Az állam és egyház ideológiájának (lassan) fogyó különbözőségei elnyelődtek a millenniumi ünnep forгатagában, a hatalomigazolás közös céljainak olvasztókemencéjében. A teljes egyetértést legjobban, talán a millenniumi emlékműre közel 10 év múlva felkerülő Gábrriel arkangyal expresszív alakja szimbolizálhatja.

A történelmi visszatekintés során az országos (pl. Dániel Ernő kereskedelmi miniszter), a vármegyei (pl. Szabó János közgyűlési beszéde), s helyi (pl. Veress József orosházi beszéde) előadók szívesen emlegették a „nyugat védőbástyája” allegóriát. Kedvelt motívum a cserfa példája, mert ha a Kárpát-medencében tejjel-mézszel folyó Kánaánt találnak őseink, elpuhultak volna, s elpusztultak volna, mint annyi más „idegen” nép itt a Duna mentén. Mások az elemeknek ellenálló növényhez hasonlítják helytállásunkat: „csak a magyar áll egyedül, mint a pusztán álló cserfa, a melynek sudarát vihar hajtogatja, szélvész tépi, fergeteg hervasztja, de azért szilárdan áll, mert gyökerei mélyre szálltak az éltető anyaföld ölébe”.²⁷

²⁶ Verner im. 22.

²⁷ Verner im. 201. – dr. Óvári Pál képviselőtestületi beszéde Köröstarcsán.; „...a büszke cser csak a bércek fokán, a hol villám születik és fergeteg honol, képes dacolni századok viharával, míg a gondos kertész keze alatt melegágyban, üvegházban korcs cserje maradna” – Jantsovits Emil gyulai iskolaszéki elnök beszéde. im. 162.

A heroikus helytállás méltatása mellett szinte minden nagyobb lélegzetű szónoklat felemlítette az ősi betegséget: „ezeréves átka a magyarnak a pártoskodás” hangoztatta a főispán. „Sajó (Muhi), Mohács ennek következményei.” Dr. Fábry Sándor alispán szerint is „századról századra, egész a XIX. század modern szocializmusáig a zendülés újra meg újra felújult itt”.²⁸ A biztató jövő záloga a megbékélés.

A jelenről keveset beszéltek, de azt minden esetben virágzónak tartották. A jelennel történő foglalkozás központi gondolata az uralkodó iránti tisztelet és hódolat kifejtése volt. A szabadságharcra, az aradi vértanúkra stb. külön emlékeztek, s még véletlenül sem fordult elő nyíltabb utalás erre.²⁹ Mint annyiszor, a sikerek feledtették a múlt borzalmaikat. Ez érthető, s természetes az is, hogy a kortársak a királlyal fejezték be a történelemre való hivatkozást. Azt azonban – az utódok szemével – meghökkentő, és furcsa látni (bár logikus), hogy pl. Donner Lajos békéscsabai tanító Árpádot és Ferenc Józsefet egymás mellett szerepelteti. A tanítványainak a következőképpen fogalmazott: a boldogság elérésének legfőbb eszköze a művelődés és a „szent hazaszeretet ... *Sohase feledkezziünk meg e kettőről s beteljesül a kor, mely után buzgó imádság epedez százezrek ajakán, a mikor kitárulnak a nemzeti dicsőség templomának kapui, hogy önfeledten tapadjon az utókor tekintete a sok ragyogó név közül különösen kettőhöz, az elsőhöz és az utolsóhoz: az Árpád, ez Ferenc József.*”³⁰

Szinte összegzőképpen is idézhetjük, s a dualizmus ünnepi korának hiteles, világi látásmódját összegzi a Békés című újság vezércikke: „A király iránti hódolat, a hazaszeretet, az ezredéves alkotmány tiszteletben tartása ennek a nemzetnek a szentháromsága.”³¹ A minden ellentét fölé emelkedő, azt eltakaró egységre való hivatkozás a központi és helyi szónoklatok visszatérő megállapítása volt. A magyarságot alkotmányossága, szabadságszeretete képessé teszi, hogy a nemzetiségi tömegek számára is biztosítva a jogokat, együttesen olyan államot képezzen, amely újabb ezer évig fennállhat.

Hamarosan kiderült, hogy a hamis kép önáltatás volt mindazoknak, akik hittek benne, s cinizmus azok részéről, akik már akkoriban lelkesen támogatták a Bánffy-kormány erőszakosabban asszimiláló politikáját. A délibábra épült gondolat nem is bírt ki „újabb ezer évet”. A liberalizmus fel-felcsendülő hangjai, az új értelmiségi generáció valóban demokratikus törekvései stb. nem voltak képesek megoldani a feltornyosuló problémákat. Az ünnep idején hangoztatott, vélt és sok esetben átélt béke, az egység, mégis látszat, „érzéki csalódás” volt. A politikai elit belső ellentétei hamarosan szinte kormányozhatatlanná tették az országot. Körülbelül ugyanebben az időben, 1905-ben, a millennium idején még az alkotmány bajnokaként tisztelt uralkodó, titkos katonai megszállás tervét dolgoztatta ki. Ugyanekkor a társadalom jelentős tömegei keltek némán útra az új világ felé, álmaik földjére, Amerikába. A nemzetiségek jelentős politikai csoportjai pedig egészen másként vélekedtek a szabadságszerető magyarokról és az egységről. „A millenniumi ünnepek káprázatos görögtüze még a legjózanabbakat is elvakította.”³²

28 Verner im. 23., 32.

29 Semmiképpen nem tartjuk erőltetett párhuzamnak közelmúltunk meghatározó politikusának, Kádár Jánosnak a közgondolkodásban elfoglalt helyére utalni, hiszen pl. az 1970-es évek végére a társadalom nem Nagy Imre „hóhérrát” látta benne, hanem valóságosan is népszerű volt.

30 Verner im. 97.

31 Békés. 1896. június 14.

32 Nemeskürty István: Ausztria–Magyarország. In: Művelődéstörténet. Szerk. B. Gelencsér Katalin. 626.

Az ezeréves ünnep nagyjából egybeesett azzal a politikai kurzusváltással, amely a problémák valós megoldási kísérletei helyett azok elnyomásával, lebecsülésével vagy egyenesen fel nem ismerésével próbálkozott. A valós reformok helyébe, mint mindig a felfokozott ideológia lép, s a kritikusok, mint felforgatók jelennek meg. 1896-ban valóban öröm, emelkedettség járta át az ország lakosainak nagy részét, az ünnep széles tömegekben erősíthette, egységesíthette a keresztény és nemzeti szellemet. A kormány elérte célját. A hatalomigazoló szándék megvalósult. A „treuga dei” hamarosan politikai háborúba torkollott, ami nagyobb háborúk előszelét is felkavarta. A felszín „cukormáza” alatt a feszültségektől vibráló társadalom sok-sok ellentéte húzódott meg. A beteggé váló társadalom gyógyítására egyre kevésbé vállalkozott az ünnepi egységet számon kérő, azt látni kívánó politikai vezetés. A sztrájkok, nemzetiségi konfliktusok elsősorban rendőrségi ügygé váltak az önmaga nagyságában tetszelgő, történelmet historizáló hatalom, de többnyire az ellenzéke számára is.

1896-ban még sok minden sikerült...

Krupa András

Furfangos népi hősök, kincskeresők, boszorkányok, betyárok*

Békés megyei történeti mondák

Nincsen talán olyan tája a hazának, amelyről a nép emlékezete ne őrzött volna meg valamilyen történetet. Csak az egyiknek nagyobb a szerencséje, mert akadt egy neves gyűjtője vagy jó tollú írója, a másiknak pedig nem.

A Békés megyei mondaközlések sem egyenértékűek. A legtöbb történeti monda magva tanulmányokban, cikkekben található, mintegy beleolvastva a szövegbe. Egy másik csoportjukat a tartalmilag kivonatolt mondák alkotják, ezek zöme is tanulmányokban kapott helyet. Vannak persze önálló közlések is, de a közreadók stilizáló keze nyoma erősen érezhető rajtuk. Egyes mondamotívumokat irodalmi feldolgozások mentettek meg, főként a ponyvára került betyárhistóriák váltak népszerűkké. Századunk második felétől hiteles népi szövegek is megjelentek. A közreadott történeti mondákat tekintve azonban alig beszélhetünk rendszeres kutatásról.

Az e tájon élő népmondákra az ország figyelmét elsők között Petőfi Sándor és Arany János művei hívták fel. A legújabb helytörténeti bújárási eredményei szerint Petőfi *A csaplárné a betyárt szerette*, valamint a *Hejh, Büngözsdi Bandi* című verseinek ihletői az akkoriban szájról szájra terjedő népi történetek voltak, amelyek a Békés megyei Sárreuten tevékenykedő betyárokról szóltak. Arany János is valódi népmondát dolgoz fel *A hamis tanú* című balladájában. Alapja az a köröstarcsai monda volt, amelyet a táj kiváló történésze, Szabó Károly tett közzé 1851-ben. Ez a monda annyira népszerű lehetett, hogy Palugyai Imre, Békés vármegye akkori monográfiaírója sem restellte feldolgozni. Sőt, nem is olyan régen Körösladányban és Szeghalmon is gyűjtötték mai változatait.

A tudatos gyűjtés első kísérletei közé tartoznak azok a „népregék”, amelyeket Székely Lajos 1892-ben és 1893-ban tett közzé a Békésvármegyei Régészeti és Mívelődés-történelmi Társulat Évkönyveiben. Egy nagyon érdekes részük Doboz nagyközség helyneveinek eredetét értelmezi. Például a tatárjárás idején a doboziak az *Óvárba* menekültek. A *Basafája* onnan kapta a nevét, hogy ott kínozták halálra a gyulai basát. A *Paphóttjánál* a pap bebújik a komájának a varsájába, s a vízbe fullad. A *Sámsonvárban* a tatárok elől idemenekült lakosság az utolsó lisztjét süti meg kenyérnek, hogy becsapja a tatárokat, milyen sok lisztje van még!

Székely két mondacsokra a török időkben játszódik. Az egyikben a főhős, Isztibundi Varga Miska a fürdőző törökök csizmáiról szedi le az arany és ezüst sarkantyújukat, elrabolja a gyulai basa első feleségét, majd az asszony gyermekét is. Sőt, elfogja a törökök gulyáját, és átúsztatja a Körösön.

* Részletek a Kis békési néprajz címmel tervezett kötetből

A *Sámson* című „eredeti magyar néprege” hőseit a törökök kisgyerek korában találják meg, s odaadják a falu népének. Nem véletlenül nevezik Sámsonnak, mert hatéves korára kiderül róla, hogy táltos. Felnőtt korában bíró lett, de a törökök nem bírtak vele, ezért a falu török basát kapott. A basa Sámson jegyesét kívánta meg, ezért a lány öngyilkos lett. Emiatt Sámson rablóná válik. Ő is elfogja a török basát, és halálra kínozza. A török pedig feldúlja és felégeti a falut.

Hasonló történeti mondák éltek a környéken is. Arany János a *Toldi szerelme* VI. énekében Nagyszalontáról idézi Varga Miska egykori hősi tetteit. Változataikat még napjainkban is mesélték. Dankó Imrének Gyula várához fűződő népi emlékeket feldolgozó, 1966-ban írt tanulmánya is ezt igazolja. A gyulai néphagyomány szerint Mátyás király olyan, a várból kivezető alagutakat építtetett, melyek egészen Sarkadig, Nagyszalontáig nyúltak. Az egyik történet hőse, Csavarga Miska éppúgy túljár a törökök eszén, mint Isztibundi Miska tette. Egy másik népi hős, Bakó János pedig hasonló módon lopja el a basa sarkantyúit. Lehetséges, hogy éppenséggel más névalakban fel-felűnő azonos mondahősről van szó. Ez a néhány példa is arról árulkodik, hogy milyen gazdag népi elbeszélő kincs veszhetett el. Csak fájlalhatjuk, hogy erre az értékes hagyományra korábban nem fordítottak igazán gondot.

A Bódisné-monda magyar és szlovák változatai

A tojástojó Bódisné boszorkányról szóló hiedelemmonda szülőhelyül Békés városát jelöli a szájhagyomány. Maguk a békésiek is ezt tartják, és a város határában lévő halmocskák közül az egyiket – ahol a monda szerint máglyahalált halt Bódisné – Bódisné halmának nevezik.

A mondát Békésen jegyezték le először. Somlyai Gábor, a város mindentudó tanácsnoka 1894-ben tette közzé a könyvében. Azóta több békési változata jelent meg, színes előadásmódja miatt kiemelkedik Szűcs Sándoré, a hitelesség vonatkozásában Végh Józsefé. Balassa Iván szerint – aki maga is közzétett egy karcsai variánst – annak ellenére, hogy az ország számos részén ismerik, legtöbb feljegyzése Békésről való.

A hiedelemmonda igen elterjedt Békés megyében is. Első változatát Újkígyóson gyűjtöttem, Békéscsabán egy csanádapácai származású ember mondta el. Nagyon szép a sarkadi változata. Mezőberényben pedig egy kétnyelvű, magyar–szlovák változata került elő. Békésen a mai nemzedék inkább csak Bódisné nevét, a halmát, tojástojó hírét ismeri, a mondát az öregebbek őrizték meg az emlékezetükben. Tőlük sikerült is két teljes változatát gyűjtenem. A mondának Békés városához való kötését magyarázza, hogy a Békés megyei boszorkánypereknek több helyi vádlottja is volt. A megye 1715-ben éppen Békésen alakult újjá a török hódoltság után, és ebben az évben meg is indították a hírhedt boszorkánypörököt.

A dobozi Sánta Mátyásné, hogy elkerülje a kínvallatást, a békési Nagy Mátyásné Erzsébet Klárát is bepanaszolta, aki ellen 1716-ban indult meg a per. Nagy Mátyásné népszerű bábaasszony volt Békésen, de gyógyító kuruzslással is foglalkozott: ráolvastott, megkente a beteget, ónt öntött felette, ám ha nem fizetett neki – így mondták – megnyomta, ha nem hívták meg a keresztelőre beteggé tette a csecsemőt. A békésiek pénzt is gyűjtöttek a kiszabadítására. Amikor azonban az egyik vádlott azt vallotta, hogy boszorkányjegy van a lábán, örökre száműzték a megyéből. A békési Barnáné állítólag földhöz vert, „megveszett” embereket. A boszorkányságot nem tudták rábizo-

nyítani, így megmenekült a máglyától. A rontó Tehenes Nagy Istvánt is „csupán” tortúrára, kínzásra ítélték.

A periratok szerint Békésen a dobozi Kiss Istvánt égették el. Az alatta és a megyében másutt elítelt boszorkányok alatt meggyújtott máglyák serkentették a képzeletet a békési határban található egyik halom eredetének magyarázatára. A halmok keletkezéséről szóló mondák egyébként is népszerűek voltak Békés megyében. A magyar és a szlovák lakosság hiedelme szerint – az országban elterjedt mondákhoz hasonlóan – néhány halmot törökök hordtak össze.

A Bódisné-monda mezőberényi magyar–szlovák változatában a nevezetes halmot ugyancsak katonák hordták össze lepedővel a boszorkányégetés után.

Ez a változat erősíti azt a feltevést, hogy a monda a 18. század elején keletkezett. A török kiűzését szolgáló harcok elhúzódása következtében megviselt lakosságot a megszálló hadak keményen sanyargatták. A mondában szereplő katonák kapcsán erre az időszakra következtethetünk.

A Békésen és a környéken lejegyzett Bódisné-mondaváltozatokban sűrítve található meg a Békés megyei boszorkányperek alakjainak, eseményeinek jellegzetességei. Cselekményük meglehetősen azonos: Békés elöljárósága Bódisnétól szerzi a tojást, mert nála mindig van. A hajdú, a pandúr vagy a kisbíró jár érte. Egyszer nincs otthon Bódisné, a nevelt lánya, illetve az unokája elszólja magát, hogy az öregasszony a mestergerenda fölött őrzött követ teszi a szájába, és attól tojja a tojást. A város vezetői önmagukon is kipróbálják, s miután ők is tojnak tojást, Bódisnét boszorkánysággal vádolván máglyán elégettetik.

A mezőberényi magyar–szlovák változat az interetnikus kapcsolatok magasabb szintjének a tanúsága. Remekül érezteti az átadás-átvétel mechanizmusát. A szlovák mesélő egy kamuti tanyán békési magyar embertől hallotta. A párbeszédet ezért még magyarul mondta el, a leíró részeket már szlovákul fogalmazta meg. Az itteni szlovákok zöme kétnyelvű, tehát nemcsak értik, hanem élvezik is a kétnyelvű interpretálásból fakadó ízesebb, árnyaltabb nyelvi fordulatokat. Mezőberényben a magyarok, a szlovákok és a németek az újratelepítés óta együtt élnek. Mivel közös tájon laknak, a mondát is közös, azáltal saját tulajdonnak is tekintik.

A kincskereső újkígyósi Ábris bácsi

A 18. század végére nyúlik vissza Csuba Ferenc békési „látó vak koldus” csalásait elbeszélő mondák eredete. A Sárréten és Békés megye más területein ma is élő kincsmondák őstét tekinthetjük bennük. S egyúttal persze az abban a korban elterjedt sárkányűző hiedelmek egyik jelentős szájhagyománybeli emlékének is. Csuba Ferenc mondakörével talán legtöbbet a Sárrét kiváló néprajztudósa, Szűcs Sándor foglalkozott, számos általa feldolgozott változatot közölt. Sokoldalú történeti összefoglalását pedig Dömötör Sándor írta meg. Elöljáróban mindenképpen szólnunk kell röviden Csuba Ferkó kincskereső csinjeiről, hogy a mai újkígyósi mondákban felismerjük e néphagyomány szívós továbbélésének a jegyeit. Csuba elhiteti a bihari csökmőiekkel, hogy a falu határában rejtett kincs van, amelyet nagy sárkány őriz. A falusiak sok halmot felásnak, de semmit sem találnak. Csuba megígéri, hogy másnap temérdek kincset lelnek. Hozzá is fognak ismét egy domb oldalán az ásáshoz, miközben Csuba elvonul

imádkozni. Természetesen a kincs soha sem kerül elő, csupán a szélhámos koldus által előidézett sárkányüvöltés riasztja el a csökmőieket.

Békés megyében az elásott, a földbe rejtett kincsről szóló mondák századunk 30-as éveiben is nagyon népszerűek. Gunda Béla ez időben a megye nyugati területein fekvő helységekből, Békésszentandrásról, Nagyszénásról, Kondorosról, Csorvásról, Orosházáról és Pusztaföldváról számos kincsmondaváltozatot gyűjtött. E települések viszonylag közel fekszenek Újkígyóshoz.

A talált kincs folytán gazdagodott meg a Mikszáth Kálmán novellájából ismert Bagi uram is. A róla szóló mondák ugyancsak helyet kaptak Békés megye népeinek elbeszélő prózájában: a földbe rejtett kincsről, az általa gazdaggá vált Bagiról és más módos családokról a tájon élő szlovákok hasonlóképpen meséltek.

Nem véletlen tehát, hogy a kincsről szóló mondák rendkívül népszerűek Újkígyóson is. De a környéken az elásott, elrejtett és tisztuló kincseket felidéző, évszázadok óta napjainkig intenzíven élő néphagyományon túl az itteni gazdag változatok előfordulásának egyik fő oka az e típusú mondák helyi, újkígyósi hőse, Ábris bácsi. Valóban élő személy volt, román származású szegény ember.

Már az apjáról is azt tartották, hogy kutatott a kincsek után, de a mondák a fiáról, Ábrisról szólnak. A legtöbb történet szerint Ábris bácsi megálmodta, hol található a földbe rejtett kincs. Csubához hasonlóan felbízta a kigyósi uradalom cselédembereit, s a *haleszi* dűlőben lévő dombot ásatta meg velük éjszaka.

Azt hitette el velük, hogy egy nagy ládában van a kincs, amelyet egy kecske őriz, rajta ülve. Könnyű felismerni a párhuzamot: Csubánál sárkány őrizte vadul a kincset. És Ábris bácsi is, miután egész éjszakai ásás után sem lelték meg az aranyat, Csubához hasonlóan imádkozott a sikerért, s a társait is erre kérte. „Imádkoztak, kérték az istent, de hiába, csak nem gyűtt az arany elő!” – így sajnálkozik a mai mesélő.

Egy másik változat szerint a kincset az egykori középkori falu templomának romjait őrző dombon kereste Ábris. A monda szerint felkereste az intézőt, embereket kért tőle, hogy az Apáti-pusztá dombjain ássanak, mert ott van mélyen a földbe elásva a kincs. Az intéző hozzájárult a kereséshez, s adott neki néhány embert, akik nagy izgalommal hosszan ástak, de ők sem találtak aranyat.

A történetek szerint a csalódott emberek ugyanúgy szidták Ábris bácsit, mint annak idején Csuba Ferencet a félrevezetett csökmőiek.

Ábris bácsi és Csuba Ferenc a cselekedetük, a tömegre kifejtett hatásuk alapján rokon alakoknak foghatók fel. Azonban míg Csuba Ferenc tudatosan csapta be az embereket, Ábris bácsi végig hisz az álmában és a kincs létezésében. A vele hasonlószerű nyomorgó emberekkel együtt minden balsiker ellenére, ismételten és rendületlenül kutat a felemelkedést hozó arany után.

Még abban is hasonló a két mondahős sorsa, hogy miként Csubáról fennmaradtak verses elbeszélések, Ábris bácsi kincskutatásáról is készült verses feldolgozás Újkígyóson.

Rózsa Sándor Csárdaszálláson

Járt-e Rózsa Sándor, a leghíresebb magyar betyár a Békés megyei Csárdaszálláson, a népelemlékezeten kívül biztosan senki nem tudja. De hogy a hajdani csárda zömök, egyszerű épülete ma is áll, s hogy róla kapta a kisközség a nevét, azt nem lehet vitatni.

Már az idetelepülés mágnese is a Szentjánosi csárda volt, mely feltűnően megőrizte az egykori középkori magyar falu elnevezését, s a többi Békés megyei csárdával együtt a 18. század óta működött. Nem volt olyan felkapott, mint a forgalmasabb útkereszteződéseken lévő kondorosi vagy kamuti csárda, de miként a csárdaszállásai állítják, itt „sok pénzér sok esetben megszálltak lókupecsek, lócsiszárok, gazdag földbirtokosok; megvacsoráztak, jót mulattak, jót ittak, és meg is pihentek”.

Ezek a csárdák éppen ezért vonzották a kisebb-nagyobb tolvajokat, betyárokat. És Szeged közelsége miatt pedig nem véletlen, hogy a szájhagyomány napjainkban ezekhez a csárdákhoz fűzi azokat a Rózsa Sándorról szóló betyártörténeteket, amelyek esetleg másokról szóltak.

Rózsa Sándor alakja köré igen gazdag mondanakör épült ki Kondoroson. Ma is bárki megtekintheti a csárdában a kémény ferdén torkolló hatalmas kürtőjét, amelyen át Rózsa Sándor a társaival együtt menekült, ha rajtuk ütöttek a pandúrok. De ahol csak volt Békés megyében csárda, mindenütt beszélnek Rózsa Sándor viselt dolgairól. Éppen a csárdaszállási Fekete József mondta el 1984-ben, hogy a '30-as években a lökösházi Szélmalmi csárdában még látta a hosszú, vastag tölgyfaasztalt, amelyen Rózsa Sándor táncolt, s ott volt a kemencében a „kifutó lyuka”, az alagút lejárója is, melyben a három kilométerre lévő Botosi pusztáig tudott a föld alatt menni. Az újkígyósi Imris csárdából szintén alagút vezetett, amelyben Rózsa Sándor „végveszélyben” a lovával együtt menekülhetett. Hasonló célú alagútról tudnak a kondorosi és a kamuti csárda között. A magyarság mondái élnek a békéscsabai szlovákoknál is, szerintük a szarvasi út mellett álló egykori csabai Fiala csárdától vezetett Kondorosig Rózsa Sándor alagútja, amelyen ugyancsak lóval lehetett végigmenni.

Napjainkban a Rózsa Sándor alagútjáról szóló betyártörténetek leginkább mégis Csárdaszálláson élnek. A mostani középkorú férfiak szívesen mesélnek arról, hogyan keresték tanulóként Rózsa Sándor alagútját, s hogyan találtak meg néhány métert belőle: „Mikor iskolába jártunk, ott, azt az alagutat még mink is nézegettük. Kibontottuk a pincét, meglátszott egy olyan nagy terem. Hát Rózsa Sándort emlegették, meg hát neki a bandáját, hogy azon menekültek valaki elől.”

A csárda alatt valóban volt pince, közben mellé építették az iskolát, a tejcarnokot. Süppedések, föld alatti laza rések keletkezhetnek.

A szájhagyományban élő történetek hatására a népi képzelet számára ez elegendő volt ahhoz, hogy mindezt Rózsa Sándorhoz kapcsolja. Valóságos alagút-rendszert alkottak meg: a betyárok a csárda bolthajtásos épületében a „pendelkémény” alá bújtak, onnan a titkos rejtékajtón lementek az alagútba, mely a pincén át a kamra, az udvar alatt vitt a csárdától a vasúton túl, mintegy háromszáz méterre lévő kijáratig. Így nem csodálható, hogy a csárdának lakássá való alakításakor a falak rozsdafoltjait betyárok vérmaradványának, a gerendák hasadékait betyárok fokosai nyomának vélték.

Magáról Rózsa Sándorról is szintén történetcsokor gyűjthető Csárdaszálláson. A szájhagyományozás elevenségét tükrözi, hogy mennyire közvetlennek, emberinek ábrázolják Rózsa Sándor jellemét, még akkor is, ha e vonásokban felismerjük a nép általános felfogását az igazi betyárról: kegyetlen és bosszúálló, ha kell; de nem híve az erőszaknak, segít a szegényeken, haragszik a gazdagokra. Nagy a tekintélye: a köröstarcsai vásáron minden eladó jószágot elvett, betért inni a sátorba, de a csendőrök nem merték bántani!

A Szentjánosi csárdában szeretett megpihenni. Úgy tartják, hogy egy mezőberényi ember árulta el, besúgta a csendőröknek, hogy a betyárokkal közös vacsorán ő Rózsa

Sándor után fog vizet inni. Félt is a bosszútól, ablakaira rácsot szereltetett, mégis elérték Rózsa Sándor társai, és egész családját kiirtották, kivéve a kislányát, aki a kemence mögé bújt. Többen is állítják, hogy Csárdaszálláson vagy a környékén fogták el Rózsa Sándort, s innen vitték a szegedi börtönbe.

A valóság és a népi fantázia ötvözte Csárdaszálláson is ezeket a betyártörténeteket. Érdeemes felfigyelni rájuk, mert a nép mai alkotókedvét tanúsítják.

Szlovák és magyar történetek Áchim Andrásról

A nép által nagyra becsült történeti személyiségekről mindig valóságos mondanakör alakul ki. A délkelet-alföldi táj tragikus sorsú, század eleji, progresszív parasztpolitikusa, Áchim András szintén előkelő helyet kapott a máig gyűjthető népi elbeszélésekben. Elsősorban Békéscsabán, ahol a politikai küzdelmeit vívta, és ahol a gyilkos golyó félbeszakította az életét, de fellelhetők magyar helységekből, például Újkígyóson is.

Noha a századelőn a paraszti társadalom már nagy mértékben polarizálódott, a nagybirtokos rendszer felszámolásáért, a feudális lomok elsöpréséért folytatott harcban lényegében egységes érdek vezette a parasztság valamennyi rétegét. Ez adja az Áchim-mozgalom megértéséhez a kulcsot, melynek tömegbázisát – nemzetiségre való tekintet nélkül – a nincstelen és szegényparasztságon túl szép számmal kis- és nagygazdák is alkották.

Nem véletlen tehát, hogy például Áchim 1910-es újkígyósi választási gyűlésére tömegesen érkeztek a békéscsabai szlovák követők is. Újkígyósi szemtanúnk Áchim egykori idevaló katonatársának a lánya. 1974-ben erre így emlékezett: „Mikor Áchim Andrást akarták képviselőnek választani, Kígyóson nagygyűlés volt, és Áchim jött a csabai gazdákkal, lobogós hintókkal.”

A nincstelenek és a gazdák minden nap érezhették, hogy semmilyen téren sem egyenrangúak a feudális úri kaszttal szemben. Úrgyűlöletük ezért szinte azonos hevületű volt. Az Áchimról szóló békéscsabai szlovák és újkígyósi magyar nyelvű történetek zöme a parasztságnak ezt az uralkodó szemléletét tükrözi.

Tény, hogy Áchim sok, nem egyszer durva ugratás kieszelője és végrehajtója volt. Ellenségei felnagyították, kiszínezték ezeket, s még az életében felhasználták ellene a sajtóban és az országgyűlésen. A nép száján élő szlovák nyelvű történetekben Áchim látszólag valóban duhaj embernek és öncélú, kegyetlen tréfacsinálónak tűnik, amikor a békéscsabai borbélyal nyúl paprikásként eteti meg a macskáját, vagy amikor az egyik rátarti gazda lovait a sajátjaként hajszoltatja meg, holott ezekben az anekdotákban – a nép erkölcsi érzelmeivel azonosan – Áchimé az erkölcsi igazság, mert keményen megleckézteti a potyaleső borbélyt és a más lovainak meghajtását kéjesen eltűrő városi gazdát. Ugyanúgy teszi csúffá az urak szolgálatába szegődött városi írkokokat, úgy megszánkáztatván őket, hogy összefagynak.

A szegények ügyét őszintén képviselő Áchim mélységes igazságérzetét mutatja be az a történet is, amelyben próbára teszi a harmadosait, azt állítván, hogy csak negyedéből adja ki kukoricáját.

Azokat elküldi, akik vállalták volna, és így dörög rájuk: „Ti, akik negyedéből vállaltatok, nem gondoltatok arra, hogy a szegényeknek is kell keresni! Ti nem kapjátok meg a kukoricát, csak ők, akik harmadából akarták.”

A nép érdekeiért a néphit eszközeit is felhasználja. Amikor Békéscsabán a szomszéd-

ja felakasztotta magát, levágott a hiedelem szerint szerencsehozó kötélből egy darabot, s kijelentette: „Azt akarom, hogy szerencsém legyen, mert az egyik faluban nagyon panaszkodnak, hogy nagy adót kell fizetniük. Segíteni akarok az embereken, ezért kell a kötél.”

A már említett újkígyósi asszony, Szántóné Gera Erzsébet Áchimra mint jókedélyű, gyermek- és családszerető emberre emlékezett, aki a borozgatás, a nótázás után sem felejt el, hogy kiért küzd. Idézzük őt: „A gyűlés után este nálunk vacsorázott Áchim. Soha nem felejttem el, túrós rétes volt az előétel, töltött káposzta utána. Én is ültem, itt ült Áchim András bácsi, ott ült édesanyám, itt ült apánk. Azt mondja apámnak: – Te, Andris, most már, hogy ezt a jó bort idehozta, akkor eldanozjuk a nótánkat is, addig nem megyek haza! Előbb elénekelte az apám nótáját, aztán meg az övét, a „Daru madár fenn az égen”-t. Édesanyám gyönyörűen tudott énekelni. Azt mondja Áchim az apámnak: Te, Andris, ha az én feleségem így tudna énekelni, aranyos papucsot vennék neki. Én meg kaptam tőle egy húsz krajcárrost, akkor rézpénz vót, és új vót. Megölelt, és azt mondta: – Na, Erzsikém, adok neked arany pénzt, tedd el jól! Én eltettem az arany-pénzt. Apám kikísérte, ő fölült a hintóba, görbebotjával verte a hintó alját: „Fiaim, – odaszólt a béreseknek, ott álltak az ajtóba – ha bejutok a képviselőházba, megtanulják ezek a bitang urak, hogy a szegény ember is ember!”

Az alföldi szlovák és magyar parasztok ilyennek látták Áchim András valódi arcát. Történeteikben ezért él úgy, mint a mesék hőse, aki győzelemre viszi a nép igazságát.

Kugler József

A Horthy-korszak a vélemények kereszttüzeiben

Békés megye a két világháború között

Történelmünk más XX. századi periódusaihoz hasonlóan az 1920 és 1944 közötti negyedszázad egyes eseményeinek, sőt magának az egész korszaknak a megítélésekor egymástól gyökeresen eltérő vélemények fogalmazódnak meg mind a szakemberek körében, mind a közgondolkodásban. A két világháború közötti évtizedekről minden bizonnyal egészen másként vélekednek azok és leszármazottaik, akik földtulajdonosok voltak, műhellyel, illetve más olyan ingó- vagy ingatlantulajdonnal rendelkeztek, ami saját maguk és családjuk megélhetését biztosította, mint azok, akik vagyontalanként próbáltak meg boldogulni, a baloldal szimpatizánsai voltak, esetleg származásuk miatt érték hátrányok, megpróbáltatások.

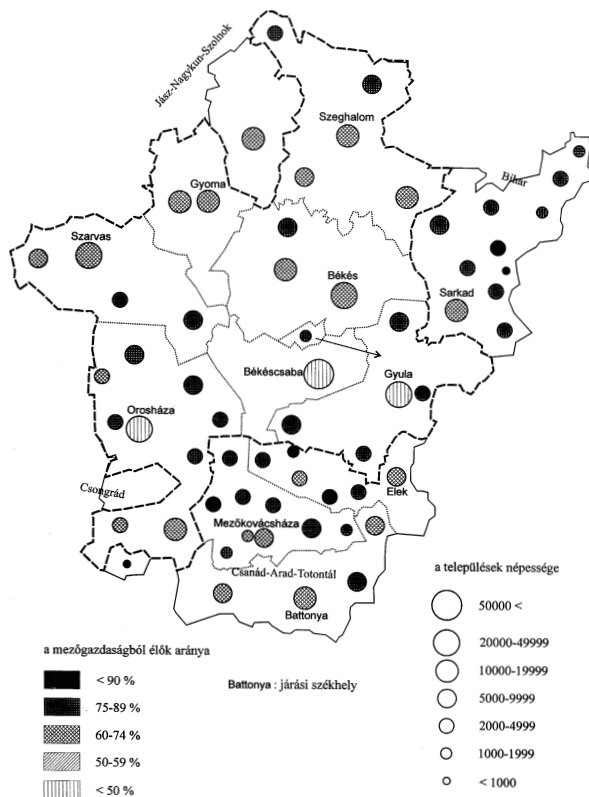
A rövid ideig tartó őszirozás forradalom és Tanácsköztársaság, majd pedig a trianoni békeszerződés aláírása után a mindenkori (eredményes működést célul tűző) kormányok számára a legfontosabb feladatot a belső rend és stabilitás helyreállítása, továbbá az ország külpolitikai elszigeteltségének (kisantant gyűrű) fellazítása jelentette. A maradék országrész Európa nyugati feléhez való gazdasági és társadalmi felzárkóztatását a kisebbségi sorba süllyedt magyarság sorsának állandó szem előtt tartása mellett kellett megoldani. A Horthy-korszakot az 1945 utáni történetírás, de a két világháború közötti emigráns liberális és baloldali publicisztika is gyakran illette a „tekintélyuralmi” vagy „félfasiszta-fasiszta”, továbbá „nacionalista, sovinizta, irredenta” jelzővel, és a negatív megállapítások még hosszán folytathatók. A román megszállás és a trianoni trauma után lényegében egyetlen politikai erő sem tudott volna a nemzeti célok és sérelmek a mindennapos hangsúlyozása nélkül létezni, fennmaradni. Még a „proletár internacionalizmust” egyébként fenn hangoztató tanácskormány is szorult helyzetében kísérletet tett a „nacionalista kártya” kijátszására. Az 1918-as őszirozás forradalom, az ún. „demokratizálódás”, a Károlyi-kormány tevékenysége a társadalom nem kis részének megítélésében egyet jelentett a káosszal, a felfordulással, az országvesztéssel. Az 1920 után hatalomra kerülő politikai elit számára további kihívást jelentett a polgári tulajdonviszonyok helyreállítása, illetve reformja és nem utolsósorban a szociális- és szegénykérdés kezelése. Békés megye (a mai megyeterület) sorsa, fejlődési pályája e korszakban is többé-kevésbé hasonló volt a trianoni országterület más „vidéki” térségeihez.

A történelmi Magyarország centrumából a trianoni országterület peremére

A Kárpátok, az Alpok és a Dinári-hegység által határolt Kárpát-medence központi részét az Alföld foglalta el. Mint közismert, az első világháború végéig éppen Békés

megyében, Szarvason tartották számon Magyarország földrajzi közepét. A történelmi Magyarország határait nagyobb részében természetes határok (hegyláncok, folyók) jelelték ki, az ország folyóvízrendszere egységet képzett. Az ún. trianoni országterület egy részét is ugyan természetes határok (Duna, Ipoly, Dráva) vették körül, legtöbbször mélyen megsértve a néprajzi elveket. Vízzrajzi szempontból azonban az ország teljesen kiszolgáltatottá vált. Különösen érvényes ez a mai megyeterületre. Az Erdélyi perem-hegyvidékről (Bihar-hegység) lefutó folyók (Körösök, Berettyó) vízjárása szeszélyes, ezért síkvidékre érve gyakran okozhatnak árvizet. Növeli a megye kiszolgáltatottságát, hogy az országhatár közelében nagyobb kiterjedésű, mélyebb fekvésű térségeket (Kis-Sárrét, Nagy-Sárrét) találunk. Az árvizes éveket gyakran követik aszályos esztendőök. Ilyenkor pedig elengedhetetlen az öntözővíz pótlása. A múlt század második felében a Bodoki Károly irányításával végzett folyószabályozási munkák eredményeként számos új mederszakaszt, illetve holtágat alakítottak ki. A holtágak, valamint a Gyulán, Békéscsabán és Békésen áthaladó Élővíz-csatorna, továbbá a Száraz-ér friss vízzel történő ellátása 1920 óta szintén csak „külföldről” oldható meg. Már a húszas években is súlyos árvízveszéllyel kellett az országhatár menti térségnek megküzdenie. Az 1925 decemberében a romániai oldalról betörő víz mintegy 15 ezer kat. holdnyi területet öntött el Gyula és Gyulavári környékén, elpusztítva közel 300 tanyát. A katasztrófa legfőbb okát a magyar szakértők már akkor is a mértéktelen hegyvidéki fakitermelésben jelelték meg. Kétségtelen, hogy az árvíz pusztításának megakadályozása a román félnek is érde-

1. ábra: Békés megye mai területének településhálózata és a mezőgazdasági népesség aránya településeinként (1941)

ke lett volna. Az első világháború utáni, a különböző, eltérő történelmi hagyományú részekből összetakolt, megnövekedett területű Nagy-Románia politikai vezető rétege azonban sokkal inkább a belső kohézió erősítésére fordított gondot, mint más járulékos állami feladatok (árvízvédelem) megoldására. Magyarország határmenti megyéinek (köztük Békésnek is) kiszolgáltatottsága az árvízi védelem terén azonban az elmúlt nyolcvan évben alig változott, jóllehet az utóbbi időszakban már e terén is vannak kedvező tapasztalatok az együttműködésre. Éppen a 2000. év mutatta meg a folyóvizeink sebezhetőségét nemcsak az árvíz, hanem éppen a környezetszennyezés terén is.

Az új országhatárok elvágják a korábbi gazdasági kap-

csolatokat. A mai megyeterület északi, északkeleti településeire (részben közigazgatási központként) is Nagyvárad gyakorolt erőteljes vonzást. Így egyebek mellett Körösnagyharsány vagy Biharugra lakosai számára Várad jelentette a napi piacot. A megyeterület déli községeinek (Battonya, Dombiratos, Kevermes) polgárai pedig a közeli Aradot keresték fel gyakorta értékesítési-bevásárlási céllal. A dualizmus kori (1876 és 1919 közötti) közigazgatási beosztás is ugyan tovább göngyöltett néhány anomáliát. Így pl. a békési megyeszékhellyel közvetlenül szomszédos Sarkad, Kötegyán vagy Elek már más közigazgatási egységhez tartozott. Ugyancsak jelentős volt Gyula vonzása az 1920 után a határon túlra kerülő néhány Bihar és Arad megyei községre (Gyulavarsánd, Borosjenő, Kisjenő). Az országhatár meghúzásáig azonban a más megyéhez való tartozás nem akadályozta a gazdasági kapcsolatokat. Az 1923. évi közigazgatási átszervezés egyrészt új megyeszékhelyeket jelölt ki, másrészt pedig összevonta a trianoni országterület töredék megyerészeit (1. ábra). Sarkad és környéke továbbra is az immár Berettyóújfalui székhellyel funkcionáló Csonka-Bihar vármegye része maradt. A Békés és Csanád megye közé beékelődő egykori Arad megyei sáv (az eleki járás néhány községe) pedig Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye része lett. Arad és Nagyvárad a múlt század utolsó harmadától viszonylag gyors gazdasági fejlődést, erőteljes népességnövekedést könyvelhetett el. Gazdasági erejének (bankok, vállalkozások) köszönhetően a két város jelentős befolyást gyakorolt Békés megye mai egész területére. A megkisebbedett területű országban a húszas évek elejétől Békéscsaba vette át a két elszakított város gazdasági szervező és irányító szerepét, míg Gyula egyértelműen vesztese lett a határ meghúzásának, immár az ország szélére kerülve. Jóllehet egyebek mellett az egyetemi klinikákat nem számítva a vidék legnagyobb kórházát mondhatta magáénak, a szomszédos elcsatolt megyék (települések) betegeinek azonban már alig tudott segítséget nyújtani.

Lassan formálódó településkép

Békés megye községeinek, városainak külső megjelenésében, arculatában (az ország más térségeihez hasonlóan) többnyire a dualizmus évtizedei hozták az első jelentősebb változást. Ekkorra épült ki (mint közismert) a vasúthálózat, készültek el a még napjainkban is rendeltetésüknek megfelelően működő állomásépületek. A növekvő helyi erőforrások, a lakosság áldozatvállalása és az állami segítség tette lehetővé, hogy a községek főutcáján, főterén méltó középületeket (községháza) emeljenek. Ezekben az évtizedekben alakultak ki a településközpontok jellegzetes üzlet- és házsorai is, a takarékpénztárral és postával együtt. Kikövezték az állomást a központtal összekötő főutcát, a többi utca „pormentesítése” azonban vontatottan haladt. A településképhez már az első világháború előtti években is hozzátartozott a téglagyár és az emeletes malomépület. A századelőn kezdte felváltani a cseréptető a lakóházak korábbi nádtetejét. A települések határát dűlőutak hálózta be, az utak mellett pedig végtelennek tűnő tanyasorok egy-egy birtokközponttal, majossal. E fejlődési pályát zavarta meg (megyénkben is) az első világháború és a háborút követő zűrzavaros évek. A húszas évek elejétől (a világválság néhány esztendejét kivéve) ismét egy mérsékelt gazdasági fellendülés eredményeként változott, módosult a településkép. Az országot ért számtalan nehézség ellenére a lakásépítések növekedése figyelhető meg. A húszas évek elején végrehajtott földreform, illetve a reformhoz kapcsolódó telekosztás csaknem minden községben, városban bővítette a lakásállományt és megnövelte a belterületet. Sőt a településhálózatot módosította

új községek (Bucsa, Csabacsüd, Kaszaper) is alakultak. A többnyire 250–350 négyszögöles portákból, illetve a rájuk épített szerény kivitelű, de egészséges és világos egy-két szobás FAKSZ-os (Falusi Kislakásépítő Szövetkezet által támogatott hitelből épülő) házak alkotta „Újtelepek” a hozzá tartozó „Klebensberg-iskolákkal” a korszak meghatározó településelemeivé váltak. Ugyancsak a húszas évektől színesítették a népesebb községek és a városok belterületét a hol szerényebb, hol pedig igényesebb kivitelezésű házsorokból álló tisztviselőtelepek. Már háborús évekre esett az Országos Nép és Családvédelmi Alap által támogatott ONCSA-telepek felépítése, amelyeknek eredményeként a sok (5-10) gyermekes családokat igyekeztek állami segítséggel, a honi építészeti hagyomány elemeit felhasználó típustervek alapján, egészséges otthonhoz juttatni. Többnyire a húszas évektől elmaradhatatlan tartozékai a településeknek a sportpályák. Ekkortól válik az életmód részévé a megyében is a sport, a mozgás, a testedzés. A sportolás szélesebb körű, főleg vidéki elterjesztésében kiemelkedő szerepet játszott a honvédelmi előképzést is szolgáló levante-intézménye. Ugyancsak a két világháború között nyitották meg az első strandfürdőket és jelentősen bővültek a télen-nyáron üzemelő tisztasági fürdők is. A ligetek, sétateretek is jobbára a húszas-harmincas évektől váltak a hétvégi kikapcsolódás helyszíneivé. A községek előljárósága és lakossága ezekben az években sorra állított emléket a háborúban elesett hősök emlékére. Még a legkisebb településeken is egymás után nyíltak meg a Hangya-szövetkezet új üzletei. A belterületek peremén pedig a községi-városi kertészetek, faiskolák kínálták termékeiket, fellendítve a kertkultúrát. Az Alföld fásítási programját is e korszakban dolgozták ki Kaán Károly és munkatársai, ekkor kezdődtek meg az első erdőtelepítések is. A népesebb községek, mezővárosok körül kialakult tanyák igazgatására, a tanyasi lakosság műveltségének emelésére számos megoldási javaslat született. Leginkább azonban csak az új iskolaépületek készültek el. A Békéscsabától távol élők önállósodási kezdeményezésének eredményeként alakult meg a húszas évek elején Gerendás.

Általánossá váló írni-olvasni tudás, emelkedő iskolázottság

Az újkori történelem csaknem minden időszakára jellemző, hogy a fiatalabb korosztályok iskolázottabbak, mint szüleik, nagyszüleik voltak. Hasonló jelenséget tapasztalunk a két világháború közötti időszakban megyénkben is. Az 1868. évi, Eötvös József nevéhez fűződő népiskolai törvény ugyan kiterjesztette a tankötelezettséget 12, illetve 15 éves korig. A törvény végrehajtása azonban igen vontatottan haladt. Többnyire néhány évet ugyan iskolapadban töltött a múlt század utolsó harmadában született nemzedék többsége is. A tényleges tanév, az oktatással eltöltött idő azonban különösen faluhelyen lerövidült, mivel a gyermekeket igénybe vette a családi gazdaság. A háborús években pedig gyakran a 10-14 éves iskolás korúaknak kellett helyt állniuk a mindennapi munkában, harcoló apjuk vagy idősebb testvéreik helyett. Ezért a tanulók többsége csak az írás-olvasás alapjait sajátíthatta el, és esetleg néhány, az életben is hasznosítható ismeret birtokába került. Az oktatás hatékonyságát nem kis mértékben csökkentette, hogy az örömdetesen növekvő gyermekszámmal nem párosult megfelelő számú tanterem, ezért az osztályok zsúfoltak voltak. Még napjainkban is gyakran vetik a szemére a dualizmuskor mindenkorai kultuszminisztereinek, hogy éppen a erősen magyar többségű Alföldön hanyagolták el az iskolaépítést, míg a nemzetiségi vidékeket az elemitől a középiskoláig e téren előnyben részesítették. Különösen mostoha területe volt a népoktatásnak az első világháború előtt a földműves fiatalok továbbképzése.

Kétségtelen, hogy számos községben, városban működtek gazdasági iskolák, és a különböző egyesületek, gazdakörök vagy lelkes tanítók önzetlenül is segítették az új ismeretek átadását. Szervezett, az egész országra kiterjedő földművesiskolai-hálózatról azonban alig beszélhetünk. Az eredmények ellenére tehát Békés megyében is akadt tennivalója a közoktatást stratégiai feladatnak tekintő, Klebelsberg irányítása alatt álló tárcának.

Az 1941. évi népszámlálás szerint Békés megyében az analfabéták aránya valamelyest meghaladta az országos átlagot (1. táblázat). A megyén belül az egyes községek, illetve a községek és a népesebb mezővárosok között is nemegyszer jelentősebb eltérést találunk a népesség iskolai végzettsége alapján. A kisebb falvak egy részében a hat éven felüli lakosság többsége csak két-három vagy esetleg négy-öt évet töltött iskolapadban, míg másutt jelentősebb volt a hat osztályt (elemi) végzettek aránya. A növekvő számú, többségében színvonalas állami elemi iskola versenyre serkentette az egyházi elemi iskolákat. A két világháború közötti évtizedekben az elemi iskolai tanulók közel kétharmada az egyházi iskolákat látogatta. Az alsó fokú állami iskolák jobbára csak a századfordulótól nyíltak meg egyre növekvő számban. Az egyházközségek, gyülekezetek fontos feladatuknak tartották az iskolafenntartást. A lelkészek és presbitériumok hozzáállását egyszerre jellemezte a szűklátókörűség és a nagyvonalúság. Akadtak olyan egyházközségek, amelyek csak a legszükségesebb költségeket vállalták, míg mások szinte erejükön felül igyekeztek iskoláikban az oktatás személyi és tárgyi feltételein javítani. Általában megfigyelhető, hogy az evangélikus egyház már a XVII–XVIII. század óta talán a többi felekezetenél is nagyobb gondot fordított a népoktatásra. Nem véletlen, hogy Németország mellett a skandináv és balti államok számolták fel először (Magyarországot mintegy fél-egy évszázaddal megelőzve) az analfabétizmust. A tanköteleztetési törvény szigorítása, a földműves fiatalság továbbképzésének megoldása Békésben

1. táblázat: A 6 éven felüli népesség legmagasabb iskolai végzettsége néhány Békés megyei településen 1941-ben

Település	A 6 éven felüli népességből							
	nem ír, nem olvas	egyéb írni, olvasni tudó	az általános iskola			a középiskola		főiskolát végzett
			4-5	6-7	8*	2-3	4	
	%							
Békéscsaba	4,0	10,3	23,0	49,0	9,1	1,1	2,5	1,0
Gyula	10,6	15,3	33,0	27,5	8,8	0,9	2,3	1,6
Szarvas	3,3	9,1	13,5	65,8	5,2	0,9	1,3	0,9
Orosháza**	6,2	11,3	25,5	47,2	6,5	0,7	1,8	0,8
Békés	7,7	20,6	44,5	21,6	3,8	0,4	0,8	0,6
Mezőberény	6,2	10,9	24,1	51,0	5,9	0,4	1,1	0,4
Sarkad	10,2	20,3	41,4	22,6	3,7	0,3	1,0	0,5
Doboz	12,6	28,6	40,7	16,1	1,0	0,2	0,6	0,2
Almáskamarás	10,9	16,1	40,4	29,6	2,0	0,2	0,6	0,2
Biharugra	5,2	12,7	19,9	59,5	1,8	0,1	0,6	0,2
Nagyszénás	8,3	14,6	28,0	46,6	1,3	0,2	0,7	0,3
Végegyháza	12,0	16,6	34,6	34,8	0,9	0,2	0,7	0,2
Békés megye községek	9,4	18,9	34,9	32,6	2,7	0,2	0,9	0,4
Békés megye városok***	5,7	11,2	23,7	47,6	7,7	1,0	2,1	1,0
Békés megye összesen	8,3	16,7	31,7	37,0	4,1	0,4	1,2	0,6
Magyarország	7,6	13,6	23,4	42,9	7,7	0,9	2,7	1,2

Forrás: Történeti Statisztikai Kötetek 2. Bp., KSH, 1976. alapján

* Az 1941. évi népszámláláskor 8 általánossal rendelkezők döntő többsége (95-99 %-a) polgári iskolát vagy a gimnázium alsó négy osztályát végezte el

** Szentotnya adataival együtt

*** Békéscsaba, Gyula, Szarvas és Orosháza adataival együtt

is érezte jótékony hatását. Jelentősen bővült a középiskolai hálózat is a megyében. A népesebb községek közül sok helyen már a századfordulón megnyílt a polgári iskola (Orosháza, Battonya, Mezőberény), illetve a nyolcosztályos gimnázium (Békéscsaba, Szarvas, Békés, Gyula). 1920 után a 10 ezer lelket meghaladó községek (Tótkomlós, Elek) számára az állami segítség tette lehetővé a polgári iskolák nyitását. Ez az iskolatípus megyénkben is a húszas-harmincas években vált közkedvelté. Más települések (Szeghalom, Orosháza) az alapítványok, egyházi és állami segítséggel szervezték meg a gimnáziumi oktatást. Az állam elsősorban a gyakorlati képzést segítő kereskedelmi és mezőgazdasági középiskolák nyitásával járt az élen (Békéscsaba, Szarvas, Orosháza). Az érettségizettek, valamint az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkezők aránya Békésben azonban még 1941-ben is alig fele volt az országos átlagnak.

Reformra érett földbirtokviszonyok

A modern magyar agrárgazdaság tulajdonviszonyait (mint közismert) az 1848. évi jobbágyfelszabadítás teremtette meg. A korabeli Kelet-Közép-Európa polgári átalakulása szempontjából is kiemelkedő jelentőségű áprilisi törvények elsősorban a korábbi jobbágytelkek (állami kárpótlás melletti) paraszti tulajdonba adását biztosították. Az ország mezőgazdasági területének mintegy 40%-a került paraszti tulajdonba. (Hasonló vagy még valamivel kedvezőbb arányok voltak jellemzőek a mai megyeterületre is.) A dualizmus évtizedeiben két tendencia figyelhető meg a birtokviszonyok terén. Egyrészt az életképes kis- és középparaszti (10–50 kh) birtok sikerrel állt helyt a Monarchia piaciért folytatott versenyben, sőt még néhány százalékkal megyénkben is növekedett e birtokkategória által elfoglalt terület aránya. Ugyanakkor kimutatható ezekben az évtizedekben egy folyamat is, hogy a népesség növekedésével a gazdaságok gyors ütemben elaprózódnak. A századforduló körüli évek (üzleti alapon történő) „telepítési” akciói legfeljebb csak mérsékelni tudták a földnélküliek elégedetlenségét. A telepítések, szervezett földvásárlások lebonyolítása többnyire úgy történt, hogy az eladósodott nagybirtokot vagy a korábbi kincstári földet a földhitelintézet közreműködésével felparcellázták és részletfizetéssel az új tulajdonosoknak adták el. Ez a földszerzési forma azonban csak azoknak a családoknak jelentett megoldást, akik legalább a kezdő tőkével rendelkeztek. Vállalkozó szellemű családok értékesebb, kisebb területű földjeiket eladva vásároltak hitelre a korábbinál nagyobb földterületeket. A múlt század végétől a Viharsarok, amely magában foglalta a megyeterületet is, vált a magyarországi agrárszocialista mozgalom központjává. A mai Békés megye néhány települését (Újkígyós, Medgyesbodzás, Magyarbánhegyes, Nagykamarás, Kunágota stb. eredetüket tekintve, az ún. telepítvényes falvak közé soroljuk. Ezek a falvak a XVIII. század második, leginkább azonban a XIX. század elejétől jöttek létre oly módon, hogy a tulajdonos (kincstár, földesúr) magánbirtokának egy részét bérbe adta (többnyire dohánytermesztés vagy kertészkedés céljára) egy több (20–50, esetleg 100–200) családból álló zsellérközösségnek. Mivel a bérbe adott föld nem volt az ún. telki állomány tartozéka, ezért az 1850-es évektől kezdve (évtizedeken keresztül) óriási erőfeszítések árán sikerült csak a telepítvényes falvak lakosainak bérlményeiket megvásárolniuk.

A tulajdonviszonyokban a következő jelentősebb változást az 1920-as évek elején végrehajtott ún. Nagyatádi-féle földreform hozta. A trianoni országterületen mintegy 1,3 millió kh területet vettek igénybe megváltás ellenében, és osztottak ki a szegényebb földműves rétegek között. A földtulajdon megszerzése érdekében a családok emberfe-

letti terheket vállaltak. Békés megye mai területén hozzávetőlegesen mintegy 100 ezer kh föld cserélt gazdát, és jórészt a törpebirtokos (1–5 kh-as) birtokosok számát növelte. Az 1935. évi összeírás lényegében már tükrözte azokat a lassú folyamatokat, amelyek a mezőgazdaság tulajdonviszonyaiban 1867 után bekövetkeztek. A paraszti birtok aránya településenként, sőt járásonként is eltérő képet mutatott. A megye (mezőgazdasági) területének több mint felét foglalták el az 50 kh alatti gazdaságok (2. táblázat). Viszonylag egészséges birtokszerkezettel rendelkezett a békési, a gyomai, a szarvasi és az orosházi, továbbá a Csanád megyéhez tartozó eleki és mezőkovácsházi járás, illetve e járások településeinek többsége. Néhány községben (Mezőmgyer, Gádoros, Magyar-dombegyház stb.) ugyan magas hányadot mondhatott magának a határból a kis- és középparaszti gazdaság, azonban a szűk, gyakran alig ezer kh-as községterület kevés földművest volt képes eltartani. A nagy határú mezővárosok (Békéscsaba, Szarvas, Gyoma, Orosháza, Békés) birtokviszonyai is többé-kevésbé kedvezőek voltak. A seghalmi, a sarkadi, a gyulai és a battonyai járások községeit inkább a 100 kh feletti birtokok, illetve az általuk elfoglalt területek magas aránya jellemezte. Akadtak olyan községek (Doboz, Gyulavári, Geszt, Újkígyós) is, ahol alig haladta meg vagy érte el a 30%-ot a paraszti birtokosok tulajdonában levő földterület aránya. A mezőhegyesi határ csaknem teljes egészében a kincstáré volt.

A harmincas évek Magyarországnak, mindenekelőtt magának a Viharsaroknak az agrártársadalmá, életviszonyai Fėja Géza szociográfiája nyomán kerültek a politika és a közérdeklődés középpontjába. A magyar falu, a magyar vidék élete, társadalmi és szoci-

2. táblázat: Földtulajdon-viszonyok néhány Békés megyei településen (1935)

Település	Terület (kh)	A szántó	A korlátolt forgalmú	Az 1–50 kh közötti gazdaságok által elfoglalt
		terület aránya (%) az összterületből		
Békéscsaba	50 901	85,8	10,0	65,8
Gyula	32 745	68,4	18,0	65,0
Orosháza	20 345	81,5	10,3	74,5
Békés	60 747	83,2	9,5	61,9
Mezőberény	25 457	80,7	16,7	72,0
Doboz	14 690	63,6	7,4	29,2
Gádoros	1 084	76,0	9,0	94,2
Tótkomlós	9 679	82,3	16,9	80,6
Geszt	9 030	42,1	26,6	29,7
Battonya	25 515	87,7	9,4	56,6
Mezőhegyes	30 069	72,4	100,0	0,1
Csanádapáca	8 885	90,2	4,5	85,1
Medgyesegyháza	6 216	90,4	6,4	58,7
Újkígyós	15 188	62,3	69,1	30,9
Békés megye	948 308	78,5	18,4	52,21

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények
Új sorozat 105. kötet alapján

ális problémáinak feltérképezése már a húszas években megindult. A Szekfű Gyulához közel álló konzervatív reformerektől, a liberálisokon át a szociáldemokratákig, kommunistákig, illetve a másik politikai póluson a nemzeti szocialistákig mindegyik politikai szerveződéshez, eszmevilághoz tartozók fontosnak tartották a vidéki magyarság megismerését, és társadalmi problémáik kezelésére a „gyógyír” elkészítését vagy éppen a szunnyadó konfliktusok élezését, szítását. A falusi életviszonyok alakulására mindenképpen hatással van az ország (tér) gazdasági fejlettsége. A mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő ugyanis más gazdasági szektorokban (ipar, kereskedelem, közlekedés) próbál megélhetést találni, választ adni az agrár-túlnépesedésre. Társadalmi feszültség olyankor keletkezik, és a húszas évek Magyarországa is ilyen volt, amikor az ipar és más gazdasági ágazatok felvevőképessége korlátozott. Agrárszakemberek és társadalomkutatók egy-másfél évszázada vitatkoznak azon, és a kérdést mégsem zárták le megnyugtatóan, hogy a nagybirtok vagy pedig kisbirtok a termelékenyebb, illetve társadalmi szempontból hasznosabb. Kétségtelen, hogy a húszas-harmincas években megyénkben is a szakemberekkel, fejlett agrotechnikával termelő nagybirtok kiváló eredményeket ért el (Mezőhegyes). De hasonló jó eredményeket mutattak a békés-csanádi családi gazdaságok is főleg az intenzív kultúrák terén. Régi felismerés, történelmi tapasztalat, hogy egy társadalom stabilitását nem kis mértékben meghatározza, hogy az adott formációt milyen széles rétegek érzik magukénak, milyen szűk vagy széles tulajdonosi kör kezében összpontosul, illetve oszlik meg a „vagyon”. Az alföldi mezővárosok (mint közismert) fejlődésüket éppen annak köszönhették, hogy a földtulajdon döntő többségét a viszonylag nagyobb lélekszámú parasztpolgárság tartotta kezében. A tulajdonosi szellem az egész közösség gondolkodását jótékonyan befolyásolta. Igen fontos kérdés a földtulajdonviszonyok reformja, a kedvezményes földhöz jutás lehetősége csak első lépés. Legalább hasonló jelentőségű az új földtulajdonosok számára a gazdálkodási ismeretek elsajátítása is. A két világháború közötti időszak magyar kormányai nem hajtottak végre radikális földreformot, sem Magyarországon, sem pedig Békésben nem keletkezett új, nagyobb számú családi gazdaság. A tulajdonosi szellem erősítése szempontjából kétségtelen hasznos volt a Nagyatádi-féle földreform. Az agrártársadalom végzetes kettészakadását azonban nem sikerült megakadályoznia. A jelentős számú és ugyancsak jelentős gazdasági erőt képviselő Békés megyei gazdátársadalom éppen a világválság éveiben fogalmazta meg legfontosabb célkitűzéseit. A lényegében már 1929 őszén Mezőberényben összeállított, és 1930-ban Békésen elfogadott ún. „békési programmal” vette kezdetét az újjászervezett kisgazdamozgalom.

A Horthy Miklós nevével fémjelzett negyedszázad alatt, jóllehet a korábbi évtizedekhez képest – az ismert okok miatt – a fejlődés üteme mérséklődött, azonban az ország, amúgy végzetes leszakadása Európa fejlettebb felétől még nem következett be. Békés megye településeinek többségében – bár egyre csökkenő mértékben – még a második világháború alatti években is a mezőgazdaság tartotta el a népesség igen jelentős részét (1. ábra). A negyvenes évek elejének fiatal, képzett nemzedéke – gazdák, iparosok, értelmiségiek – állt készen arra, hogy a magántulajdonra alapozott, de a szociális kérdéseket is szem előtt tartó gazdaságban a stafétabotot átvegye, és a világgazdasághoz alkalmazkodva helytálljon a versenyben. Sokuk szeme előtt az osztrák, a svéd, a finn példa lebegett. A verseny új szabályait azonban a nemzetközi politika 1945 után közel fél évszázadra, más irányban jelölte ki. Ugyanakkor e korszak arra is figyelmeztet, hogy a politikai elit számára milyen végzetessé válhat, ha a szociális kérdések kezelésére nem fordítanak kellő gondot.

Medvigy Endre

Népi irodalom a Sárréten

A Sárrét számos jelentős író, költő és néprajzost adott a magyarságnak és a népi írók mozgalmának. Közülük való volt Sinka István, a balladás Fekete Bojtár, a szürrealisztikus, mitologikus népi líra ma már klasszikusnak számító, európai rangú nagy költője. Most nem róla kívánok szólni, hiszen kincses irodalmi hagyatékát földolgozva, életművét végigszerkesztve példájáról, életútjáról, makacs emberi tartásáról és költészete nagyszerűségéről korábban már sok mindent elmondtam. Essen most fény azokra a békési és bihari népi írókra is, akikről olykor megfeledkezünk, akiknek munkássága több figyelmet, megbecsülést érdemelne.

Vésztőn, a mágori szoborparkban tekinthető meg *Barsi Dénes* író kissé elrajzolt, korpulensre sikeredett, kőből készült mellszobra. Az 1989–90-es változások óta egyetlen sárréti vagy fővárosi kiadónak sem jutott eszébe a dobaipusztai tanító, akinek a népi írói mozgalom kialakulásában fontos szerep jutott, és aki néhány maradandó értékű könyvet írt. Az 1963-as kiadású *Magyar irodalmi lexikon* az író születési adatait is hiányosan, pontatlanul közölte. Ma már ismeretes, hogy *Harcsa Dénes* kilencvenöt esztendővel ezelőtt, 1905. július 7-én látta meg a napvilágot a felvidéki Jókán. Egyszerűs, mikor édesanyját elveszti. Édesapja, a sokat vándorló, nyughatatlan béres újránősül, két fia mellé könyörtelen mostohát hoz a házhoz. Előbb a Felföldön, majd Erdélyben kínálkozik munkalehetőség, végül Debrecenben telepszik le az apa és a család. A nyomor és a felekezeti béktelenség lassan szétfeszíti a kis közösséget. Harcsa Dénes előbb a debreceni református gimnáziumba jár, majd a tanítóképzőben folytatja tanulmányait. A nélkülözés fogékonyra teszi a jó eszű diákot a rebellis eszmék iránt. A lázító könyvek, röpiratok olvasása és terjesztése nem marad következmények nélkül: tanulmányai megszakítására kényszerül, így 1926-ban szerez tanítói oklevelet. Előbb Körösszegapátiban kántortanító, majd 1930-tól Dobaipusztán tanító. A tanterv szolgai módon való követése helyett legjobb tudása és lelkiismerete szerint oktatja a rábízott fiatalokat. Erre Sinka István így emlékezik önéletrajzában, a *Fekete bojtár vallomásaiban*: „Öt osztályt tanított Harcsa, s néha-néha ki kellett egy-egy osztályt telepíteni a csürhelegelőre, ha az idő engedte, hogy külön-külön minden osztály tanulja meg: Szapolyai vagy Zápolya János egy nagyratörő, büszke hercegnőnek volt a fia, s hogy a magyar főurak életüket és vérüket adták Mária Teréziáért. De az nem volt benne a tanrendben, hogy a magyar százezrek miért vándoroltak ki Amerikába. De Harcsa megtanította azt is. Egy kicsit többet is beszélt róla, mint amennyit kellett volna a sápadt gyermekhadnak, s ezért a bőbeszédűségéért Berettyóújfaluból sűrűn ígégették neki az útilaput. De a gyerekek azért csak megtanulták, hogy miért kellett Vazulnak megvakulnia, Dózsának megégnie, s hogy miért kell nekik a dobai csürhelegelőn karikába ülniük.”

A dobaipusztai tanító irodalmi terveket érlel magában, közben egy jobb, igazságosabb és magyarabb, szabad, független országról álmodik. Felkeresi azokat a mélyből jött írókat, akikkel továbbgondolhatja álmát az országról. Vésztőn Sinka Istvánnál, Biharugrán Szabó Pálnál, Balmazújvárosban Veress Péternél jár. 1934-től *Barsi Dénes*

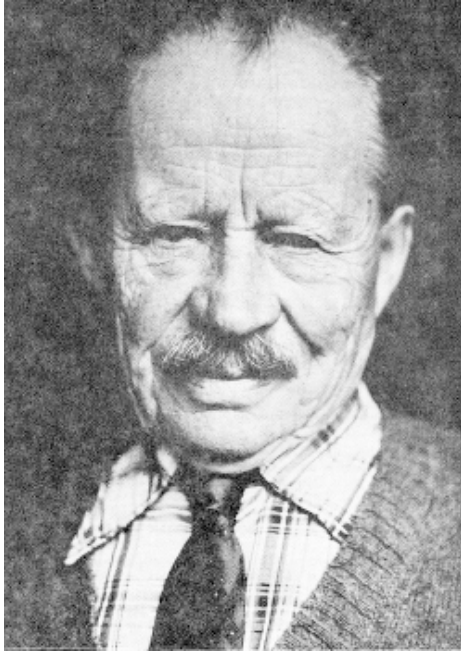
néven írja alá cikkeit, elbeszéléseit, irodalmi alkotásait. Ekkortól Barsi Dénes és Szabó Pál közösen szerkesztik Takács József hetilapját, a *Komádi és Vidékét*. A szerkesztőségi munkában Sinka István is segítségükre van, aki elbeszélésekkel, újságcikkkel és himnuszokkal szerepel a hetilapban. Barsi ebben az időben forradalmi hangvételű cikkei mellett szabadverseket is alkot. Ezek az énekek Sinka István himnuszainak közeli rokonai, úgy, ahogy ekkortájt a vésztői Láng Ida is szárnyaló szabadverseket fogalmaz. Olyan ez, mintha mindhárman egy közös sárréti irodalmi műhely, egy alkotóközösség poétái volnának. Szabó Pál önéletrajzi regényéből, a *Nyugtalan élet* harmadik kötetéből ismeretes, hogy a *Komádi és Vidékét* 1935-ben Barsi Dénes egyik szociális izzású, „felforgató” cikke miatt tiltják be a korabeli hatóságok. Hiába az írói név: Barsi – Harcsa Dénest felfüggeszti tanítói állásából a tanfelügyelő. Széchenyi magyarságféltő, nemzetépítő gondolatai találnak visszhangra, amikor 1935 őszén a három szegénylegény: Barsi Dénes, Sinka István és Szabó Pál megalapítja a *Kelet Népet*, a népi írók folyóiratát. Szabó Pál, a főszerkesztő, szép, napfényes elbeszéléseivel, a paraszti világ szivárványos történeteivel, továbbá programcikkkel, könyvismertetésekkel szerepel a népiek szegényparaszti szárnyának lapjában. Sinkát karjára veszi az idő, itt emelkedik egyre jelentősebb költővé. Barsi Dénes tanulmányaiban, irodalmi és társadalompolitikai fejtegetéseiben jobb- és baloldali eszmék kavarnak, nem minden esetben állnak össze egységes rendszerré. Elbeszélései időtállóbbak, az itt közreadottak közül nem egy bekerül a szerző 1958-as megjelenésű novelláskönyvébe, a *Szentjánosbogár* című válogatásba. A tanító úr elfelejtett *Kelet Népe*-elbeszélései közé tartozik a *Tavalyi karácsony*, Sinka István súlyos beteg, már-már halni készülő első feleségéről, Papp Piroskáról, a hitvesért aggódó Fekete Bojtárról, három gyermekükről, Jánosról, Ferencről és Zoltánról, a nyomorról, a fűtetlen vésztői házról, a kilátástalanságról. Barsi Dénes 1936-ban meg-nősül. A szerény hozományt, sőt felesége hálózobabútorát is felemészti a folyóirat fenntartása. 1937 novemberétől fél esztendőn át a *Kelet Népe* szerkesztőbizottságában ott találjuk a *Független Kisgazda Párt* vezető politikusait Eckhardt Tibortól Nagy Ferencen, Varga Bélán át a szeghalmi lelkész Tildy Zoltánig. Barsi ezt a pártpolitikai kötődést ebben az időben nem tudja vállalni, megválnak a legendás hírű népi folyóirat-tól. Politikai nézeteit, jobbító szándékú örökös nyugtalanságát nem tudják értékelni a tanügyi hatóságok, így feladja dobaipusztai tanítói állását, feleségével, Rózsikával a fővárosba költöznek. 1939-től a maga ura, tisztességes szegénységben írásaiból tartja fenn magát és családját. A népi írók *magyar közösségi háttérű* folyóiratában, a Fitos Vilmos szerkesztette *Magyar Élet* folyóiratban az Alföld parasztságának sorsáról, irodalomról és politikáról publikál. Jobbra tart, az imrédysta hetilapban, a *Nemzetőr*-ben jelennek meg cikkei. Témaválasztásban hűséges korábbi önmagához: Biharugrán Szabó Pállal, Balmazújvárosban Veres Péterrel készít interjút, Sinka István remek kiséposztát, a *Pásztor-éneket* méltatja, majd *A népi irodalom útját* ismerteti. Ez utóbbiról a *Magyar Megújulás Pártja* eszmerendszereket összegző sorozatában tart előadást. Ez az időszak Barsi Dénes igen termékeny korszaka. 1941-ben két kisregénye jelenik meg: a *Bolondgomba* a *Nemzeti Könyvtár* 48. füzeté, a *Császár-malom titka* a *Magyar Népművelők Társasága* gondozásában kerül a könyvesboltokba. Nagysikerű sárréti regényét, a *Mezei füstöt* a jobboldali színezetű *Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság* adja ki. A *Kelet Népe* egykori indítói: Sinka István és Szabó Pál, továbbá a folyóirat későbbi szerkesztője: Tatay Sándor őszinte elismeréssel köszöntik Barsi Dénes legkiválóbb alkotását. Szabó Pál *Virradat*-ban közreadott *Vasárnapi Képeslapja* szerint az egykori dobaipusztai tanító könyve „...élő, fellebbezhetetlen figyelmeztető, hogy a sárréti kotuk alatt a könyörtelen idő

parancsa készülődik”. Tatay Sándor a *Sorsunk*ban ismerteti a regényt: „A tanyai életnek olyan hű, olyan könyörtelenül a lelkek mélyére érő, a szociális problémákat olyan kemény ecsetvonásokkal felvető képét adja, amilyenvel nemigen találkoztunk még a sokat hirdetett népi irodalomban.” Sinka István a tanyasi iskola kócos gyermekhadának nyomorúságát, a tanító tennivágyását és a divat felkapta östehetség kiszolgáltatottságát emeli ki a *Magyar Élet* folyóiratban, rendhagyó recenziójában. Úgy érzi, Barsi Dénes a *Mezei füst* megalkotásával „helyet foglalt a népi írók élvonalában”. A háborús években a Püski Sándor vezette *Magyar Élet Kiadó* vállalkozik a szerző *Uratlan katlan* című regényének megjelentetésére, az egykori hirdetések, fülszövegek ezt tanúsítják. Az ügyesség a kézirat kemény társadalombírálata miatt közbelép, a kiadás terve füstbe megy. A kézirat és a szedés a világégés idején elpusztul. Az 1943-ban megírt regény, a *Jehova tanúja* ugyancsak a háborús pusztítás miatt, majd a szerző 1947-ben kezdődő újabb kálváriája okán bő másfél évtizedes késéssel jelenhet meg, az ötvenhatos forradalom után, a *Magvető Kiadónál*. Kovács Imre 1937-ben *A néma forradalom* című lázító szociográfiájában tárja fel a földkérdés megoldatlansága, az alföldi szekták terjedése és a nemzetpusztító egykezés összefüggéseit. Barsi regénye, a szektakérdést érintő *Jehova tanúja* Kovács Imre híres könyve mellett is izgalmas olvasmány. A regény főhőse, Festő Gergely egy nagygazda megalázott, gyilkosságba kergetett törvénytelen gyermeke, aki a börtönben válik látó emberré, rajongóvá és szektaalapítóvá.

Barsi Dénes 1943-ban *Mezei füst* című regénye irodalmi értékének elismeréseként megkapja a *Magyar Irodalompartoló Társaság* 1500 pengős díját. Ugyanebben az évben az ő forgatókönyve alapján készül el az *És a vakok látnak...* című, munkástémát feszegető, nem éppen háborúpárti magyar film. A szerző a *Magyar Testvéri Közösség* titkos társaság tagja.

Az 1945-ös fordulatot követően a *Független Kisgazda Párthoz* közel álló *Magyar Parasztszövetség* felé vonzódik. 1946-tól szerkeszti a parasztegység megvalósítására törekvő szervezet *Magyar Parasztélet* című hetilapját. A *Magyar Parasztszövetség* – vesztére – túlságosan sikeresen rendezi meg 1946 szeptemberében a parasztnapokat. Hívásukra százazrek gyűlnek össze a Hősök terén. A belügyminisztérium, a rendőrség kommunista irányítás alatt áll. 1946 decemberében koholt vádak alapján megkezdődnek a letartóztatások, megkezdődik a *Független Kisgazda Párt* és a *Magyar Parasztszövetség* szétvérese. Barsi Dénes is a letartóztatottak között van. A kiagyalt koncepciók perben elítélik, két év letöltése után szabadul. Internálják, majd 1955-ig rossz lábával kubikusként dolgozik. 1956-ban a felkelt néppel érez, a forradalmi változást szabadságharcként éli meg, erre tanúk vannak. Erkölcsi kudarca, írói és emberi tragédiája a meghasonlás: 1961-ben *Lázgörbe* című regényében jobb meggyőződése ellenére leszólja letiport forradalmunk szent ügyét. 1960-tól 1968-ban bekövetkezett haláláig Dunaújvárosban él. Itt alkotott regényeiben olyannak láttatja a „szocialista” várost, amilyennek a helyi vezetők látni szeretnék. 1962-ben József Attila-díjjal jutalmazták erőfeszítéseit. Kár Barsi Dénesért. Valljuk be hibáit, tévedéseit, hogy azután jobban megbecsülhessük értékeit.

Nagy Imre, a sárréti szegénység mostoha sorsú költője 1896. október 23-án született Sárrétudvariban. Szülei nagyon várták, már magzati állapotában igen megkedvelték. Édesanyja, amikor viselős volt vele, nem mert táncolni falujában a millenniumi ünnepségen, nehogy gyermeke idő előtt világra jöjjön. Apja egyedül járta a táncot lobogó fehér ingben, akár a Sinka-balladák hősei. Ekkor az ezer esztendő ország örült, ünnepelt, de az apa érezte már a vihar szelét, amely néhány évvel később elragadja hitvesét.

Hegyesi János

1927-től 1932-ig Nagy Imre közel száz versét közli az újság. 1929-ben ő nyeri a legtehetségesebb versírónak járó bronztulipánt a néplap pályázatán. Egy esztendővel később a vésztői Sinka István érdemli ki a bronztulipános első díjat a *Magyar Falu* újabb pályázatán. Kettőjük sorsa bár rokon vonásokat is tartalmaz, mégis különböző. Sinka pályája a nélkülözés, a hányattatás ellenére felfelé ível, könyvei a *Magyar Élet Kiadónál* 1939 és 1944 között egyre-másra jelennek meg, olvasótábora növekszik, a népi mozgalom írói, kritikusi becsülik irodalmi munkásságát. Nagy Imrét szép, veretes versei ellenére el-elfelejtik, újra és újra bemutatásra szorul. Barsi Dénes, Sinka István és Szabó Pál folyóiratában, a *Kelet Népe*ben hiába keressük verseit. A korai évfolyamokból kimarad, csak később, Móricz Zsigmond főszerkesztősége idején kap helyet a népi írók folyóiratában. Igaz, a *Szabad Szó* szerkesztőjeként már Szabó Pál is figyel a Sárrétudvariban élő tiszta hangú költőre. 1940-ben a *Magyar Élet Kiadó* jelenteti meg Nagy Imre első verseskötetét *Holtak derese* címen, Sinka István előszavával. Püski Sándor tiszteletpéldányokkal fizeti ki a költőt, de hiába. Nagy Imre a biharnagybajomi vásárban egyet sem tud eladni a könyvből, pedig jónéhány versében a szegényparaszti létről és a Sárrétről énekel. A kötet címadó versében éppen a patakok, folyók szabályozásával, vizek lecsapolásával, mocsarak kiszáritásával megváltozott életformáról szól, keserű, groteszk, sőt már-már morbid módon:

*„Ladik volt, míg élt a Sárrét
– nagyapám megrakta hallal
s meghívta halpaprikásra
a kondást is, és boldogan
merengtek a csillagokkal.*

A gyermek Nagy Imre munka közben végzetesen megsérül. A rázuhanó ló három helyen töri el bal karját. Ugyan katonának alkalmasnak találják és egész életében kemény fizikai munkával keresi a kenyerét, gyógyulnak mégsem mondható, sérült végtagja az idő előrehaladtával tovább gyengül. A paraszti lét magasabb, polgárosultabb fokán az ilyen baleset pályamódosítással jár. Az elemiben utolsó éves, végzős Tamási Áron revolvért babrál, rokonának fegyverével megsérti tenyerét, ellövi bal hüvelykujját. A baleset alkalmatlanná teszi a mezei munkára, szülei taníttatják, szellemi pályára szánják. Költő Nagy Imrén nem könyörül a sors, kacska kézzel gürcölheti át az életet. Érzéketlen irodalmi ítések között akad, aki rímkozácsokhoz, verselgető parasztemberekhez hasonlítja Nagy Imrét. Pedig a Sárrét sokat szenvedett fia igazi költő. Indulásában a Nagyatádi Szabó István alapította *Magyar Falu* segíti, Zsirkay János néplapja.

*Most a holtak derese lett
a rég kivágott tölgyfából,
felkötött állú vén zsellér
álmodozik néha rajta
az elfogyott paprikásról.*

*Kiteszik a pap elébe
s a pap feltámadást szaval
– rá se hederít a paraszt,
nincsen kedve feltámadni,
minek? – ha nincs a tóba hal.”*

1941. szeptember 24-én Nagy Imre *A biharnagybajomi vásáron* címmel verset ír, amelyből megtudjuk, hogy a zsbongó tömegben hangtalanul, némán, üres zsebbel, éhen és szomjan árusította a verseit. Nem tudott a vásárosok módján kiáltozni, „hogy rengjen a bajomi torony”. A vásáron történeteket később Szűcs Sándornak, a neves néprajzosnak is elpanaszolja. Neki vall arról is, hogy miként születnek versei: „Addig gondolom ki a verseimet, amíg az urasági földre kigyalogolok, meg a kapa, kasza nyelén, meg éjszaka az uradalmi hodályban, míg a szalmán el nem nyom a fáradság. Van úgy, hogy kettőt-hármat tartogatok magamban készen, amikor hazavetődöm, akkor írom le.”

Általában a *Továbbbal*, a debreceni *Márciusi Fronttal*, a *Népszavával* és a *Szabad Szóval* való kapcsolatait szokták hangsúlyozni, bizonygatva, hogy Nagy Imre baloldali népi költő. Ez azonban csak részigazság, a kutatók prekoncepcióját tükrözi. A korabeli források ismeretében állítom, hogy érdemes a jobboldali lapokat is alaposabban megfaggatni egy hitelesebb, pontosabb Nagy Imre-portré kedvéért. Kedvcsinálónak mondok két példát. A *Sinka István pulija* című Nagy Imre vers, amely a közelmúltban az *Anyám balladát táncol* című Sinka István-életrajvve is bekerült, először 1940. július 8-án a *Magyar Újság* című radikálisan jobboldali lapban jelent meg. Gondolom, érdemes volna az újság többi számát is átnézni, kicédulázni. Sinka István a negyvenes évek első felében a *Magyar Föld* versrovatának szerkesztője. Itt, az említett néplapban, több-kevesebb rendszerességgel közli az általa becsült Nagy Imre verseit, például 1942. január 8-án a *Puszták felé...* címűt. A *Magyar Föld* sem illeszkedik az említett, sokat hangoztatott sémába.

Nagy Imrét nem retenti Verbőczy zord szava, a pusztán meghallja Dózsa lelkének sírását. Ebben is a pórok lázadó énekesével, Sinkával rokon. Petőfiért, az *Új Márciusért* és az orosz rabságból *viisszatért zászlókért* hevül. Vonzza az ázsiai bölcső melege, turánista szemléletű verseket alkot (*Hajnalban az Órhalmon, Lócsontváz a pusztán*). A megfáradt aratókkal, marokszedő lányokkal érez, de a kasza sebesítette pacsirta véréből, vagy a szalmakunyhó lángjában parázsló tücsökről is van jó szava. A buja természetéről, *A nyár utolsó orgiájáról* énekel. Legtöbb versével szülőföldjéhez, a Sárréthez kötődik (*Lármás az ősmocsár vize, Nagyapám a nád árnyán, Óseim tükre, Holtak derese, A Sárrét vizén*). 1942. december 6-án búcsút vesz a földi létől, „szemében pókkal, ajkán tücsökkel, kezében megfojtott patkánnyal” lép az Isten ítélőszéke elé. Versei méltán szerepelnek a *Hét évszázad magyar versei* különböző kiadásaiban.

Az emberségből példát mutató, nyakas, gerinces *Hegyesi János* Füzesgyarmat szülőte. 1899. október 18-án szegényparaszt szülők sarjaként látja meg a sárréti világot. A

családi fészekben szeretetben telnek gyermekévei, így később sem szenvedheti a durvaságot, gorombaságot. Jó tanuló. A hat elemi elvégzése után tanítója szeretné, ha szülei taníttatná a jóeszű, gyors felfogása fiút, de a család szerény anyagi körülményei miatt erre nincs mód. Apja borbélyhoz, majd szabóhoz adja inasnak, de a fiú a dohos műhelyek bezártsága helyett a természetet, a friss levegőt és a paraszti életformát választja. A korabeli hangulattól, a tömegek indokolatlan lelkesedésétől függetleníteni tudja magát, az I. világháború kitörésében nem talál semmi felemelőt, ünnepelni valót. A behívásnak 1917-ben, majd 1918-ban is eleget tesz, de a Károlyi-kormány felelőtlen hadügyminisztere nem akar több katonát látni, az ország vesztét okozva szélnek ereszti honvédeinket, Hegyesi Jánost is leszerelik. 1919-ben, a kommün idején eleget tesz honvédelmi kötelezettségének, a vörös hadsereggel vonul be Kassára, Eperjesre. A bolsevista kísérlet bukása után a Dunántúlon bujkál, Siófokon kis híján a különítményesek áldozatává válik. Szemben állnak egymással, akár utolsó csepp vérig, pedig ellentétesen látszó törekvéseikben van közös. Hegyesi János és a hozzá hasonló parasztfiúk az ország területi integritásáért, a Felvidék és Erdély megtartásáért küzdenek Stromfeld Aurél parancsnoksága alatt. Héjjas Iván és Prónay Pál különítményesei elérik, hogy Sopron és környéke Magyarország hűséges része maradjon. Sajnos nálunk, magyaroknál az ilyen-olyan múltó eszméket szokás a közös cél, a nemzeti megmaradás fölé helyezni, így jobb, hogy Hegyesi János és a különítményesek nem találkoztak egymással. 1920-ban már otthon, Füzesgyarmaton részesarató, majd behívják a Nemzeti Hadseregbe, Horthy Miklós katonájának. Két évet szolgál Szegeden az utászoknál. Tisztes iskolába kerül, ahol oktató tisztje jóvoltából sokat olvashat. Leszerelése után lovat vesz, házat épít, de első felesége betegsége, korai halála felemészti javaikat. Nehéz szabadulni az uzsorakamatoktól. Pesten vállal munkát, de nem tudja megszokni a fővárosi életmódot, mert munkáját ugyan becsülik, de nem tekintik az embert.

1929-ben nyugdíjra jogosult állami alkalmazott, úttörő lesz. 1930-ban újránősül, békében, szeretetben nevelik fel öt gyermeküket. A füzesgyarmati *Földművelő és Földmunkás Egylet* könyvtárát igénybe véve egyre többet olvas, pallérozza magát. A harmincas évek derekán már közéleti cikkeket, verseket fogalmaz. 1935-ben az utolsó nyílt szavazásos képviselőválasztáson az ellenzéki jelölt, a *Független Kisgazda Párt* politikusa: Tildy Zoltán szeghalmi lelkész mellett korteskedik. Nagy bátorság ez egy közalkalmazottól. A *Szeghalomvidéki Hírlap* állandó munkatársa, de a rangos irodalmi folyóiratban, a *Kelet Népe*ben hiába keressük írásait. Később Szabó Pál a *Nemzeti Parasztpárt* hetilapjában, a *Szabad Szóban* szívesen közli a sárréti úttörő cikkeit. A szeghalmi *Ref. Péter András Reálgimnázium* 1933-ban megjelenteti Sinka István *Himnuszok Kelet kapujában* című első verseskötetét Féja Géza és Fülöp Károly előszavával. A népi irodalmat és a Sárrét időtálló értékeit megbecsülő iskola 1942-ben Hegyesi János *Zord időben* című verseskötetének kiadására vállalkozik. Az előszót az ekkor már ismert, egyéni hangú, maga útját járó pásztorköltő: Sinka István írja: „A Sárrét megint elindított egy költőt. Úgy látszik, hogy ez az ősi tengerfenék háborog. A lecsapolt víz, a lecsapolt élet nem tud megnyugvást lelteni és visszazúg eltemetett világából. (...) Hegyesi János józan költő. Nem tapogat a lélekbe befelé vibrálva, inkább kifelé néz onnan csodálkozás nélkül, mint fa a tájból, aki erős gyökerein áll, nem hívja maga ellen a zivatart, de azért a lombjaival várja.” Az előszóval összhangban egy darabka Magyarországot, a *Sárrét világát* fedezik fel a versek. A *Gáton innen – gáton túl* Füzesgyarmat múltjába enged betekintést, abba az időbe, amikor az ér és a gát osztotta két részre a falut. Kockázatos volt a falu egyik részéből a másikba átjárni, hát még ilyen meggondolatlan módon

udvarolni. A merész legény aligha úszhatta meg verés nélkül. *Nyírvasvári*-versének keserű a tanulsága: „...a megváltókat ma is elnémítja, / Keresztre feszíti, nem tűri a világ.” *Szabó Pálnak*, az előtte járó, magasabbra törő, idősebb népi írónak tízéves írói jubileuma alkalmából ajánl köszöntő verset, amelyben az évszázadok átkos vakságából a kiutat egyedül a műveltségben, a tudásban látja. *Sinkának* a „farkasok” nevében üzen, válaszolva a Fekete Bojtár *Levél a „farkasokhoz”* című lázító versére, békétlen békési soraira.

Hegyesi János a *Szabad Szóban* és a *Kis Újságban* közreadott cikkei révén egyre közelebb kerül a politikához, a *Magyar Parasztszövetség Földmunkás Szakosztályához*. 1944 februárjában részt vesz az ellenzéki megmozdulásnak számító vésztői *Földmunkás Kongresszuson*. Az ország német megszállását követően a nemzeti ellenállás élére álló Bajcsy-Zsilinszky Endrével is találkozik egy titkos tanácskozáson.

1944 decemberében a nagyhatalmak között öröklődő Magyarországnak két parlamentje van. Az egyik a németek megszállta Sopronban tevékenykedik, ennek a képviselőháznak tagja, képviselője Nyirő József székely író. A másik az oroszok megszállta Debrecenben munkálkodik, ennek az *Ideiglenes Nemzetgyűlésnek* a képviselője Hegyesi János a *Nemzeti Parasztpárt* színeiben. Mindketten jó szándékkal kívánják képviselni népüket, nemzetüket, amennyire lehet, ahogy lehet a megszállt országban. Vajon melyik megszállás a jó? Az orosz vagy a német? Egyik sem. De a szabadság, a függetlenség ekkor nem adatik meg a magyarság számára.

Hegyesi János a koalíciós időkben a *Nemzeti Parasztpárt* pártigazgatója, panaszírodájának vezetője. Ebben az időben ő alkalmazza Szin Magdát, Sinka István későbbi feleségét a parasztpárt székházában ügyintézőnek. Mikor megtudja, hogy Szin Magda békésszentandrás leány, még gépelésből sem kell próbát tegyen, majd belejön munka közben. 1947 májusában a *Nemzeti Parasztpárt* Mezőtúron seregszemlét rendez. A politikai demonstrációra Hegyesi János mozgósító erejű cikke hívja a falvak népét a *Szabad Szó* hasábjain. Sinka István ekkor fogalmazza meg híres Dózsa-versét: *György vezér a tüzeknek suttog*. Hegyesi János 1949 májusáig országgyűlési képviselő és a parlament jegyzője. A Rajk-per idején nem hajlandó a halálbüntetést követelő ívet aláírni. A koalíciós idők parasztpárti belső ellentéteinek idején az egységet megtestesítő Veres Péterrel tart. A háború után a még be nem csukott vagy már kiszabadult Erdélyi Józseffel költői versenyre kél. A erőpróbából a füzesgyarmati költő kerül ki győztesen, mezőtúri anekdotát feldolgozó *Úrvacsora* című, kedves vidám versével.

Hegyesi János kitűnő szónok, ennek különösen a koalíciós időkben, a *Nemzeti Parasztpárt* politikusaként veszi nagy hasznát. Politikai publicisztikáját később irodalmi visszaemlékezésekkel, Veres Péter, Szabó Pál, költő Nagy Imre baráti, mégis szakszerű méltatásával toldja meg. Az ötvenhatos forradalom és szabadságharc idején Füzesgyarmaton az ő tekintélyére is szükség van ahhoz, hogy a szabadság társadalmi békével járjon, egyetlen pofon se csattanjon. November negyedike után a karhatalmisták agyba-főbe verik, bordáját törik, emberségében megalázzák. Megéneklí fájdalmát, majd kései versei, őszikéi megritkulnak. *Az öreg Nyéki nyakassága* című elbeszélése Czine Mihály irodalomtörténész szerint Nyirő József és Szabó Pál novellái mellett is megállja a helyét. Kortársunk Hegyesi János. 1992. március idusát még megérte, másnap ragadta el a halál. Embersége okán a neve fennmarad.

A régi hétszilvafás nemesi családból származó *Szűcs Sándor* a Sárrét és a népi irodalom egyéni hangú elbeszélője, néprajzos írója. Biharnagybajomban, 1903. október 23-án látja meg a napvilágot. Szülei mindent megtesznek azért, hogy a név tovább örök-

lődjön. Hat testvére volt. Görög drámákba illően végzettszerű, hogy 1982-ben, amikor Szűcs Sándor megtért őseihez, kihalt a család. Ipolyi Arnold, a magyar ősvallás rekonstruálója, a *Magyar mythológia* megírója, amikor nagyszerű munkája viták keresztüztüébe kerül, amikor egyháza, a katolikus egyház megrója a páratlan művelődéstörténeti értékű mű megalkotásáért, igyekszik a könyv fellelhető példányait megsemmisíteni. Az idős Szűcs Sándor is valami hasonlót tesz, rendre tűzre veti feldolgozatlan néprajzi gyűjtését és kiadatlan dolgozatait, néprajzi elbeszéléseit. A néprajzi gyűjtést, a sárréti népelet megismerését gyermekkorában kezdi. Püspökladányban polgárit végez, majd a debreceni felsőkereskedelmi iskolába jár. Édesanyja gyakorlati pályára szánja, hogy tisztas kerestetével majd feltartóztassa a romlást, a család hanyatlását. A felsőkereskedelmi iskolában szerzett érettségit mégis különbözeti vizsga követi, Szűcs Sándor beiratkozik az egyetem történelem–magyar szakára. A diploma megszerzése után négy éven át az egyetem *Földrajzi Intézetében* díjtalan gyakornokként munkálkodik. Néprajzi írásai tizenhét esztendő kora óta vidéki és fővárosi újságokban jelennek meg, a *Debreceni Szemlében*, az *Etnographiában*, a *Magyar Útban*, a *Kis Újságban*, a *Magyarságban* és más lapokban publikál. Györffy István tudós néprajzos a mestere, példaképe, akit nem egyszer elkísérhet kunsági és sárréti gyűjtőútján. Györffy István *Nagykunsági krónikáját*, a magyar parasztság prózai Kalevaláját 1941-ben jelenteti meg Hartyáni István kiadója a *Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft.*, Benyovszky István festőművész illusztrációival. Ez a könyv a minta, ennek elolvasása után határozza el Szűcs Sándor, hogy rendszerezi, egységes művé dolgozza össze szülőföldjéhez kötődő néprajzi írásait, így alkotja meg első könyvét. *A régi Sárrét világa* 1942-ben jelenik meg a *Bolyai Akadémia* és a *Turul* gondozásában. A felelős kiadó: Hartyáni István. A kötetet Szűcs Sándor rajzai díszítik. Néprajzi fejtegetések, karcolatok, elbeszélések, históriák, jól megformált igaz történetek rögzítik a Sárrét néphagyományát, felidéznek az eltűnt, megszűnt életformát, az egykor volt mesterségeket. Régen holt pákászok, nádi betyárok, juhászok, gulyások, kondások, madarászok, nádvágó emberek, táltosok és gyógyítók kelnek életre a szerző tolla nyomán. 1944-ben az *Országos Nép- és Családvédelmi Alap* karcagi szövetkezetének igazgatója lesz. 1946-ban Bihartordán megszervezi a *Sárréti Népfőiskolát*, amelyet igazgatóként vezet. Ugyanebben az esztendőben Szij Rezső *Misztótfalusi Kiadójánál* lát napvilágot újabb műve, a *Pusztai krónika*. Már a szerzői előszóából kiviláglik, hogy szülőföldjénél nagyobb, szélesebb néprajzi terület gazdag hagyományából merít Szűcs Sándor, a Sárrét, a Nagykunság és a Hajdúság, vagyis a régiek nyelvén a Háromföld apáról fiúra szálló legendáit, pusztai történeteit adja közre. Ebben az időben az *Országos Szabadművelődési Tanács* tagja. 1952-ben kinevezik a *Nagykun Múzeum* igazgatójává. A helytörténeti gyűjteményt, tájmúzeumot Györffy István néprajztudós kezdeményezésére a nagykun város, Karcag alapította. A gazdag gyűjtemény 1944-ben elpusztult, így a múzeum újrászervezője Szűcs Sándor. Múzeumigazgatósága alatt mindvégig otthon, Biharnagybajomban lakik, és naponta bejár Karcagra, a múzeumba. Hajnali négy órakor kel, így püspökladányi átszálással, hosszú utazással ér be szellemi őrhelyére. 1963-ban, hatvan esztendősen nyugdíjba vonul. Felsorolni is hosszú volna az általa írt kisebb néprajzi füzeteket, múzeumok megjelentette dolgozatait, igaz históriáit, ezért csak fontosabb könyveit említem. Húsz év alatt, 1957 és 1977 között a *Magvető Kiadó* négy jeles munkáját, kitűnő könyvét jelenteti meg. A *Pusztai szabadokban* a szerző az Alföld pásztoréletét, dudásait, hegedűseit, vándorlegényeit és bujdosó honvédeit rajzolja meg, a néprajzi elbeszélés eszközeivel. A *Szól a duda, verbuválnak* a Rákóczi-szabadságharcot lezáró 1711-es szatmári béke és az

1867-es kiegyezés közötti időszak katonaeletét, toborzási hagyományait igen élvezetes stílusban eleveníti fel. Újabb könyvének *Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek* a hősei. Végül visszatér első híres műve témájához, a *Régi magyar vízivilághoz*. 1971-ben Szeghalom díszpolgárává fogadja a néprajzi író. Két évvel később, hetvenedik születésnapján fordul felé igazán a figyelem. Biharnagybajomban *Bajomi krónika* címen néprajzi és helytörténeti antológiát jelentetnek meg tiszteletére, a *Magyar Néprajzi Társaság* Györfly István-émlékéremmel ismeri el gazdag és eredményes munkásságát. A Szolnok Megyei Múzeumok közössége legelső évkönyvét Szűcs Sándornak szenteli. A megbecsülés későre jön, csak ideig-óráig ellensúlyozza a tudós ember mélyülő depresszióját. Az irigy, törtető kollégákat vádolják a pernyévé vált kéziratok. A magatehetetlen idős ember a debreceni nagyerdei szociális otthonba kerül. Egy combnyaktörés kínjait szenvedve hunyja le a szemét 1982. augusztus 2-án.

Erdélyi József a Sárretet még mezőtúri diákévei alatt, az V. gimnázium elvégzését követően ismeri meg alaposabban. Édesapja nem sokkal korábban egy okányi újgazdag urasághoz szegődött kulcsárnak, a körösösi majorba. Erdélyi a nyári szünet idején napszámba jár. Körösösről hajnali háromkor indul a szekér, amely a napszamosokat öt órára Romogyba viszi. Ott a kocsin a titkon költőnek készülő vakációs diákot szinte megigézi a sárreتي napfelkelte, amelyről negyedszázaddal később az *Okány alatt* című, Benyovszky István festőművésznek ajánlott dalszerű versét írja:

*Okány alatt
nagy legelő,
ott szép a nap,
a felkelő.*

Egy harctéri ismeretség további sárreتي élményekhez vezet. Erdélyi József az első világháború idején Galíciában együtt küzd az oroszok ellen Fülöp Károllyal, a szeghalmi *Ref. Péter András Reál-gimnázium* későbbi tanárával. Barátságuk – melynek egyik dokumentuma a népi költő gyűjteményes kötete, az *Emlék* első oldalán olvasható, *Háborús tavasz* című, Fülöp Károlynak ajánlott vers – tartósnak bizonyult. A nyughatatlan Erdélyi országjárása során nemegyszer megfordul szeghalmi cimborájánál a Sárreتي. Egy ilyen látogatás során hasonló napfeljöttét lát, mint amilyenre diák napszamosként Okányban rácsodálkozott. Így fogan a *Napfeljötté a Sárreتي* című vers, amely az *Új Idők* 1929. június 2-i számából vált ismertté.

Erdélyi József gimnazistaként, a mezőtúri gimnáziumból vonul be katonának az I.

Erdélyi József

világégés idején, majd csukaszürke egyenruhában ugyancsak Mezőtúron tesz hadiérett-ségit. Számos iskolatársa – szám szerint hatvannyolc – Galícia harcterein hal hősi halált. Az ő emlékezetükre és a világháború frontjain elesett honfitársainak vitézi tettei előtti tisztelgésükkel alkotja meg a *Hősi halottak emlékére* című versét, amely a *Nyugat* folyóiratban az 1930-as évfolyam II. félévében kerül közlésre. A mezőtúri gimnázium fennállásának négyszáz éves évfordulójára, az ünnepi rendezvényre Borsos Károly igazgató úr hívja meg az egykori mezőtúri diákból népi költővé, élvonalbeli magyar íróvá emelkedett Erdélyit. A városházán tartott díszülésen Szép Ernő olvas fel, Erdélyi József pedig a hősi halottak emléktáblájának leleplezésénél adja elő hexameterben írt alkalmi versét. A gyászhoz és az ünnepi alkalomhoz illik a klasszikus forma és az archaikus kifejezések használata. A vers nem a revíziós politikai szónoklatok harsányságával, hanem a költészet árnyaltabb, igényesebb eszközeivel utal a trianoni békediktátum igazságtalan és megalázó voltára. Boldogok a hősi halottak, mert: „*Nem látták a hazát lealázva, se nem keserülik / elleneink markát, sorvasztó hadait...*” A remény is felcsillan az utolsó versszakban: hátha a jövőben a népek ellentéteiket békés úton feloldhatnák, rendezhetnék. Az idős költő a hatvanas, hetvenes években többször is járt a Sárreuten, levelezőtársa, Garamvölgyi Istvánné tanítónő és író társa, Hegyesi János költő társaságában, hűséges olvasóival találkozva oldódott benne a gond, a feszültség, Füzesgyarmat paraszti közösségében mindig otthon érezte magát. Összegyűjtött verseit 1995-ben két hatalmas kötetben, *Fehér torony* címmel a *Püski Kiadó* jelentette meg. Erdélyi József mellszobra több mint egy évtizede a mágori szoborparkban áll, és a termékeny népi költő gazdag lírájának legjobb verseire, java értékeire emlékeztet. 2000. április 11-e óta Budán, a Királyhágó utca 2. számú ház Alkotás utcai homlokzatán domborműves emléktábla hirdeti: 1954-től élete végéig, 1978-ig e házban élt és alkotott Erdélyi József költő.

Az orosházi *Darvas József* író a társadalmi igazságosság eszméjét már fiatal éveiben a kommunista tanokban véli felismerni, az ilyen szocialista diákszervezkedésben való részvétele miatt 1933-ban a fővárosban letartóztatják, majd rendőri felügyelet alá helyezik. Az ötvenes években magas állami és társadalmi pozíciókat tölt be, nem ábrándítják ki az „egyedül üdvözítő eszméből” a kultusz-évek véres túlkapásai vagy a forradalom leverését követő még kegyetlenebb megtorlás. Mégsem szabad megfélemlenünk a népi irodalom vonzaskörében alkotott, helytörténeti szempontból is jelentős szociográfikus munkáiról, az Orosháza társadalmát, településtörténetét bemutató *A legnagyobb magyar faluról* és az *Egy parasztcsalád történetéről*, mely könyv egyetlen népes család történetének, életkörülményeinek megmutatásával a paraszti életforma jellegzetes vonásait tárja elénk. A *Máról holnapra* és a *Vízkeresztől szilveszterig* az orosházi, a Békés megyei és az alföldi parasztság nehéz életét feltáró, ma is haszonnal forgatható regények. A *törökverő*, a népből, a köznemességből hadvezérré és kormányzóvá emelkedő Hunyadi János történelmi regénye máig sikeres könyv, nem véletlenül ért meg több kiadást. 1943-as szárszói felszólalásainak és a *Nemzeti Parasztpárt*ban betöltött vitatható szerepének értékelése külön dolgozatot, alaposabb elemzést érdemelne.

Féja Géza a harmincas évek elején az őstehetségek felkarolója, Sinka István, Szabó Pál és Sértő Kálmán felfedezője, beharangozója Bajcsy-Zsilinszky Endre *Előőr*s, később *Szabadság* című nemzeti radikális hetilapjainak hasábjain. A népi mozgalom folyóirataiban, a *Válaszban* és a *Kelet Népe*ben az akkori valóságról, a szociális igazságtalanságról, a földkérdés megoldatlanságáról, irodalmi értékeinkről és a Duna-medence népeinek egymásrautaltságáról, az elszakított magyarság gondjairól és kulturális értékeiről rend-

szereses publikál. Erdei Ferenchez, Kovács Imréhez, Szabó Zoltánhoz hasonlóan Magyarország felfedezői közé tartozik. *Viharsarok* című 1937-ben az *Athenaeum* kiadásában megjelenő lázító szociográfiája az alsó Tiszavidék földjéről és népéről prédikátori hevülettel szól, bemutatva a nélkülözést, a nyomort, a szociális igazságtalanságot. Szókimondásáért meghurcolják, bíróság elé állítják. Irodalmi és történelmi tájékozódásának irányát mutatja, hogy könyvet ír az írófejedelem, *Móricz Zsigmond* hatvan évéről, munkásságáról, majd *Dózsa György* parasztfelkeléséről fogalmaz történelmi tanulmányt. 1937–38-ban a *Márctusi Front* vezetői közé tartozik, a népi mozgalomban kamatoztatja kiváló szónoki képességeit. 1848-ról, az *Örök magyar márciusról* a *Nemzeti könyvtár* sorozatában jelenik meg tanulmánya. A Püski Sándor vezette *Magyar Élet Kiadó* gondozza háromkötetes irodalomtörténetét: *Régi magyarság. A felvilágosodástól a sötétedésig* és a *Nagy vállalkozások kora*. A harmadik kö-

tet a kiegyezéstől a negyvenes évekig terjedő kort taglalja, nagy vitát kavarva. 1943-ban Féja Géza a harmadik útról, a magyar vonalról értekezik a *Magyar Élet* folyóiratban. Ezt a „két pogány közt egy hazáért” szemléletet képviseli a szárszói tanácskozáson is, Németh Lászlóhoz, Kodolányi Jánoshoz hasonlóan. A *Magyarország* című napilap újságírója a negyvenes évek első felében. Az itt megjelent cikkei között politikai ellenfelei 1945 után találnak kifogásolnivalót, az író Békéscsabán, a Viharsarok népe között keres és talál menedéket. A koalíciós időkben álnév alatt jelennek meg Dózsát és Áchim Andrást ébresztő cikkei. Könyvtárosként keresi kenyerét, csak az ötvenhatos forradalom idején tér vissza Békéscsabán és Budapesten a történelem adta rövid időre a politikába. A *Nemzeti Parasztpárt (Petőfi Párt)* újraelakuló gyűlésén beválasztják a politikai tisztaság felett örökös *Szellemi Irányító Testületbe*. Jócsik Lajos társaságában ő szerkeszti a *Petőfi Párt* lapját, az *Új Magyarországot*.

Féja Gézát a hetvenes évek végén Budapesten, az ELTE Jogi Karán, egy TIT-előadáson ismertem meg Tamási Áronról szépen, árnyaltan, a nagy írónak kijáró tisztelettel, a szeretet haragján beszélt. Az előadás parázs vitába torkollott. A vita végén felszólított minket, akkori fiatalokat, hogy keressük meg azt az utat, amelyet egykoron ők, a népi írók jártak, de amit azóta igencsak betemetett a történelem. Azóta is ezt az utat próbálom a magam számára megtalálni. Nem vagyok egyedül. Összeáll-e az új *Szabadcsapat*?

Nagy Imre portrójára Féja Gézáról

Pomogáts Béla

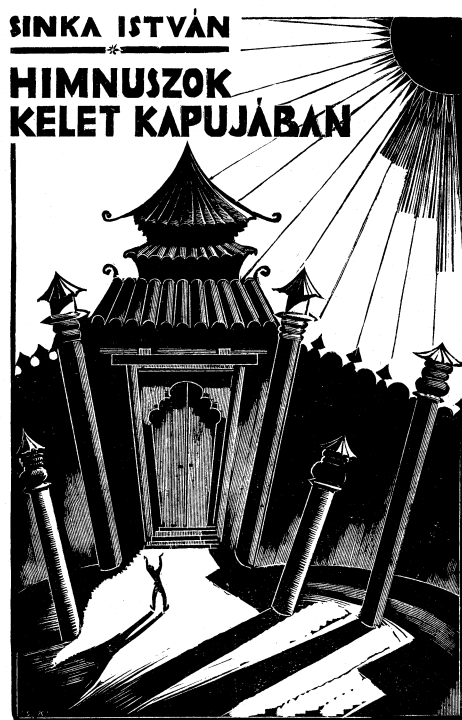
Sinka István és a ballada

Minttha Ady versének hőse: „A Hortobágy poétája” született volna meg Sinka István indulásában. A bihari pásztorgyerek, aki a pusztá magányában, többnyire kegyetlen uraságok szeszélyeinek kiszolgáltatóként végezte nehéz munkáját, midőn felismerte az írott szó hatalmát, egyetlen bárányát cserélte el egy Petőfi-kötetért és uradalmi napszámoként adta ki első verseit, a népdal egyszerűségét forrasztotta össze egyfajta modernebb, Ady Endre indulataiból is biztatást kapó hevülettel. A magyar társadalom elesettjei, a bihari puszták pásztorai közül emelkedett az irodalomba. Családja nemzedékek óta élte a pásztorok életét, apja és bátyja is juhász volt, mindketten korán meghaltak, a fiatal fiúnak alig néhány esztendő tanulás után munkába kellett állnia. Nagyszalonta, majd Vésztő környékén volt bojtár, napszámos és béreslegény. Dolgozott uradalmakban és kisbirtokos parasztnál, mindenütt sérelmek érték, mindig fellázadt zsarnokoskodó gazdái ellen, s ilyenkor odább kellett állnia. Korán megházasodott, családot alapított, később falusi házat szerzett, mind konokabb keserűséggel próbált kitörni sorsának béklyóiból.

Olthatatlan szomjat érzett az írott szó iránt. Szüntelenül olvasott, eleinte válogatás nélkül: útleírásokat, ponyvaregényeket, kalendáriumokat, vallási szekták füzeteit. Később Mikszáth Kálmán, Vas Gereben, Knut Hamsun, Csehov és Tolsztoj műveit. A

költészethez Petőfi verseitől kapta az első biztatást, a maga költői hivatását, amely egyszerre jelentett számára művészi és közéleti szerepvállalást, ugyancsak Petőfi példája nyomán alakította ki. Állandó olvasmánya volt a Károli Gáspár-féle Biblia, megismerkedett Ady Endre, Juhász Gyula és Erdélyi József verseivel. Ezek hatására kezdett verseket írni, a puszták népe között élő pásztorok azonban igen sokáig kellett várnia arra, hogy az irodalmi élet kitarja előtte kapuját. Első verse: *Bánat az Alföldön* címmel 1930-ben jelent meg a Magyar Falu című néplapban, ezután ennek irodalmi mellékletében, a Virágoskertben adta közre írásait. Később Bajcsy-Zsilinszky Endre Szabadság című lapjában közölt verseket, ennek a lapnak a szerkesztője: Féja Géza írt róla lelkes hangú felfedező cikket. 1934-ben a szeghalmi református gimnázium jelentette meg első, *Himnuszok Kelet Kapujában* című kötetét, Féja Géza előszavával.

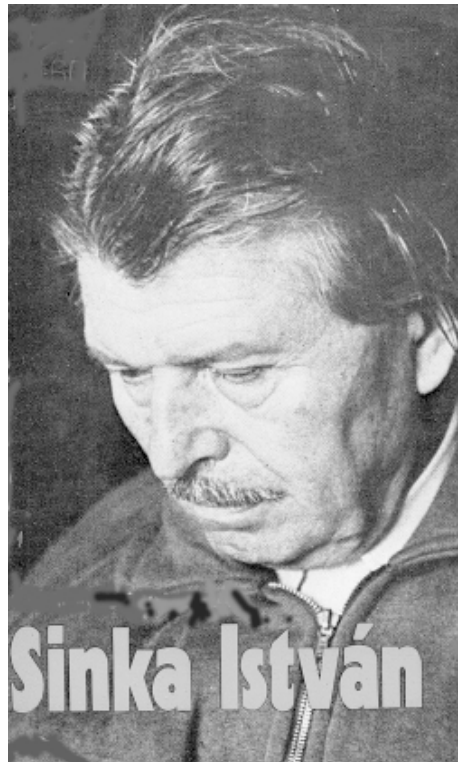
Sinka himnuszai a népi megújulás és

felszabadulás sürgető vágyának adtak hangot. A költő azonban ekkor még nem bízott igazán abban a népi hagyományban, amelyet természetes módon birtokolt, a budapesti irodalom turánista mítoszait és parasztkultuszát vette át, szabadversekben fejezte ki mondanivalóját. 1936-ban közreadott *Pásztorének* című lírai önéletrajzi költeményében viszont már a pusztai élet valóságát, saját élményvilágát mutatta be. Műve a paraszti „őstehetségek” iránt megmutató érdeklődéssel találkozott, ez okozta országos sikerét. Igazából ekkor talált rá saját hangjára. 1939-ben Püski Sándor gondozásában megjelent *Vád*, majd *Hontalanok útján* és *Balladás könyv* című köteteiben személyes élmények tükrében jelenítette meg a kisemmizett, nyomorban élő falusi és pusztai szegénység nehéz sorsát, s így jutott el a magyarság történelmi helyzetének tragikus szemléletéig. A néphagyomány szinte alig ismert tartalmait fedezte fel, a népköltészet, a népbalлада, a siratók ősi poétikáját alkalmazta a magas költészetben.

Ahogy fellépése idején mondták róla és a parasztság más íróiról (Veres Péterről, Szabó Pálról, Sértő Kálmánról), igazi „őstehetség” volt, ugyanakkor olyan költő, aki elemi és természetes kultúra birtokában végezte alkotó munkáját. Ezt a kultúrát a népi hagyományoktól, a népköltészet örökségétől kapta, nemcsak azonosult vele, hanem alkotó egyéniségként költői magaslatra is emelte. Egy hosszú évszázadokon át ismeretlenül szunnyadó világ és szinte egzotikus életforma üzenetét közvetítette. Az élet és a társadalom, amelyet verseiben felmutatott, mélyen a látható magyar társadalom alá szorult, a magyar világ ősi mélységeiben létezett. Mit sem változott a jobbágyság óta, elfeledett magyar Atlantiszként várakozott a puszták pásztorszállásain, a falvak szélső során, az uradalmak cselédházaiban. A magyar paraszti kultúra hosszú évszázadokon át alig volt szerves kapcsolatban a fölötté élő társadalmi osztályok szellemi fejlődésével. A parasztság nem fejlődhetett együtt sem a birtokos nemességgel, sem a városi polgársággal és az értelmiségi rétegekkel. Földhöz kötöttsége, a mezőgazdasági munka megakadályozta, hogy bekapcsolódhassék a magasabb kultúra fejlődésébe, és átvegye ennek a kultúrának a felvilágosult és racionalista szellemét. Világképe független volt attól a világképtől, amelyet a reneszánsz, a felvilágosodás és a modern kor tudományos szemlélete létrehozott. A természetről, az emberi életről, sőt a társadalomról mitikus-mágikus magyarázatot adott, világképe nem a kartézianus logikára épülő gondolkodást követte.

Sinka István költészete ebből, a látható társadalom alatt élő paraszttársadalomból és a magas kultúra alatt megőrzött archaikus: mágikus-mitologikus parasztkultúrából született. Ez a paraszttársadalom és ez a parasztkultúra utolsó pillanatait élte; a szociális

átalakulások következményei, a városi tömegkultúra hatásai ekkor már behatoltak a társadalom mélyebb rétegeibe is, felbontották a hagyományos paraszti világképet, lassan átjárták a tradicionális műveltséget. A régmúltból átörökített paraszti hagyomány és kultúra a huszadik században csak az ország, illetve a Kárpát-medence elhagyatottabb tájain: Biharban, Szatmárban, az alföldi tanyavilágban, a Székelyföldön, a Felvidék és Kárpátalja magyar szórványaiban élt, Sinka művészete egy már felbomló hagyomány utolsó üzenetét hozta.

A paraszti mélyvilággal történt azonosulás és a költői kiemelkedés kettőssége szabta meg helyzetét és poétikáját. Sinka ebben a tekintetben két világ és két kultúra határára került. A hagyományos paraszti társadalom nem ismerte az alkotó személyiség fogalmát, az egyéni teljesítmény felszívódott a közösség művészetébe, az alkotó tehetség a háttérben maradt, és hamarosan feledésbe merült. Sinka is ilyen névtelen tehetség maradhatott volna, ha nem emeli fel a népi mozgalom és az „őstehetség-kultusz” felhajtó ereje. Mint népi költő emelkedett ki a névtelenségből, következésképp személyes szerepet talált, egyéni művet hozott létre. Kivételes hivatástudattal hirdette azt, hogy a versnek egyedül az alkotó személyiség eredetisége és teremtő ereje ad esztétikai értéket: ezzel a romantikusok költői identitását tartotta fenn. Szemléleti formáiban, költői módszerében és eszközeiben mindazonáltal továbbra is a népköltészeti hagyományhoz, a tradicionális parasztkultúra világképéhez és látásmódjához ragaszkodott. Erre a hagyományra és világképre támaszkodva közelítette meg a huszadik század költészetének szabad képtársításokban gazdag nyelvezetét, különösen balladáiban. Helyzetét alapvető kettősség jellemezte, amely alkalmilag feszült ellentmondások forrásává vált: költői szereptudatát a műköltészetben általános személyesség, poétikáját a parasztkultúrában hagyományos közösségi jelleg alakította ki.

Költészetének tengelyében a ballada állott. Midőn korai stílusromantikáját levetkezve önmagára talált, szakított a hamis népiesség formavilágával és új életre keltette ifjúságának szunnyadó népköltészeti kultúráját, a ballada hangján fogalmazva meg vádjait és panaszait. Élmény és kifejezés tökéletes összhangját sikerült megtalálnia. A ballada a középkor végén jelent meg az európai folklór műfajai között. Mint műfaj, tulajdonképpen gyűjtőfogalom, ismeretesekek lírai, epikai és drámai, tragikus és komikus hangulatú változatai. Szerkezete és stílusa mindig különlegesen sűrített, drámai tömörsége okozta a sokak által emlegetett „balladai homályt”. Sinka ebben a sűrített kompozícióban és ezen az erőteljes nyelven adott számot mostoha sorsának élményeiről: a paraszti lázadás merészségéről és gyötrelmes vereségéről, a puszták népének szomorú kallódásáról, a népi tehetségek végzetes pusztulásáról.

Sinka szülőföldjének költői hagyományaiból merítette a formát és a stílust, a bihari és békési népballadák művészi örökségét fogadta el. Azt az örökséget, amelyet Arany János is ismert és felhasznált, különösen kései balladáiban. Ebben a tradícióban kaptak helyet a régi, 16–17. századi magyar balladák helyi változatai. A helyi balladák nagy része mindazonáltal később, inkább a 19. században keletkezett, valamilyen tragikus végű eseményt örökítve meg. Ezeket a helyi eseményeket, a bennük szereplő személyeket, a bűnösöket és az áldozatokat többnyire ismerte az a falusi közösség, amelyben a ballada, esetleg régebbi balladák mintájára megszületett. Sinka is azoknak a sorsát fonta balladáiba, akiket személyesen ismert, akiknek hírét és végzetét még őrizte a falu, a pusztá emlékezete. A balladákban szereplő személyeknek vagy földrajzi neveknek, így az *Anyám balladát táncol* szövegében szereplő Korhánny vizének és Pusztapándnak tárgyi

hitele, ezenkívül sajátos hangulata volt. Ezek a helynevek nemcsak a valóságos tájhoz fűzték a verseket, hanem a szöveg barbár, mágikus erejét is növelték.

A balladaműfajban költő és forma találkozott, a balladák nyelve a „pásztorköltő” komor indulataihoz, tragikus világgképéhez illeszkedett. A szenvedés riasztó mélységét, a vád viharzó szenvedélyét érzékeltette, küzdelmet és zaklatottságot rejtett a letisztult formák mögött. Tisztaság és erő hatotta át Sinka balladáit, a kifejezés tökéletességéhez a költői beszéd barbár ereje járult. Ez az erő legalább oly jellegzetessége Sinka balladáinak, mint az arányok épsége, a kifejezés epigrammatikus tömörsége. Az eredendő módon szűkös és hagyományosan zárt formában nagyszabású lírai érzések, merészen lendülő indulatok öltöttek alakot.

Sinka költészetének jellegzetesen egyéni változatai a mitikus balladák; ezek is szülőföldjének néphagyományát őrzik, olyan kísértethistóriákat, babonákat, kuruzslási szokásokat és mitikus szertartásokat, amelyeket önéletírásának tanúsága szerint még gyermekkorában ismert meg. Ezeknek a hiedelmeknek és szokásoknak az eredete az ősi népi természetvallásban, a népi mágiában volt található, esetenként azok között a bájolók és ráolvasások között, amelyeket még kódexeink vagy Bornemissza Péter híres gyűjteménye: az *Ördögi kísértetek* őriztek meg. Sinka balladái is többnyire a népi varázslás, ráolvasás és mágia archaikus emlékeit örökítették meg. Ezek közé a mitikus balladák közé tartozik Sinka *Anyám balladát táncol* című, szélesebb körben ismert (a pódiumon is gyakran felhangzó) költeménye is. Első változata még *Anyám tánca!* címmel jelent meg a Válasz 1937. áprilisi számában, majd a végleges szöveg az Egyedül Vagyunk című hetilap 1939. február 2-i füzetében. Ezt a szöveget tette be 1939-ben napvilágot látott *Vád* című kötetébe, majd válogatott, illetve összegyűjtött verseinek későbbi kötetébe.

Az *Anyám balladát táncol* a népi halottsirató hagyományos (a bihari pusztákon részben román eredetű) szertartását jelenítette meg, tulajdonképpen azt a gyászünnepet, amellyel eredetileg egy tizenkilenc éves korában meghalt társukat: Ács Lajit búcsúztatták a pásztorok. Ennek a szertartásnak a leírása korábban a *Pásztorének* epikai anyagában is megjelent. Maga a halotti búcsúztatás megegyezett azzal a népi rítussal, amely keretében a pár nélkül meghalt legényeket siratták el társaik, mintegy jelképesen megülvén lakodalmukat. E halotti búcsúztatót, miként Kálmány Lajos, Lajtha László és Győrffy István megállapították, általában lassú körtánc kísérte: a szertartás résztvevői mintegy mágikus kört vontak táncukkal a halott köré. A tánc és a kísérő rítus valójában engesztelő áldozatot jelentett, azokért a halottakért mutatták be, akik fiatalon és váratlanul szálltak a földbe, vagy akiket bűnök terheltek, s ezeket már nem volt alkalmuk megbánni és jóvátenni. A rokonok és a társak ezeknek a halottaknak szerettek volna engesztelő áldozatukkal túlvilági nyugalmat szerezni a földi gyötrelmek után.

Sinka István balladája ezt a mágikus halottas táncot írja le, meglehetősen pontosan rekonstruálva a pásztorszertartást, amelynél a táncosok földre rakott égő gyertyákat lépnek át, illetve járnak körül. A vers érzelmi ívét a táncoló résztvevők körének fokozatos bővülése szabja meg. Először az asszony, majd négy pásztor, aztán a költő apja lép be a halotti táncba, hogy a szertartást végül az anya magányos tánca zárja le. A szertartást a gyász fájdalma irányítja, maga a koreográfia pogány hagyományokat idéz, a halotti tánc mégis költői, sőt gyengéd és méltóságteljes. Erre utalnak a balladának azok a szóképei, amelyek az asszony táncát idézik fel: „szállt, mint illat a virágon”, „mutatta dingó mozdulattal halálba járó őseit”, „fény nyílt két nyárszemében”. A vers, mint

mondottam, igen hitelesen örökíti meg a pásztorok szertartását, ennek a táncnak mindazonáltal nem a pontos leírása, hanem a mágikus jelentése és távlata a lényeges. Maga a szertartás is mágikus jellegű, s ezt a jelleget erősítik meg a szöveg mitikus-szürrealisztikus részletei, így a költemény zárószórai: „az égen hold ballag át / és csudálja nagy, fehér szemmel / anyám lábán a balladát.”

A halottas tánc lassú ritmusához illeszkedik a költemény ritmikai felépítése. Az *Anyám balladát táncol* a francia és olasz eredetű gagliarda ritmusát követi, amely igen népszerű versformája volt a régi magyar költészetnek. A 16. századi vallásos népénekekben, bordalokban és históriás énekekben, például Tinódi Lantos Sebestyén műveiben, a 18. század végi rokokó költészetben, így Csokonainál gyakran találkozunk vele. Később ritkábbá vált, majd a 20. században, Ady Endre, Tóth Árpád és főként József Attila költészetében ismét elterjedt. A gagliarda általában felező kilencesekből vagy tízesekből (kilenc vagy tízszótagú sorokból) épül fel, ezek 3-2 vagy 2-3 tagolású félso-rokból állnak. Mindezt megtaláljuk Sinka István balladájában is, amely három tizenhárom soros szakaszt tartalmaz, ezeket páros, illetve ölelkező rímek fűzik össze, a strofák rímképlete: a-a-b-x-x-b-x-c-x-d-x-d. A ritmikai felépítés és a rímek szerkezete igen hitelesen fejezi ki a halottas tánc lassú, méltóságteljes ütemét.

A népi hiedelmek fantasztikumából merítő költői invenció, a látomásos képzelet, a váratlan társítások archaikus, egyszersmind meglepően modern jelleget adtak Sinka verseinek. A népköltészet archaikus poétikája a modern költői alakítás felé mutatott, a „barbár” és a modern poétika között alapvető egybehangzás volt tapasztalható, akár csak Bartók zenéjének nyelve és a pentaton népzene között. Illyés Gyula annak idején a népköltészet szimbolista látásmódjáról írt, arról, hogy a népdal természeti képeiben egy modernebb poétika lehetőségei rejlenek. Németh László arról beszélt, hogy a népköltészet a képzelet nagyobb szabadságára taníthatja a méltó tehetséget. Őket is követve később Csoóri Sándor faggatta a népköltészet archaikus remekeinek izgalmas modernségét, és állapította meg, hogy a régi népdalok között számos olyan akad, amely nem részletezi az élmény folyamatát, inkább sűrű szerkezetben, villogó képekben utal rá, és kihagyásos módszere a modern költő szövegalakító és szerkesztő bátorságára emlékeztet. Következésképp a népdal nem áll messze a szürrealista költészet vakmerő leleményeitől.

Látomásos képtársítása és leleményes nyelve közelítette Sinka költészetét is a modern líra alakításmódjához, nyelvi vívmányaihoz. Nagyszabású: egyszerre „archaikus” és „korszerű” költészet jött létre a balladahagyományok nyomán. Az *Anyám balladát táncol* költőjének munkássága egyszerre adott igen hiteles művelődéstörténeti képet a hagyományos paraszti világ múltjáról és felbomlásáról, és hozott létre személyes jellegű költői világot, amely tragikus hangoltsággal vet számot olyan értékekkel, amelyeket a huszadik századi történelem elsodort.

Voit Krisztina

Két mester – két út

Kner Imre és Tevan Andor

Ha a XX. század első felének könyvművészetéről esik szó, közhelyszerűen két nevet említünk először, Kner Imrét és Tevan Andorét. Barátoknak is szoktuk nevezni őket. De vajon barátok voltak-e igazán, vagy csak a szükség, az összezártság, a vidéki kitaszítotttság hozta őket olykor közelebb?

Kapcsolatuk első ismert dokumentuma csak 1915-ben kelt. A levél hangneme alapján biztosra vehetjük, számos személyes találkozás előzte meg Kner Imre könyvküldeményét. Valószínűleg sokat hallottak már egymásról apáiktól is, hiszen egészen bizonyos, hogy Kner Izidor és Tevan Adolf jól ismerte egymást. Mindketten törekvők voltak és a maguk eszközeivel igyekeztek vállalkozásaikat sikerre vinni. Gyoma és Békéscsaba közelsége, a rokon-

szakma is táplálta a híreket. Így talán nem véletlen, hogy mindketten elsőszülött fiaikat külföldre küldték tanulni, Imrét a magyar könyves hagyományokhoz ezer szállal kötődő Lipcsébe, Andort pedig Bécsbe, a Graphische Lehr- und Versuchs-Anstaltba.

A Tevanok jó nevű kereskedő család voltak Békéscsabán, amely ekkor vasúti csomó-

Az ifjú Kner Imre

A húszesztendős Tevan Andor

pontként a térségben nagyobb szerepet töltött be; városiasodni kezdett, szemben Gyomával, amely ugyan bizonyos értelemben közigazgatási központ volt, de ez a település falusias jellegét alig változtatta meg. Mégis az egykori vándorkönyvkötő megérezhette, hogy a település hiányosságait messze ellensúlyozhatja a konkurencia hiánya. Békéscsabáról mindez nem mondható el, Tevan Adolf cégalapítása után is még újabb riválisok

tűntek fel. A Tevan testvérek közül csak Adolf választott kereskedelmi működésül olyan területet, amelynek kulturális kisugárzása is volt és hamarosan ez a szerepe jelentőssé vált a város életében is. Könyv- és papírkereskedést nyitott és a kor szokásának megfelelően a hátsó traktusban egy kis „mindenevő” nyomdagépet helyezett el, hogy ki tudja elégíteni azokat az igényeket, amelyeket a helyi társadalmi élet, vagy egyéb személyes igények megköveteltek. Fogékony volt az újabb technikai eszközökre is és meglehetősen korán kezdett hanglemezeket, Pathé-lemezeket is árusítani. 1909-ben azonban komolyabb nyomdabővítést és korszerűsítést hajtott végre. Erre mindenképpen szükség lehetett, nemcsak a Bécsből hazatérő fiú lehetőségeinek megteremtésére. Feltehetően az elsődleges cél az alapítandó lap technikai hátterének biztosítása. A lap a régió számára készült, Tevan Adolf a szeptemberben meginduló első számot tulajdonosként jegyzi.

A „Békéscsaba és Vidéke”-ben meg-megjelent Kner Izidor egy-egy írása is, főként az aforizmákból. Ezúttal egy kisebb írást idézünk, amely Kner Izidor erőteljes közéleti szereplésére vet fényt. Az írást teljes terjedelmében közöljük:

„Röpirat a gyomai szolgabíró ellen.

Kner Izidor vádjai.

A gyomai szolgabírói állás elnyeréséért elkecseregett harc folyik a megyében. Az egyik aspiráns Jantyík Mihály, a gyomai szolgabíró, ki már 25 évet töltött el a megyei igazgatás szolgálatában. Éppen ezért erős kilátásai vannak a győzelemre, habár az állásra kívülre még négyen pályáznak.

A pályázók személyével ezúttal nem kívánunk foglalkozni, hanem rátérünk Kner Izidor gyomai nyomdatulajdonosnak „Nyílt levél méltóságos Döry Pál főispán úrhoz” címen megjelent röpiratára, mely szoros összefüggésben áll a választással.

A röpirat, mely Jantyík Mihály ellen szól, minden szavában vádol. Vádolja a szolgabírót tudatlansággal, gyávasággal és mindennel, ami alkalmas arra, hogy győzelmét meghiúsítsa...

Mi is azt mondjuk, amit Kner mondott, vizsgálatot!...”¹

Az írás olvastán nem nehéz válaszolni arra a kérdésre, vajon honnan volt Kner Imrében az a szenvedélyes íráskészség, amellyel gondolatait papírra vetette, vagy védelmezte a szakma érdekeit.

Az ifjú Tevan számára Bécs meghatározó élményt jelenthetett. Az a Bécs, amely ekkor a szecesszió és az új irodalom egyik jelentős központja. Hazatérve egy különös házaspár állandó vendége lesz, ők jelentik számára az irodalom és a művészetek szabadságának megtestesülését. Ugyanakkor furcsállhatjuk, hogy a mozgalmas életű Rozsnyai Kálmán, feleségével, Dapsy Gizellával, aki Nil néven verseket közölt (Tevan első kiadványa az ő verseskötete) éppen Békéscsabán talált magának menedéket. Közismert, hogy Rozsnyai az, aki bevezeti Tevan Andort az irodalmi társaságba, a New York kávéház legendás világába. Később sem hagyja egészen magára, a már jelentősnek számító kiadót is ötletekkel, kiadványtervekkel keresi fel. Egészen bizonyosan ő irányítja a figyelmét Oscar Wilde-ra, és ez a kiadvány ebben az író-társadalomban méltán feltűnést kelthetett.

Úgy tűnik, mintha a „Békéscsaba és Vidéke” csak az ifjú Tevan irodalmi ambíciói számára teremtdőött volna. Az első számoktól kezdve nem a szokásos helyi irodalmi nagyságok szerepelnek benne, hanem olyan nevekkkel találkozunk, mint Bíró Lajos, Csáth

1 Békéscsaba és Vidéke. 1909. szept. 26. 4. p.

Géza, Kárpáti Aurél, Kosztolányi Dezső, Lovik Károly, Cholnoky László, Tabéry Géza és nem utolsósorban Ady Endre, akinek két írását is olvashatjuk.² Természetesen Tevan Adolf az újságját saját hirdetésményeivel is sűrűn megtűzdeli. Például már az első számban féloldalon közli, hogy: „Tevan Adolf könyv-, papír- és írószerkereskedése, modern berendezésű nyomdája, díszkönyvkötészete és tömöntődéje, ügyvédi nyomtatvány nagy raktára Békéscsabán” a Vasút utcában található. Természetesen a karácsonyi és egyéb ünnepi időszakok könyvajánlatai sem maradnak el. Egy esztendő sem telik el, nyilvánvaló lesz, hogy az ifjú Tevan által kedvelt irodalom – Ábrányi Emillel, Tóth Bélával vagy Kossuth Ferencsel megspékelve – nem a békéscsabai közönség szája íze szerint való. Az apa kénytelen megszabadulni a laptól, igaz, csak rövid időre. 1912-től újra a család kezébe kerül és most már Andor szerepel szerkesztőként. Mégis, az első évfolyamban sorjázó nevekkkel már nem fogunk találkozni: a fiúnak meg kellett tanulnia, hogy más az élet és az üzlet és más az igazi irodalom. A szerelemben csak addig merészkedhetett, amíg az nem vált a cég kárára.

Kner Imrének korán meg kellett szoknia, hogy irányítani és dönteni tudjon felelősséggel. Tudjuk, az iskolát még jóval az érettségi előtt a családi vállalkozás érdekében el kellett hagynia. Számára a lipcsei év lehetett az igazi éretté válás ideje. És természetesen majd maga az eleven gyakorlat, amelyben még szinte kamaszként kell helytállnia. Korán kezd foglalkozni szakmai, elméleti kérdésekkel. Már 1907-ben – igaz társszerző közreműködésével –, alig tizenhét évesen megjelenteti első írását.

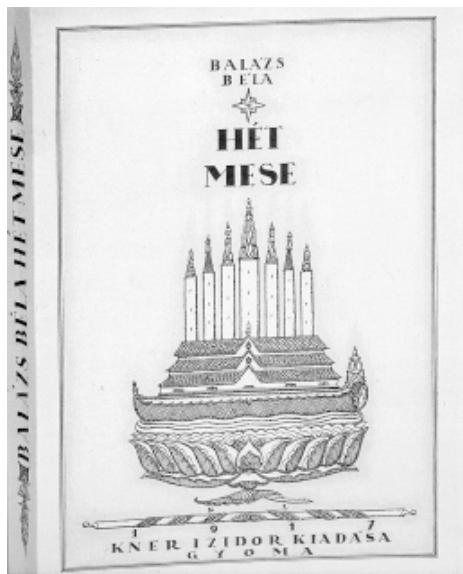
Az 1910-es évek eleje a Kner-nyomda első nagy virágkora, a „Röpke Lapok” és a báli meghívók méltán vívják ki a hazai és külhoni szakemberek dicséretét. Gyoma Lyka Károly és a Művészet jóvoltából egyszerre művészeti központ lesz, a magyar szecessziós grafika egyik jelentős műhelye. Az 1914-es lipcsei aranyérem ennek a virágzásnak a betetőzése, amelyet a kitörő világháború sem tud rögtön megtörni.

1916-ban azonban már kezdtek megmutatkozni azok a nehézségek, amelyek a kilátástalannak tűnő háború nyomán jelentkeztek. A frontok megszilárdulásával és az északi területek elvesztésével egyre jobban érezhetővé váltak a magyar papírgyártás gondjai, később egyéb nyersanyagok hiánya állította sokszor megoldhatatlannak látszó feladatok elé a még mindig művészi tökéletességre törekvőket. Ebben a helyzetben a kölcsönös segítség, az egymás munkájának megértő támogatása az egyetlen kivezető út. A családi vizitek, családi gondok és örömeik megosztása is beletartozik a szigorúan szakmai kérések és kérdések felvetésébe. Nem véletlen, hogy éppen az 1916-os esztendőből annyi közös levél maradt ránk.

Mind Kner, mind Tevan megküldte egymásnak egy-egy munkáját és mindketten legjobb tudásuk – és ízlésük – szerint megírták a másiknak, elég keményen, a véleményüket. Ezt a kritikai elemzést általában kisebb magyarázkodással elfogadták a másiktól, úgy is mondhatnánk, tanultak egymástól. Az első komolyabb nézetkülönbség is inkább irodalmi indíttatású volt. Gyökere az az eltérő irodalmi eszmény volt, amelyet – elsősorban baráti kapcsolataikból következően – vallottak.

Kner egészen fiatalon kerül a Vasárnapi Kör vonzáskörébe és mohón szívta magába az itt hallottakat, látottakat. Közismert, hogy Kör egyik meghatározó személyisége Lukács György, akinek értékelése szerint Balázs Béla az élő magyar irodalom legna-

² Lőrinc és a nóta. Elbeszélés. 1909. 16. sz. 10. p.; Mária és Gáspár. Elbeszélés. 1910. 1. sz. 7. p. – Sajnos a lap Országos Széchényi Könyvtárban lévő évfolyamai meglehetősen hiányosak, így előfordulhat, hogy a lap tartalmára vonatkozó némely megállapításunkat esetleg korrigálni kell.

gyobb alakja. Így lett a Kner-nyomda „fő-szerzője” Balázs Béla és mindazok, akik ennek az ízlésvilágnak ismert képviselői voltak és akiknek a munkáit esetenként Kner le tudta fordíttatni.

Tevan Andor azonban a nyugatosok asztalánál időzött szívesen és ezt az írói kört kívánta megjelentetni. Velük szövögetett – részben természetesen üzleti, sokszor egyoldalú – barátságokat. Közéjük tartozik Krúdy Gyula is, akiről azonban Knernek lesújtó véleménye van: „...Nem tartom helyesnek elmúlt korok stílusában való ilyen fokú elmélyedést. Nagyon fontos, helyes és szükséges, hogy a régi idők termékeit tanulmányozzuk, vizsgáljuk, a hatás fokait, eszközeit vizsgáljuk, keressük, mindennek a „miértjét” kutassuk!

De minden kor igazi, szükséges művészi iránya belülről determinálva van! Régebbi korok iránya, művészete lehet hasznos és helyes alap, kiindulópont. Önnek igaza van ebben s abban is, hogy éppen ehhez a korhoz nyúl vissza, amely az utolsó fénykora a tipográfiának. Ezután a kor után a jelenig hallatlan romlás következett, de az a kor volt az egészséges fejlődésben a közvetlen elődünk!

Egy régi kor ízlésében való dolgozás éppen olyan helytelen, mintha a várható krinolindivat tényleg be fog következni. Ha csak az viselné, akinek tényleg illik, akinek jelleme, külső megjelenése, életviszonyai megfelelők! Még hagyján De nem így van, legelőször a Lipótváros fogja viselni, a villamoson fog benne járni!

Ha annak a kornak az íróit adjuk ki, az minden örömünkre és dicséretünkre érdemes!

Önnek is igaza van azonban! Krúdyhoz ez a stílus illik. Sőt, Krúdyt nem is lehet másként kiadni!

Más kérdés azonban, hogy Krúdy modora egyáltalán helyeselhető-e?

Nekünk az a kötelességünk, hogy továbbbépítsünk, s régi alapon. Krúdy azonban egyre inkább visszafelé halad. A múlt felé!

Ettől eltekintve a könyv Magyarországon egyedülálló mű, és nagy megértéssel alkalmazkodik a könyv belső stílusához! Ennél nagyobb dicséretet könyvre nem lehet mondani!...”³

Tevan válasza szokatlanul soká késett. Több mint egy hét is eltelt, mire válaszolt. „...Én már esztendők hosszú sora óta gondolkodom azon, amit a Krúdy-könyv kapcsán megírt nekem. Valahányszor új empire-épületeket látok bieder májer, barock és egyéb régi stílusok új utánzásai ötlenek szembe, mindig felteszem a kérdést magamnak, helyes-e ez? Fordult-e elő más időkben is, hogy régi időkhez nyúltak vissza az emberek, vagy pedig tisztán a mi korunk sajátja ez?

³ Kner levele Tevanhoz. Gyoma, 1916. aug. 1. In: 100 levél. Közr. Voit Krisztina. Bp., Zrínyi K., 1966. 47–48. p. (Mini könyvek)

Pedig a mi korunknak, ha kevert is a stílusa, de vannak új stílusirányai, tehát nem kellene okvetlenül visszaugrálunk a múltba, hogy szépet alkothassunk.

Én saját magamon igyekeztem ezt a problémát megfejteni. Úgy hiszem, hogy mindazok a mesteremberek és művészek, akik ma biedermeier bútort csinálnak, biedermeier kort festenek és irogatnak, hasonlóképpen érzik a múltat, mint jómagam. Valami végtelenül jól eső érzés, a múltban elmélyedni, annak hangulatába ringatózni, és bár az ember érzi – mint az alkoholista –, hogy bünt követ el és mérényletet a mai kor művészete ellen, mégsem tud szabadulni ettől az érzéstől. Ezért ír Krúdy biedermeier novellákat, és ezért érzek én valami kimondhatatlan nagy élvezetet akkor, amikor Krúdy könyvét így készíthetem el. Mert a könyv kiállítása az én tervem. Hisz Krúdy vaskos renaissance iniciálékkal akarta díszíttetni a könyvet és Kernstock Károlyt kívánta illusztrátornak. Én magyaráztam meg neki, hogy milyen könyv illeti meg őt, és most hálás is érte...”⁴ Tevan nem sértődött meg a kemény szavakra, Kner pedig igazán sohasem lesz képes érezni ezeket a megfoghatatlan hangulatokat. Hideg fejjel próbálja elemezni korának biedermeier divatját, a kérdés irodalmát, amely a nagy háború következményének tartja az érzelmek és a családi élet előtérbe kerülését. Kner azonban következetesen vallja: „De ha valaki tud újat csinálni, több szolgálatot tesz azzal a jövőnek, s a hivatásának...”⁵

Néhány hónappal később az Amateur könyvek következő darabjaként megjelenő „Fanni hagyományai” kapcsán Kner ismét kifogásolja a kiadott művet. „...nem tartom Kármán Fanniját jelentékeny könyvnek. Nem eredeti, nem is hasznos, nem olyasmi, ami előbbre vitte volna egy kissé az emberiség ügyét. Talán jó is, hogy az az irány, amely feltétlenül a fejlődés vonalában szükséges volt, s el nem maradhatott, hamar kialudt. Nem szabad a mai írónak a múltba úgy visszanyúlni, mint azt Krúdy teszi. Ő nem világít bele abba a korbá, nem magyarázza, mint ahogy – hogy nem túl messzi példát adjak –, mint például Tormay a Régi Házban, amely Thomas Mann Buddenbrookjával annyira rokon –, hanem egyszerűen csak vágyik utána, mint ahogy Garay Ákos azt mondja, hogy a vasút teszi tönkre a világot.

Nem hoz fel Krúdy semmi jót, szépet, vagy újat abból a korból, amelybe szerelmes. Csak hangulatokat ad, elringat, mesél s éppen azért veszedelmes. Szeretni szabad, sőt

A Tevan-nyomda jellegzetes címlapja az 1910-es évekből

4 Tevan levele Knerhez. Békéscsaba, 1916. aug. 8. In: 100 levél im. 49. p.

5 Kner levele Tevanhoz. Gyoma, 1916. aug. 9. In: 100 levél im. 52. p.

kell a múltat, de szerelmesnek lenni bele nem szabad. Azt hiszem, Rilke egy verse mondja el, milyen hatalmasak a halottak, mennyire hatalmasabbak az élőknel. Érezni kell a múltat folyton, de építeni kell rá, és nem rejtett arany ereket keresni benne, vájni, bányászni, mint ezt Krúdy teszi.

A magyar irodalom legnagyobb veszedelme a formalizmusa, a hangulatokkal való terméketlen játék. Ez kell ma a közönségnek is, mert kényelmes, nem olyan igényes, mint a mélyebb, komolyabb irodalom. De ez a veszedelmes, ez az, ami megállít bennünket, elvonja a figyelmünket attól, hogy odakünn a világ halad. Ezért tartom bűnnek azt, hogy kiadóink éppen azokat a könyveket importálják külföldről, amelyek a legkevesebbet használnak, s letagadják azt, hogy odakint más irány is van...⁶ Igaza volt-e Knernek? Most nem erről van szó. Talán még túl fiatal volt, sok-sok tennivágyással a jobb és szebb művészetért, jövőért. Mindenesetre szakmai szempontból nem hagyták hidegen az archaizálás megoldhatóságának kérdései. Évek telnek el, amíg belefog abba a kísérletsorozatba, aminek a „Monumenta Literarum” címet adja. Ezek a füzetek, mintegy ujjgyakorlatokként végigpróbálják a nyomdászattörténet egyes korszakainak vívmányait, hogy keressék a mű és a stílus közti összefüggések rejtelmét, és végezetül felmutassák a „tisza tipográfia” győzelmét. Ezeknek az elveknek a csíráit azonban már 1917-ben megtaláljuk, a Kozma–Király-féle korszak előtt is. Alapvetően érthető módon a Röpke Lapok kanyargós, aszimmetrikus szecessziójával szemben a fiatal Kner Imre a szecesszió egyik másik ágához fordul, amely a geometrikus formák, a vonalak vastagságának ritmusában keresi azt az új formát, amelyet a tárgy póré funkciója követel. 1917 januárjában írja Tevannak: „...Az én ízlésem az utóbbi években mindenben, irodalomban, művészetben, és főként a saját mesterségemben, a kompozíció, a konstruktívabb fölfogás felé hajlik. Ez valószínűleg belső dolog, temperamentum dolga, amiről magam nem tehetek. De az impresszionizmusnál, a hangulatok játékánál és a forma művészeténél sokkal jobban szeretem és becsülöm azt, ami szilárd alapra, kemény mag köré épül föl, aminek külső formáját a belső szerkezet diktálja. Lehet, hogy ez a fajta művészet és irodalom kevésbé tetszetős, de sokkal becsületesebb, sokkal komolyabb és végső eredményeiben sokkal fontosabb és hasznosabb. Mindenesetre sokkal nehezebb, és sokkal nehezebb az olvasóra nézve is.

Ami engem magamat illeti, ebből indulok ki a magam munkáinál is. Sajnos ezt legjobban magam érzem, de nem tudom megcsinálni azt, amit elképzelek és amit szeretnék. Lemondani mindenesetre lemondok arról, hogy ornamentumokkal fejezzem ki azt, amit elgondolok, hacsak nem olyan ornamentumról van szó, amely rokon a belső konstrukcióval, a szerkezet kiemelésére, hangsúlyozására alkalmas.

Mint mondom, megcsinálni ezt még nem bírom. De már annyira vagyok, hogy az ítéleteim önkéntelenül ebből a fölfogásból formálódnak meg, ebből a szempontból nézem a dolgokat, önkéntelenül, anélkül, hogy tehetnék róla.

Kénytelen vagyok tehát beismerni, hogy nem tudok elfogulatlanul ítélni, hogy pártos vagyok, sőt talán fanatikus is...⁷

Tevan úgy tűnik, szelíden kitér a további viták elől: „...Azt hiszem, hogy gondolataink kicserélésénél némelykor már volt alkalmunk tapasztalni, hogy meggyőződésünk nem egészen egyezik. Nem egy úton haladunk, de egy cél felé, és ez fontos. Némely

6 Kner levele Tevanhoz. Gyoma, 1917. jan. 28. In: 100 levél im. 72–73. p.

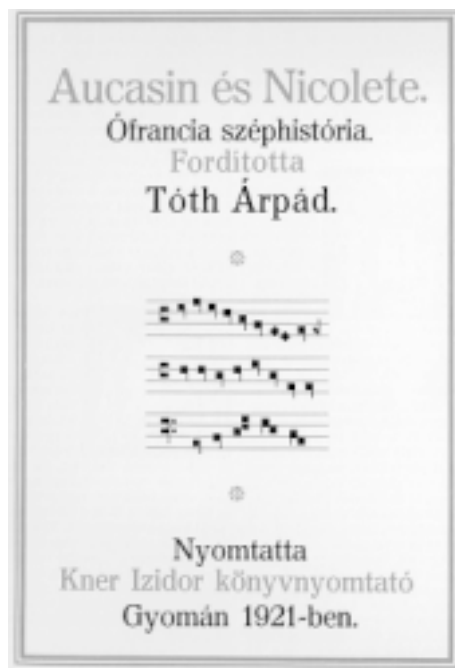
7 Kner levele Tevanhoz. Gyoma, 1917. jan. 25. In: 100 levél im. 59–60. p.

ember előtt, akik hol az én, hol az ön dolgát veszik kegyeikbe, nem győzöm azt eleget hangoztatni...”⁸

És valóban. Tevan mindvégig megmarad a régi magyar irodalom újraálmodójának; újabb és újabb köntösben. Az Amateur könyvek témaválasztásánál természetesen szerepe lehet a bibliofília iránt érdeklődő közönség ízlésének is. Kner is a Király György és Kozma Lajos nevével jelzett kiadványain a régi magyar irodalomhoz nyúlt vissza, azonban a forma, ha követte is az ekkor divatos ún. népies barokk formákat, egy mesterséges, mű népies formát teremtett, amelyben, ha jól megnézzük, a középre zárt, szimmetrikus szerkesztés érvényesült. Tevan Gvadányi és Fazekas köteteinek viszont az esztétikumában az ábrázolás az elsődlegesen szembe ötlő, illusztratív funkciókkal. Egy kicsit primitívnek is hat ez a látomás, amelyben a kék és piros alapszín is erősíti a népies elemet.

Sajátos, hogy mindketten hogyan találtak rá a nekik megfelelő grafikusra, Kner Kozmára, vagy Tevan Divékyre, aki korábban Knernek is dolgozott. Divéky Tevannak készített munkáival Kner is maradéktalanul elégedett volt. 1921-ben az ekkor külföldön élő Divéky munkáiból a Grafikai Szemle egy önálló számát állította össze, amelyhez felkérte Tevant is a részvételre. Az 1920-as évek elejére Kner már nemcsak elismert és befutott szakember, hanem minden területen igyekszik a legoptimálisabb eredményeket elérni. Szervezőkészsége, munkabírása és fáradhatatlansága saját közeli pátriájára is kisugárzik. Az ekkor már szép számmal munkálkodó békési nyomdászokat is részben megpróbálja közös érdekeiknek megfelelően összefogásra buzdítani, elsősorban a különböző árképzési anomáliák kiküszöbölésére. Másrészt egy kisebb kiállítás megrendezésével a jobb minőség felé próbálja sarkallni a kollégákat, mondhatnánk a látványos versenyszellem felélesztésével. Természetesen ez az ő nyomtatványainak bemutatására is jó alkalmat nyújt, és mintha Tevan erre tehetett volna némi megjegyzést. A kissé sértődött hang, amellyel éppen ezt utasítja vissza, erre látszik utalni. Az 1923 májusában kelt levélben Tevan a következőket írja: „...Helyesebbnek tartanám, ha Ön közölné velem a kiállítandó könyvek számát, mert nem akarnám azt, hogy amiatt, mert én kevesebbet állítok ki, Ön is kényszerülve legyen kisebb kollekcióval szerepelni.

Egyébként ne gondolja azt, hogy féltékenységet érzek Önnel szemben. Semmi kifogásom nincs és nem is lehet, ha nemcsak könyveket, de egyéb nyomdai munkákat is kiállítunk. Sőt – így írás közben jut eszembe – talán nem is ártana, ha mindketten kipakolnánk mindenünket, amink van. Legalább szűkebb hazánkban is demonstrálhatjuk

8 Tevan levele Knerhez. Békéscsaba, 1917. jan. 27. In: 100 levél. im. 66. p.

azt a nívót, amely elválaszt bennünket többi kollegáinktól...”⁹ Az említett kiállítás megrendezésére egyébként végül nem került sor, mert közös megegyezéssel lemondták. Valljuk be, igazuk volt. A két országos hírű officina győzelme a gyengén felszerelt kisüzemek mellett, beleértve a gyulai Dobai-nyomdát is, csak pirruszi lehetett. És Kner most már messzebbre nézett, külföldön is meg akarta volna mérettetni magát. Erre kiváló alkalmként a Goethe-centenárium és egy Lipcsében megrendezett nemzetközi könyvkiállítás kínálkozott.

Az 1927-ben meghirdetett kiállítás zsűrijébe Kozma Lajos és a Bibliophil Társaság ekkori elnöke, az Iparművészeti Múzeum igazgatója, Végh Gyula mellett Knert is felkérték. Tevant pedig felkérte Végh a kiállításon való részvételre. Kner erről nem tájékozódott megfelelően és a kiállítás fontosságát hangsúlyozva, a részvételi szabályok, lehetőségek beható ismertetése mellett felszólította Tevant, hogy az ő baráti közvetítését kihasználva, állítson ki a gyerekkönyveiből valamit.

„Mint bizonyára tudja – írja Kner Tevannak az 1927. január 20-án kelt levelében – a Verein Deutsche Buchkünstler ez év nyarán egy nemzetközi könyvművészeti kiállítást rendez, amelynek jelentősége minden eddigi hasonló kiállítást felülmúl. A kiállításon se gépek, se betűk, se egyéb nem állítható ki, és még nyomdák, vagy kiadóvállalatok sem vehetnek részt, hanem kizárólag művészek, és kizárólag könyvvel szoros összefüggésben levő dolgokkal (tehát pl. szedéskompozíciókkal is), de például én magam az általam komponált címlapokat is csak Kozma-féle fametszetekkel együtt állítom ki és mellékesen jegyezzük csak meg a Kozma neve után, hogy a szedés nálam készült.

A kiállítás háromtagú magyar bizottságának elnöke Végh Gyula, az Iparművészeti Múzeum Tőigazgatója – folytatja Kner –, egyik tagja Kozma Lajos, a harmadik pedig csekélységem. Az anyagot, a roppant erős helyre való tekintettel, és arra is tekintettel, hogy azt már kint nem fogják zsűrizni, nagyon nehéz összehozni. Most azonban értesítettek, hogy egy kis gyermekkönyv csoport is lesz, amelyben minden nemzet legszebb gyermekkönyveit is ki fogják állítani. Hogy ez a csoport milyen nívójú lesz, azt mutatja, hogy pl. a német anyagból is csak cca. 15 könyv fog kiállíthatni. Végh őméltósága most engem bízott meg azzal, hogy néhány, általam erre méltónak tartott magyar gyermekkönyvet hozzak össze, ami persze roppant nehéz dolog, mert ilyen magas mérték alkalmazása mellett alig valami állja meg a sarat.

Arra gondoltam, hogy megkísérlem az Ön által kiadott gyermekkönyveket a mi zsűrünknek ajánlani. Ha Ön erre súlyt helyez, akkor nagyon kérem, legyen szíves az erre a célra szánt példányokat akár Végh őméltósága címére, akár az enyémre elküldeni, hogy azokat majd bemutathassam. A dolog sürgős, mert a beküldési határidő január 21-én zárul.

Sajnos nyomdák nem állíthatnak ki, mint ilyenek. Ha azonban Ön ki akar állítani valamit, legyen szíves Végh őméltósága címére beküldeni, és azokat vagy Tevan Andor könyvművész, illetve tipográfus, vagy az illető művészek neve alatt be fogjuk hozni az anyagba. Persze erre a magam nevében kötelező ígéretet nem tehetek, mert hiszen nem csak magam fogok afelől dönteni. Kérném arra is, kegyeskedjék esetleg beküldeni egyet az Aranykéz utcai szép napokból is, mert Majorral nincsen időnk és módunk érintkezésbe lépni és ezt a könyvet esetleg a zsűrünk elfogadná. Végh őméltósága felkérte Divékty is, aki az Önnél készült dolgaiból küldött nyomtatásokat.

⁹ Tevan levele Knerhez. Békéscsaba, 1923. máj. 4. In: 100 levél im. 129–130. p.

Érdeklődéssel várom szíves választ...¹⁰

Tevan válasza kimért és udvarias, és éppen olyan hivatalos, mint Kneré volt, némi gúnnyal megspékelve.

„Kedves és nagyrabecsült Kollega!

Lekötelező szíves levelét e hó 20-ról megkaptam. Nagyon köszönöm a kilátásba helyezett jóakarató támogatást.

Megvallom Önnek őszintén, hogy a kiállításon való részvétel gondolatával már egy-két hete foglalkoztam. Végh ömél-tősága ugyanis hozzám intézett levelében, dec. 20-ról, a dolgok állását kevésbé precizította, mint Ön, és elfelejtette feltárni előttem ama veszedelmeket, amelyek jobbról-balról fenyegetik a szegény kiállítót. Nem tett említést a töméntelen purgatóriumról s nem hangsúlyozta, hogy a kiállításon csak könyvművészek vehetnek részt. Mindössze annyit jegyzett meg levelében, »nagy súlyt helyezünk arra, hogy Nagyságodnak, mint a magyar könyvművészet egyik előharcosának neve ne hiányozzék a kiállításon«.

Most, hogy az Ön levelét kézhez kaptam, jutok csak tudatára ama nagy elvi akadályoknak, amelyek a kiállításon való részvételem elé gördülnek és amelyeknek az elhárítására az Ön ki nem érdemelt jóindulatát a megengedettnél nagyobb mértékben volnék kénytelen igénybe venni. Én egyszerű nyomdász és könyvkiadó vagyok, s nem érzem magam feljogosítottnak a könyvművész titulusra. Nem érdemes nekem ravaszkodással bejutni oda, ahová másképp nem juthatok. Épp ezért ne fáradjon és ne harcoljon az érdekemben.

Remélem, hogy ez állásfoglalásomat nem veszi tőlem rossz néven, már csak azért sem, mert a kiállítás nívója ezáltal nem fog rövidegéget szenvedni. A magyar könyvművészetet Ön egyedül is kellőleg reprezentálja.¹¹

És hiába válaszol Kner még azon a napon, és hiába mentegetődik, a seb és a család sokkal mélyebb. Évek telnek el, amikor úgy tűnik, nemigen keresik egymás társaságát. Talán éppen az 1932-ben megrendezésre kerülő Goethe-centenárium kiállítás lesz az az esemény, amely közelebb hozza őket egymáshoz, és a régi kollegiális, szakmai kérdésekkel való törődés újra meg-megfogalmazódik közöttük. 1937-ből a különböző papírgyártási szabványosítási problémákról értekeznek. Tevan a Wander cég számára készített gyógyszeres dobozok, prospektusok stb. megoldásához keres optimális módszereket. Érdemes megemlítenünk, hogy ezeknél a szabványosítási elveknél a magyar

*A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái
és oktató beszédei című 1943-as
Tevan-kiadvány egyik fametszete*

10 Kner levele Tevanhoz. Gyoma, 1927. jan. 20. In: 100 levél im. 139–141. p.

11 Tevan levele Knerhez. Békéscsaba, 1927. jan. 22. In: 100 levél im. 142–143. p.

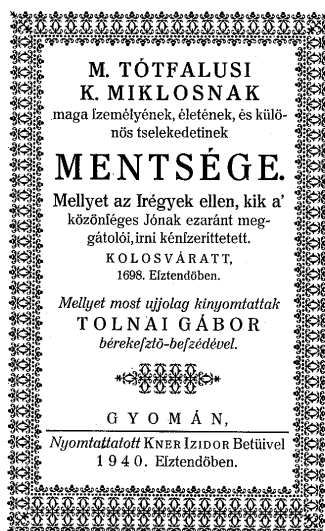
papírgyártásnál a német birodalmi szabványokat (DIN) alkalmazták a harmincas évek második felében.

Talán nem véletlen, hogy 1938 az az esztendő, amikor új szakasz kezdődik a kapcsolatunkban. Igazán ekkortól beszélhetünk kettejük között barátságról. Nemcsak a régi hangnem tér vissza, hanem egymás munkáinak lelkes elemzése is. Még olyan példák is, mint a Közigazgatási nyomtatványok új kiadása, amelyet Tevan méltat nagy buzgalommal. Kner cselekvési terepére beszűkült, és a fenyegetettség közel hozza őket emberileg, családirag is. Tegeződni kezdenek, fiaikat egymáshoz küldik tanulni – persze, messzebbre most már nem lehet.

Közel húsz esztendőn át alig-alig nyílt lehetőségük könyvek kiadására a huszas évek elejét követő válságok, szakmai és anyagi ellehetetlenülések miatt. Bér munkákban vagy egyéb hasonló jellegű termékekben próbálták fellelni mindketten a művészi, szakmai kihívásokat. Tevan néhány kötetel elkalandozott az újabb stílusok felé, Déry Tibor kötetét konstruktív, Sinka István verseskötetét pedig erőteljes expresszionista látásmóddal adta közre. De ezek a munkák valójában igazi visszhangra sem leltek, természetesen szakmai, nyomdászati szempontból.

A negyvenes évek elején már mindketten érezhetik, hogy egészen bizonytalan a jövő és bizonyosan közös lehet az elhatározásuk: még egyszer felmutatni, kik ők és mit tudnak. Még egyszer legjobb tudásuk szerint áldozni a nyomdászat és a hivatás oltárán. Egyikőjük sem adja fel régi elveit és önmagát: Kner Misztótfalusi Kis Miklós példáját emeli fel, újítja meg; Tevan Heltai Gáspár fabuláiban, Esopus meséiben keres vigasztalást, amelyekből visszasejlik kicsinyég Tevan másik nagy irodalmi szerelmének, Anatole France-nak a derűje is. A rettenetek elmúltával majd vele fog vigasztalódni, Nyársforgató Jakab történetével utolsó nagy sikerét aratva.

Tudjuk, Kner Imrének nem adatott meg a visszatérés. De Tevan Andor számára sem sok jót hozott az új világ. Szinte mindenét elveszítve, amelyért eddig dolgozott, még néhány évig a szocialista könyvcsinálás szürke alkalmazottjaként tevékenykedhetett.

Kner Imre egyik jellegzetes tipográfiai remeke

Lindenbergerné Kardos Erzsébet

„Elindultam szép hazámból”

Bartók művészetének Békés megyei vonatkozásai

Bartók Béla (1881–1945) életútját, művészetét, pedagógiai és tudományos munkásságát több mint ötven éve vizsgálják pályatársai, tanítványai, a zene- és népzene-tudomány legkiválóbb szakemberei. A világhírű magyar zeneszerző, aki egy személyben volt művész és tudós, elsősorban családi kapcsolatai révén kötődött Békés megyéhez.

Bartók édesanyja, Voit Paula felmenői a 19. sz. második felében érkeztek Békés megyébe, Csorváásra. Bartók édesanyja 16 évesen szülei elvesztésével árvaságra jutott, így testvérbátyja, Voit Lajos lett a gyámja, aki elvégezve a Magyaróvári Gazdasági Akadémiát, gazdatiszti állást kapott iskolatársától Wenckheim Ferenctől, a csorvási Károly-majorban. Bartók édesanyja hat évig volt csorvási lakos, majd a pozsonyi tanítóképző elvégzése után 1879-ben Nagyszentmiklóásra került, ahol megismerkedett leendő férjével, a földműves iskola igazgatójával, id. Bartók Bélával, akivel 1880 áprilisában házasságot kötött a csorvási katolikus templomban.

Házasságukból két gyermek született: Béla (1881) és Erzsébet (1885), akik édesapjuk 1888-ban bekövetkezett halálával félárvaságra jutottak. Bartók Béláné özvegyen maradván zongoraleckék adásából, majd szerény tanítói fizetéséből nevelte és taníttatta gyermekeit nővérével Voit Irmával, aki a család megsegítése érdekében a háztartás ellátásában vállalt jelentős szerepet.

Bartók tanítóképzőt végzett, húga Erzsébet (Elza) 1904-ben férjhez ment Oláh Tóth Emilhez, aki Wenckheim Dénes Békés megyei birtokain volt gazdatiszt. Bartók Béla a vakációk alatt szívesen utazott hűgához, aki rajongásig szerette testvérét és családját.

Bartók Békés megyei gyűjtéseinek helyszínei, sógora, Oláh Tóth Emil változó munkahelyeinek köszönhetően (Vésztő-Szilad-pusztá 1905, Doboz-Rudolf-major 1916, Vésztő-Kertmegpuszta 1917, Békéssámson, Pusztaföldvár, Orosháza-Szöllőspusztá 1921–1942), Bartók számára 1906 és 1932 között közel 800 népdal összegyűjtését tették lehetővé.

Bartók elkötelezettsége a magyar népzene iránt egész életében nyomon követhető. Egy véletlenszerű alkalom, egy fővárosban szolgáló székely falusi lány, Dósa Lidi éneke (1904) tette lehetővé, hogy Bartók a magyar zene legarchaikusabb rétege, a népzene felé forduljon. A hazai rendszeres népzene-kutatás elindítójának, Vikár Bélának gyűjtéseivel, aki 1895 decemberétől (elsőként Európában) fonográf-fal már közel ezer dallamot rögzített, szintén ez időtájt találkozott. Kodály útmutatásai és tanácsai Bartókot a rendszeres és tudományos népzene-gyűjtésre ösztönözték. Gyűjtőútjain később arab, bolgár, délszláv, román, rutén, szlovák és török dallamokat is rögzített.

Bartók első hosszabb Békés megyei látogatása 1906 nyarán már a tudatos népzene-gyűjtés időszaka. Édesanyjához Pozsonyba írt levelében olvashatjuk: „jul. 20-án megjelenek Békés megyében olyan szerszámmal, amelynek láttára ámulatukban hanyattlesnek

1 Bartók Béla családi levelei. Zeneműkiadó, Bp., 1981. 158. old.

a jó Békésiek. És pedig először is Gyulára megyek a hol 20-án vásár van. Majd onnan megtelefonáljuk Vésztőre, hogy mikor jövök. Vésztőről Szegedre mennék.”¹

Erről az útról a következőképpen számol be szeretteinek: „Kezdem a gyulai vásárnapokon. Azon az első napon – azon az emlékezetes pénteken egyáltalán nem sikerült semmi sem – csak épen pornyelés. Mert por volt bőven, legbővebben, meleg is, de Galgóczy (Galgóczy Géza intéző, Voit Lajos feleségének, Krotsák Emma Máriának rokona) nem volt sehohsem. A telefon összeköttetés Benedek között megszűnt – épen mikor én oda akartam beszélni. Vágássy-dudás pedig nem jött el a vásárra. A város első szállodája tömve volt, némi keresés után megtaláltam a másodikat és utolsót. Még egy szoba volt üresen, vásár miatt dupla áron. A folyosón gyanus fehérnépek szaladgáltak: rosszhírű szállodába értem, a hol két jövedelmező kereset forrást egyesítenek szemita élelmességgel. Szombaton szerencsésen kijutottam Benedekre. Az a gazember Vágássy, a ki miatt végignyeltem a gyulai vásár porfelhőit, másnap sem jött el. E.m.a.f. (Egye meg a fene). Vasárnap átvitt Géza Biharmegyébe, a Sarkad melletti Fekete-Ér pusztára, a hol végre akadt anyag is.

Ott megismertem Franckot, a ki mindjárt Dobozra kivitt egy napra. Hétfőn elmentem gépemmel kanászoknak és juhászoknak köribe, délután meg este a Benedeki cselédlányt fonografáltam le. Kedden reggel bucsuzóul még egy aratót hivatott be Galgóczy², azután indultam Dobozra.

A fekete-éri gazdatiszt aznap estéjére átküldötte egy öreg énekesét, Franck³ is hívott egy néhányat vacsorára, s így este történetek felvételek is leírás is. Összesen feljegyeztem arrafelé 83 dalt, és 47 felvételt készítettem. Franck nagyon szíves volt, meghívott egy pár hétre pl. október, vagy novemberben, a mikor elrándulhatunk s átkutathatjuk az egész vidéket.”⁴

Bartók húga és sógora vendégszeretetét élvezve a Békés megyei nagybirtokokra szerződött nyári summások és állandó alkalmazottak életével, dalaival ismerkedett meg. A Békés megyében gyűjtött dalokban szereplő nevek: Gurzó Péter, Varga Julcsa, Kocsis Rózsa, Kovács Jani, Ökrös Rózsa mind élő személyek voltak, gazdasági vagy háztartási alkalmazottak. Feleségének, Zeigler Mártának 1918 nyarán Vésztő-Kermegpusztáról írt leveléből megtudhatjuk a következőket: „Az utóbbi négy napon arató lányoktól felszedtem egy csomó bolhát és 90 népdalt, a bolhát pajtájukban esténként szöveglejgyezés közben, a dallamokat pedig a tarlón d.u. 5 és 8 között. Van köztük 25 új dallam is. (Lesz megint mit másolni, ha hazajöttem) És sok katona nóta. Sokkal érdekesebb falura menni katonanótákat gyűjteni, mint kaszárnnyába.”⁵

Későbbi leveléből is Békés megyei gyűjtéséről ír feleségének 1918 szeptemberében: „Egyelőre – pour dégourdir mes membres musicaux (zenei tagjaim felélénkítésére) – megharmonizáltam 7 magy. dalt a nyári gyűjtésből, többek közt Ökrös Róza híres Angoli Borbáláját is. Ajánlom hallgasd meg tőle, mert ilyen magyarul és még hozzá az Alföld kellős közepén, és még hozzá 7/8 taktusban hallani valóságos szenzáció.”⁶

Bartóknak a vakációk alatt Békésben gyűjtött népdalai között nagy számban szerepelnek az ún. summás dalok, amelyek az elszegődött életformáinak mozzanatait tükrözik. Ezek olyan újabb alkotások, amelyek inkább leíró jellegűek, sokszor sajátos

2 A Wenckheim-uradalmak vezető tiszviselője.

3 Ua.

4 Bartók Béla családi levelei. Zeneműkiadó, Bp., 1981. 160–161. old.

5 Bartók Béla családi levelei. Zeneműkiadó, Bp., 1981. 277–278. old.

6 Bartók Béla családi levelei. Zeneműkiadó, Bp., 1981. 282. old.

humorral és öniróniával fűszerezettek. A közlők nevei közül leggyakrabban két endrődi lány, Farkasinszki Maca (19) és Valuska Hermina (18) neve szerepel, akik először a szőlőspusztai Wenckheim birtokon dolgoztak summásként, majd szakácsnőként, illetve szobalányként állandó alkalmazottak lettek.

Bartók Békés megyei gyűjtéseinél a dalok helyiségnéve általában a közlők lakóhelyeire utal. Mivel a Wenckheim-birtokokon élő alkalmazottak nagy része Békés megyei származású volt, akik gyakran cserélődtek munkahelyeiken, előfordul, hogy a gyűjtés pontos helye nincs feltüntetve, csak a közlő származási helye. Az endrődi népdalok esetében Bartók csak a közlők származási helyét tüntette fel, Endrődön soha nem gyűjtött. Vésztő-Kertmegpusztán (1918) rögzített népdalai között körösladányi dalok is szerepelnek, Gyula-Benedek-pusztán lejegyzett dalaiban csorvásával is találkozunk, amelyet Illés Annától (18) gyűjtött, akitől közel 80 népdalt örökölt meg.

Bartók családi kapcsolatainak köszönhető, hogy rendszeres népdalgyűjtő munkáját 1906-ban Békés megyében kezdte el. Sógora jóvoltából lehetősége nyílt arra, hogy a közlők népdalait közösségben, élő elevevényben rögzíthesse, mert ezzel a dalok valóságos élete, funkciója a leghitelesebben érvényesülhet.

Bartók 1936-ban megjelent „Miért és hogyan gyűjtsünk népzene?” című tanulmányában ezt a következőképpen fogalmazta meg: „...ha sok falubeli jelenlétében történik a gyűjtés ... ilyenkor az egyik ember produkciójára reagálnak a többiek, helyreigazítólag, emlékeztető felfrissítőleg; egyiknek a szaváról a másiknak más, esetleg igen fontos kiegészítő szó, illetve dal jut eszébe.”⁷

Bartók Békés megyében gyűjtött népdalait számos műzenei kompozíciójában felhasználta. Ezek közül kiemelkedik az 1906-ban Kodállyal közösen és saját költségen megjelentetett *Magyar népdalok* című kiadvány, amelyben szerepel a Borek Andrásról (Békésgyula, 1906) gyűjtött „Elindultam szép hazámból” című népdal, a Köteles Zsuzsától (Doboz, 1906) rögzített „Fehér László lovat lopott” című ballada, a Kiszely Jutkától (Vésztő, 1906) hallott „A kertmegi kert alatt sétáltam” című dallam, valamint a „Szánt a babám” (Illés Anna, Békésgyula – 1906) kezdetű népdal. Békés megyei 1906-os gyűjtésű dallamok szerepelnek az 1908–1909-ben komponált *Gyermeknek* című

Parlando.

El- in- dul- tam szép ha- zám- ból, Hí- res kis Ma- gyar- or- szág- ból.
Visz- sza- néz- tem fél- u- tam- ból, Sze- mem- ból a könny ki- csor- dult.

2. Bú ebédem, bú vacsorám, Boldogtalan minden órá.
Nézőm a csillagos eget, Sírok alatta éleget.

3. Jaj Istenem, rendelj szállást, Mert meguntam a bujdosást,
Idegőn földön a lakást, Éjjel-nappal a sok sírást.

Kodály Zoltán: A magyar népzene (Zeneműkiadó, Budapest, 151. o.)

⁷ Bartók Béla: A népzeneről. Magvető Kiadó, Bp., 1981. 55. old.

sorozat első és második füzetében is, így az Illés Pannától (Békésgyula) gyűjtött „Bégyulai kikötőbe megállt a gőzhajó”, a Dobozon gyűjtött „Ha bemegyek, ha bemegyek”, a „Fehér László lovat lopott” című ballada, a „Jaj, de szépen esik az eső” (Kiszely Jutka, Vésztő), a „Szép a páva, mert a tolla aranyos” (Vas Zsófi, Doboz) kezdetű népdalok.

Békés megyében gyűjtött dallamot találunk a *Tizenöt magyar parasztdal* című zongorára komponált sorozatában (1920) Ballade (tema con variazioni) címmel, amely az 1918-ban Vésztőn gyűjtött (Simon Ferencné, Ökrös Róza) híres Angoli Borbála című balladát örökíti meg és az 1932-ben kiadott *Húsz magyar népdal* című művében Párosító 1,2 címmel, az 1917-ben gyűjtött „Sárga csikó, csengő rajta” (Kocsis Juhász Rózsa – Vésztő), a „Virágéknál ég a világ” (Virág Erzsébet – Doboz), valamint a „Már Kistilden ... régen leesett a hó” (A csitári hegyek alatt...) című dobozi változatot.

Az 1940-ben megjelent Mikrokozmosz című sorozat 153 darabja között szerepel az 1909-ben Vésztőn gyűjtött „Virág Erzsébet az ágyát” (Láttál-e már valaha) kezdetű népdal. Békés megyei emlékeket őriz az 1926-ban komponált programzenei megoldásokban gazdag *Szabadban* (Öt zongoradarab) című kompozíció, amelynek negyedik tétele „Az éjszaka zenéje” (Lento), a szőlőspusztai tücskök és békák nyáresti idillikus természeti képének hangulatát őrzi, egy sirató jellegű koráldallam és egy lírai furulyaszót imitáló téma egymás utáni megjelenésével.

Bartók több alkalommal adott hangversenyt Békéscsabán a közel negyven évig működő Auróra-kör meghívására. Először 1922-ben játszott Marschalhó Rózsi (ének) közreműködésével, majd 1929-ben zongoraesten, 1934-ben szerzői esten lépett közönség elé. 1935-ben Zathureczky Ede hegedűművésszel, 1936-ban Basilides Máriaival, majd 1939-ben újra Zathureczky Edével (Beethoven szonáta-est) koncertezett Békéscsabán.

Békés megye méltán büszke a nagy magyar zeneszerzőre. Bartók egyetemes értékű művészetében parányi gyöngyszemként ott csillognak megyénk gyönyörű népdalai, amelyek az idők folyamán az emberiség folklórtörténeti és zenetörténeti kincseivé váltak, megőrizve magyarságunk legtisztább forrását: a népdalt.

Irodalom

1. *Filadelfi Mihály*: A békéscsabai Auróra-kör történetének vázlatos áttekintése. Békéscsaba, 1973.
2. *Iff. Bartók Béla*: Bartók Béla Békés megyei kapcsolata. *Vargyas Lajos*: Az Alföld és Bartók békési gyűjtése a folklórkutatásban. Gyula, 1961.
3. A népdalkutató Bartók Béla Békés, Arad és Bihar megyében. Békéscsaba, 1981.
4. Így láttuk Bartókot. Püski, Budapest, 1995.
5. *Ujfalussy József*: Bartók Béla. Budapest, 1965.
6. *Papp János*: Hangversenyélet Békéscsabán 2000. (Sajtó alatt)
7. Bartók Béla Békés megyei gyűjtései. (Szerk.: Fasang Árpád) Sarkad, 1981.
8. *Lampert Vera*: Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke. Zeneműkiadó, Bp., 1980.

Parlando.

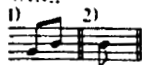
Kodály Zoltán: *A magyar népzene (Zeneműkiadó, Budapest, 150. o.)*

2. Rajta, rajta, Görc városa, Fehér László meg van fogva.
Verjünk vasat a kutyára, Jobb kezére, bal lábára.
3. Kutya betyár, add meg magad, Vagy azt mondd meg, kinek hínak?
Kutya betyár, add meg magad, Vagy azt mondd meg, kinek hínak?
4. Az én lovam keselylábú, Az én hugom Fehér Anna.
Nem kérjük mink a lovat, Sem azt a büszke hűgodat.
5. Kutya betyár, add meg magad, Vagy azt mondd meg, kinek hínak?
Kutya betyár, add meg magad, Vagy azt mondd meg, kinek hínak?
6. Az én lovam keselylábú, Az én nevem Fehér László.
Verjünk vasat a kutyára, Jobb kezére, bal lábára.
7. El is vitték jó messzire, Sötét börtön fenekére.
El is vitték jó messzire, Sötét börtön fenekére.
8. Fehér Anna meghallotta, Hogy a bátyja be van fogva.
Parancsolja kocsisának: Kocsisom, fogj be hat lovat!
9. Kocsisom, fogj be hat lovat, Tégy fel egy véka aranyat.
Tégy fel egy véka aranyat, Kiszabadítom bátyámat.
10. Fehér Anna nem nyugodott, Felszaladt a vasajtóra:
Bátyám, bátyám, Fehér László, Aluszol-e vagy nyugodol?
11. Se nem alszok, se nem nyugszok, Húgom, rólad gondolkozok.
Se nem alszok, se nem nyugszok, Húgom, rólad gondolkozok.
12. Fehér Anna nem nyugodott, Felszaladt a vasajtóra:
Bátyám, bátyám, Fehér László, Hogy hívják itten a bírót?
13. Ez a bíró Horvát bíró, Az akasztófára való.
Ez a bíró Horvát bíró, Az akasztófára való.
14. Ekkor megyen Fehér Anna Horvát bíró ablakára:
Bíró, bíró, Horvát bíró, Szabadítsd ki a bátyámat.
15. Szabadítsd ki a bátyámat, Adok egy véka aranyat.
Nem kell nekem az aranyad, Csak hálj vélem egy éjcaka.
16. Fehér Anna nem nyugodott, Felszaladt a vasajtóra:
Bátyám, bátyám, Fehér László, Azt mondta nekem a bíró:
17. Kiszabadul bátyád még ma. Háljak véle egy éjcaka.
Kiszabadul bátyád még ma. Háljak véle egy éjcaka.
18. Húgom, húgom, Fehér Anna, Ne hálj véle egy éjcaka.
Szüzességedet elveszi, A bátyádnak fejét veszi.
19. Fehér Anna nem nyugodott, Elment a bíró házához.
Véle is hált egy éjcaka, Az aranyos nyoszolyába.
20. Éjféltájban egy óraker Csörgés esett az udvaron.
Bíró, bíró, Horvát bíró, Mi csörömpöl az udvaron?
21. Kocsisom lovát itatja, Annak csörög zabolája.
Kocsisom lovát itatja, Annak csörög zabolája.
22. Fehér Anna nem nyugodott, Felszaladt a vasajtóra:
Bátyám, bátyám, Fehér László, Aluszol-e, vagy nyugodol?
23. Húgom, húgom, Fehér Anna, Ne keresd itt a bátyádat,
Zöld erdőbe, zöld mezőbe, Akasztófa tetejébe!
24. Akkor megyen Fehér Anna Horvát bíró ablakára:
Bíró, bíró, Horvát bíró, Lovad lába megbotojlon.
25. Lovad lába megbotojlon, Tégedet a földhöz vágjon.
Lovad lába megbotojlon, Tégedet a földhöz vágjon.
26. Tizenhárom szekér szalma Rothadjon el az ágyadba,
Tizenhárom esztendeig Nyomjad az ágyad fenekit.
27. Tizenhárom doktor keze Fáradjon ki sebeidbe,
Tizenhárom sor patika Ūrüljön ki a számodra.
28. Ugy-e, bíró, jót kívánok? Mosdóvízed vérré váljon,
Törülköződ lángot hányjon, Isten téged meg ne áldjon!

Parlando

VAR..

Lampert Vera: *Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke.*
(Zeneműkiadó, Budapest, 1980. 57. o.)

Banner Zoltán

A művészet törvénye: az újjászületés

Az újkori művelődéstörténetben játszott szerepük révén szinte kisajátították az újjászületés fogalmát a reneszánsz századai. Akárhonnan s akármennyit nézzük – joggal. Van azonban a művészettörténetnek egy általánosabb tanulsága: az újjászületés a művészeti alkotótevékenység mindenkori alaptörvénye. S ez nem azonos az evolúció jelenségével. A fejlődés a művészetekben nem fedi az újjászületés szükségességét. A *fejlődés* technikai jellegű – az újjászületés viszont a művészet funkcióját érinti: a transzcendenciával való társalkodás folytonosságát. Tehát a művészet leginkább a hithez áll közel, függetlenül attól, hogy hány vagy melyik Isten hitében élő közösség művészetét vizsgáljuk. Persze a hit – állandó; a művészet pedig állandóan újjászületik. „A többi – néma csend.” (Hamlet)

A nemzet is addig él, amíg művészete képes az újjászületésre. Ez az örök újjászületés élte a nemzetet.

A magyar művészettörténet egyik, ha nem éppen a leginkább katasztrófásújtotta területén élünk Békés megyében. A tatárjárás és a török uralom szinte a jeltelenségig eltüntette a föld színéről Szent István Magyarországnak Tiszán túli régióját. A kereszténység első ötszáz évének a művészettörténésze – a régész. S a föld alól ismeretlen települések arca néz vissza reá, hiszen a több tucat kora- és késő középkori templom alapja vagy csupán alaprajzi körvonala többnyire nem a mostani falu vagy város területén fekszik. Egyetlen nagyobb kiállítási teremben elérne az a néhány tárgyi emlék – néhány aranyozott, esetleg limogès-i zománccal díszített körmeneti kereszt corpusza, barnasárga, vagy kék festéknyomos vakolat- vagy téglafaldarab, faragott kő, Szent György vagy más lovag-alakos vagy virágmotívumos kályhacsempe, bizánci típusú ereklyetartó mellkereszt, harangtöredék stb. – amelyekből a művészettörténésznek és a laikusnak egyaránt *képzletben* rekonstruálható lenne (rekonstruálnia kellene) a kisebb vagy nagyobb egyházakban, várakban, várkastélyokban, polgári vagy paraszti házakban, településformákban zajló eföldi és hitéletnek a teremtőereje/teremtőerejét. (Olaszország, Franciaország, Belgium, Ausztria stb. figyelem! Ez a kutatóárok nyugatabbra is húzódnak!)

Az 1700-as évek elején vajúdásnak indult újjászületés több hullámban sodorta visszafelé térségünket Nyugat-Európa irányába, s előbb az ott már hamvadó barokk szerény, de őszinte vidéki köntösében, majd a polgári nemzeti állam és kultúra kibontakozását építészeti mederben tartó klasszicizmus, romantika-eklektika és szecesszió stiláris foglalatában a megye új honfoglalói felkészülten várták a huszadik századot.

Ennek az újjászületési folyamatnak a történeti, helytörténeti, építészeti-műemléki vagy akár néprajzi feldolgozása, szakirodalma lassankint könyvtárnivó dagad. A képzőművészeti közelmúltról azonban csak részletes kutatási eredmények és bőséges, de rendszerezetlen művészeti publicisztika vall. A méltó összefoglalás jelen írás célkitűzésének és terjedelmének a kereteit is meghaladja; a *Bárka* által tervbe vett kétrészes tanulmány sem pótolhatja a kimerítő, megfelelő szakmai-tudományos apparátussal megszerkesztendő antológiát Békés megye újkori művészettörténetéről. Viszont újabb alkalmat nyújt a szerző rögeszmés meggyőződésének az eddigiéknél talán hatásosabb

kifejtésére, miszerint térségünk (a többi megyéhez, kistérséghez viszonyítottan) az átlagosnál több, különböző fajsúlyú alkotószemélyiséget s kiemelkedő életművet hordott ki az elmúlt másfél évszázadban, mint a jelenleg előnyösebb gazdasági, társadalmi, életminőségi körülményeket élvező országrészek. Persze nem vagyok egyedül ebben a meggyőződésemben, hiszen a kitűnő békési származású író, Dér Endre már 1970-ben ezt írja: „Az újjáalapítással kapcsolatos ünnepek rendjébe sorakozó, kissé vázlatosnak tűnő jubiláris képzőművészeti kiállítás valamelyest érzékelte – 1968 novemberében –, hogy ez a különös arculatú, sajátos atmoszférájú alföldi város meglepően gazdag, kiemelkedően sokszínű képzőművészeti múltat – és jelent – vallhat sajátjának.”¹ De Ő csak Békéscsabáról beszél, nem pillantva körül például a Gyuláról, Békéscsúrról, Mezőberényből, Gyomáról vagy éppen Tótkomlósról származó jelességek galériáján.

Orlai Petrics Soma: Petőfi Mezőberényben, csizmában

S noha a képzőművészeti alkotótevékenység jóval később nyeri vissza funkcióját a társadalom életében (amely funkció a törökvesz előtti egyházi művészet számunkra teljesen ismeretlen emlékeinek a megsemmisülésekor megszűnt, megszakadt), mint az építészet vagy a vele kapcsolatos épületplasztikai műfajok, a 19. század közepétől intenzív, magasszintű és folyamatos volt napjainkig.

Ez a lendületes felívelés egyszerre több forrásból származott: az újjátelepülés következtében kialakult többnemzetiségű együttélés és egymásra hatás, az ezzel szorosan összefüggő népi építészet és népi (tárgyformáló-iparművészeti) kultúra virágzása, a kapitalista viszonyokat túlélő vitalitása, s végül az ország többi régiójához képest viszontagságosabb, szegényesebb, küzdelmesebb paraszt-polgári életforma kreativitásra serkentő ösztönzéséből.

A képzőművészeti újjászületés folyamata egybeesett az 1848-as szabadságharc és forradalom leverése utáni nemzeti kultúraépítés új stratégiájával: a történelemidézés és a nép élete felé fordulás eszméltető szándékának a tudatosodásával irodalomban és művészetben egyaránt.

1. A történelmi festészet felfelé ívelő – és előre, de főként az akkori jelenre mutató – romantikus szakaszában éppen a mezőberényi *Orlai Petrics Soma* (1822–1880) az „első képviselője a hazai monumentális történelmi festészetnek, megalapítója a művelődés-történelmi képtípusnak. A történelmi festészet vagy az életkép sajátosságait a vallásos festészetbe oltva a 19. század eszméinek történelem-központúságát érzékíti meg, sajátos értelemben: a történelmi és az élő ember egyesítésével az ember változatlan jellemé-

¹ *Dér Endre: Képzőművészet Békéscsabán.* In: *Tanulmányok Békéscsaba történetéből.* Békéscsaba, 1970. 337. l.

Ormai Petrics Soma: *Anyám*

nyét tehát személyes emlékek hitelesítik, akárcsak Madarász Viktor műveit. Bátyja, a kiváló helytörténész Haan Lajos őt „veszi számba”, amikor 1858 táján írt *Békéscsaba története* című munkájában 1 (azaz egyetlen) művészt említ foglalkozási statisztikája végén. Később szívesen hazatelepedne, de a művészetből megélni ekkor még csak Budapesten vagy külföldön lehetséges. (Capriban hunyt el.) Viszont az evangélikus egyház és a lassan kiemelkedő csabai polgárság személyiségeiről készült arcképeivel (*Stark Adolf* a szőlőnemesítő, *Sztraka Ernő* az első városrendező mérnök és felesége, *Zahorán György*, *Zahoránné és gyermeke* stb.) Ő a magyar, ezen belül a szlovák nemzetiségi társadalom helyi átalakulása elé tartja a festett kép tükrét.³ (Miközben persze megfesti Széchenyit, Kossuthot, Deák Ferencet és Teleki Lászlót is.)

2. Hiszen a reformkorszak és a szabadságharc után megszülető nemzeti művészet másik alapvető műfaját, a portrét, Barabás Miklós nyomdokain ekkor már olyan Békés megyei kismesterek is sikerrel (tehát megrendelésnek eleget téve) művelik Haan Antal és Ormai Petrics mellett, mint például *Szakáll Albert* (sem születési, sem halála évét nem ismerjük), aki Münchenből telepedik haza Békéscsabára 1860 körül, *Vörös Gusztáv* (1853–1917), a nagy csabai árvíz festője (arcképei közül kiemelkedik a parasztvezér *Áchim András*, de a névtelen „gazdákrol” és „gazda-asszonyokról” valóságos kis néprajzi-etnikai pantheont hagyott ránk), vagy a békési *Jantyk Mátyás* (1864–1903), az Országház-beli *Aranybulla* című falkép szerzője.

3. A fennebb említett műfaji és stílári vonulatok (s a hozzájuk kapcsolódó életpályák) a helyi népelet egyáltalán nem szenzációszámba menő felfedezésének a gyakorlatában futnak össze; ezen a tájon ugyanis nem nevezhető felfedezésnek a téma iránti fogékonyság ténye, hiszen Ormai Petricstől a tótkomlói születésű, később remek kari-

nek, örök kérdéseinek mélyére hatol.² Méghozzá az első ilyen típusú képét: a *Szent István és az orgyilkos-t*, (vagy: Szent István ébredése) már 1848 nyarán bemutatták a pesti Kaszinóban, majd sorra következtek a *II. Lajos holttestének megtalálása*, a *Zách Felicián*, az *Attila halála* és persze számos *Petőfi*-ábrázolás festményen és grafikában, a nemzeti lelek melengetésére, de hogy milyen kifinomult festői igényesség vezérelte a népeletkép és a portré műfajában is, arra a Nemzeti Galéria gyűjteményében őrzött *Anyám* a perdöntő bizonyíték, amely egyben a korszak középeurópai festészetében is a téma egyik legmélyebb, legáltalánosabb érzelmi érvényű kimunkálása. Címe az is lehetne: *Anyánk*.

Haan Antal pedig (1827–1888) honvédtisztként vesz részt a szabadságharcban, *Haldokló honvéd* című, nagysikerű festményét

² *Keserű Katalin*: Ormai Petrics Soma. Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1984. 30. 1.

³ *B. Turok Margit*: Haan Antal élete és munkássága. Katalógus, 1988. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum.

katuristává lett *Jankó János*on (1833–1896) át Jantyik Mátyásig vagy – hogy a folytonosságot éppencsak érzékeltessük – a korunk látóköréből már kieső Mazán Lászlóig, Kohán, Györgyig vagy Gaburek Károlyig (róluik természetesen a maguk helyén, a II. részben szólunk) a Békés megyei paraszti lét, parasztsors, néplélek, népszokások, tehát a festői irányzat és iskola megszületése előtti és utáni alföldiség kézenfekvő művészi evidencia, minden alkotótevékenység természetes közege, ihletője, hitelesítője.

Tehát az újkori művészeti újjászületésen belül is jelképesen megragadható mozzanat: a népeletkép békési különössége. S noha kétségtelen, hogy az úttörés érdeme a már említett Jankó Jánostól, az Ő kisformátumú, de tömény, kondenz, népi jeleneteitől el nem vitatható, ennek a vonulatnak *Munkácsy Mihály* (1844–1900), életműve a csúcsa, immár nemcsak a ma-

gyar, hanem az európai művészettörténet szemében is.

Sejtjeiben merőben más tájak, korok, emberképek emlékével érkezett a hét–nyolcesztendő gyermek a magyar alföld legkeletibb tartományába, Békésbe. Mégis, a Békéscsabához és Aradhoz, fűződő, keserves gyermek- és kamaszévek tehernyomatékát legyőzve avagy éppen ettől szabadultan nyerve táltosserőt), a hírnévhez vezető út első állomását az a fény ragyogta be, amely e sárból és porból gyúrt paraszti létből sugárzott feléje, s amelyet gyertyák, mécsesek, petróleumlámpák félhomályából éppen Ő volt hivatott előhívni, s a világ művészeti fővárosa: Párizs falára kivetíteni.

Békéstáji realista népeletképeivel Munkácsy egyszerre és először fedezte, fedeztette fel a múlt századi Európa egyik legkiszolgáltatottabb, de nyomorúságába szinte érintetlen emberi-erkölcsi-szellemi értékek ígéretével terhes társadalmi elemét, a magyar parasztságot, s egyben azt az alkotó erőt, amely mindebből a nemzet, tehát önnön arcának megrajzolására képes. Mintha csak az ő szenvedélyes drámai hangütése nyomán keltek volna életre Izsó Miklós terrakotta *Táncoló hajdúi* és szegénylegényei, majd a Liszt és Erkel hangzásteréből újra a *Siralombház*, a *Tépécsinálók* és a *Köpülő asszony* hőseinek a legősibb dalaihoz visszaforduló Bartók Béla és Kodály Zoltán zenei forradalma, a az a népi irodalom, amely Petőfitől és Aranytól Móricz Zsigmondon át Illyés Gyuláig a Munkácsy-modellek örökösei, utódai igazáért vívta örök perét.

A Festő innen merítette pályája termőtalaját; cserébe viszont olyan példát emelt e tájon, hogy stílusát, témáit, tanulságait, vagy éppen szellemét meg nem kerülhette magyar művész, aki errefelé látta meg a napvilágot. Munkácsy békéscsabai inasévei óta folyamatos és egyre emelkedő vonalú a művészet és a művészeti élet íve a mai Békés megyében.

*Munkácsy Mihály: Makrapipás férfi /
Tanulmány a Siralombházhoz*

Pperlrott Csaba Vilmos: Önarckép, 1907.

Helyi követői között persze nincsenek olyan meghatározó egyéniségek, mint Koszta József, Tornyai János, Pataky László, Rudnay Gyula, Fényes Adolf; sanyarú gyermek-és kamaszkori barátjának sőt rajzoltársának, Vidovszky Ferencnek a fia, *Vidovszky Béla* (1883–1973) életműve viszont szervesen kötődik a Munkácsy-hagyomány intézményesített (Szolnok, Hódmezővásárhely) folytatásában megszülető alföldi festészet jelenségéhez.

Vidovszky Béla Gyomán született s ez a mezővároska adta a korszak egyetlen országos hírnévre jutott szobrászát, *Pásztor Jánost* (1881–1945) is, aki éppen az 1906-os *Munkácsy*-szoborpályázat nyerteseként csillantotta meg a monumentalitás iránti érzékét, de kisszobraiban is (*Búcsúzkodás, Ásó kubikus, Varró leány* stb.) a Festő ro-

mantikus-kritikai realizmusának a szellemét érvényesítette.

4. A nagybányai művésztelep és festőiskola 1896-os megalakulásával elkezdődik és gyors ritmusban rövidesen meg is valósul a magyar művészet európai integrációja. A „finom naturalizmus” (Ferenczy Károly) pillanatok (azaz évek) alatt oldja magába az impresszionizmus, a posztimpresszionizmus és az avantgárd első hullámának az irányzatait, de ez az átlényegülés (igaz éppen a nagybányai neósok közvetítésével) már újra a fővárosban zajlik; a vidék művészi megújulása kissé elkésve érkező hullámgyűrűk mentén történik, noha nagyon sok országos jelentőségű újító továbbra is vidékről indul.

Pperlrott Csaba Vilmos (1880–1955), aki nevébe, szignójába, tehát az örökkévalóságba zárta szülővárosa nevét, áthidaló szerepet játszik a két század, a két, illetve több századfordulós szemléletmód között. „Ma is azt a színskálát érzem a festészet anyanyelvének, amit Koszta és Nagybánya adott. Annyira ez a színskála élt bennem, hogy sokszor röghöz kötöttségnek is éreztem már elevenységét. Igyekszem mai napig is menekülni tőle. Mégis, úgy hozzám tartozik, ahogy magam tartozom önmagamhoz.”⁴ De erről a biztos alapról úgy tudta végigbillenteni ujjaival a Fauves és a posztimpresszionisták, kubisták, expresszionisták klaviatúráját, hogy „legvadabb” kísérletei, szín- és formakonglomerátumai sem hatottak soha hiteltelenül. Ahogy annak idején Munkácsy példája, a két világháború közötti Békés megyei művészeti életet Perlrott Csaba innovációja töltötte meg feszültséggel, s noha hiába ajánlotta fel hagyatékát halála előtt néhány évvel szülővárosának (hihetetlen városvezetési balgaság, műveletlenség!) – képenként is milliókat érő életművén keresztül máig az animátor erejével hat a művészi újjászületés mindenkori térségi fiataljaira.

Ez a hatás a folyamatos tehetség-kiválasztódás effektusában is lemérhető: Perlrott Csaba a Nyolcak és a KÜT tagjaként az egész modern magyar művészetre gyakorolt

⁴ Dér Endre idézett tanulmánya, 341. l.

⁵ Pap Gyula és alföldi tanítványai. Orosháza, 1999. október 8–17. Kiállítási katalógus. 14. l.

forradalmasító szerepet. A nála alig húsz évvel fiatalabb, Orosházán született *Pap Gyula* (1899–1983) a húszas években már a *Bauhaus* nemzetközi fórumán folytatja, de ugyanolyan „alföldi bölcsességgel” mint elődje; „Évszázadunk elején történt valami a képzőművészet területén – és nem is csekélység. A művészetben önálló szóhoz juttatták a kifejező elemeket. Ráébresztettek bennünket arra, hogy önálló életet is élhet – vagyis nem csupán alárendelt szerepet – a pont, a vonal, a szín, a síkforma, a plasztika, a fény-árnyék, a struktúra és a kontraszt számtalan válfaja... Igen, önálló életet élhet, de csak akkor fogadható el igaz alkotásnak, ha átélte érzelmét árul el és értelmet ébreszt...”⁵

A battonyai *Molnár C. Pál* (1894–1981) talán a legkevesebb nyomot hagyta a megye kortárs művészetének az összképében, pedig szülővárosának szárnyasoltárt, Dombegyházán pedig a Goretti Madonna-oltárképet készítette; noha Ő is Nagybánya szellemében indult, később, jellegzetesen novocentista-neoklasszicista stílusa (miként az egész római iskola szerepe) megtört a világháború drótakadályain. „Előkerülünk a sötét bunkerekből, s akik életben maradtunk, nekikezdünk új életünk felépítéséhez, ami azonban az én esetemben nehéz akadályokba ütközik. Mint ahogy az elmúlt rendszer alatt a politizáló kollégák kommunistának könyveltek el, a mostaniak reakciós horthystának kiáltanak ki és mindenütt utamat állják.” – írja keserűen önéletrajzában 1945-ben.⁶

Persze voltak a nagybányai vonulatnak hagyományosabb, konzervatívabb/konzerválóbb (mert nem a neós mozgalomból továbbinduló) képviselői is megyénkben, mint például az orosházi *Boldizsár István* (1897–1984) vagy az összefoglalásunk második időegységében említendő Szalók József. És vannak a modern életérzésnek nem nagybányai indíttatású, mégis, figuratív közvetítői, mint például a szarvasi festő és grafikus *Ruzicskay György* (1890–1993), akinek „művészetében a szimbolizmus, a szecesszió hagyományai ötvöződnek szerves egységbe a kubizmus, konstruktivizmus, expresszionizmus, szürrealizmus vívmányaival.”⁷

S noha jóval az 1945 előtti időszakban születtek, mégis, a művészeti életben betöltött helyük és hivatásuk tekintetében mindenképpen a következő félévszázad művészeti krónikájához tartoznak a felvázolt vonulatok és eszmények folytatásában robbanásszerűen és hullámban jelentkező személyiségek, például a már említett Mazán László, Kohán György, vagy Jankai Deutsch Tibor, Miklós István, Jakuba János, Csáki-Maronyák József, Csabai Wagner József, a szobrász Buza Barnabás és Rajki József, Mocos József és mások elemzése, akik a következő nemzedékkel együtt alakították az 1945 utáni, újabb, az előbbieknél összetettebb és ellenmondásosabb megújulás arculatát. Még akkor is, ha a Békéscsabán élők például már a budapesti Nemzeti Szalonban is bemutatkoznak 1927-ben, („Békéscsabai Képzőművészeti Kiállítás”: Deutsch Tibor, Mocos József, Sass Árpád, Szentgály Dezső, Csabai Wagner József, Filippinyi Sámuel, Zvarinyi Gitti és Zvarinyi Lajos. Az Aurora Kör 1920 után felerősödő képzőművészeti tevékenysége és a megyei kiállítási élet amúgy is külön feldolgozást igényel. Hiszen csak az Aurora rendezésében 1913–43 között 21 kiállítás nyílt a megyeszékhelyen.”⁸

5. *Mocos József* (1892–1972) nevével azonban, mégis, már most álljunk meg egy pillanatra. Az Ő munkássága ugyanis, jelképesen kiemelkedő művészi-pedagógiai érényei és érdemei révén egy egész művészeti csoport-jelenséget von vizsgálódásunk fény-

⁶ *Pogány Ö. Gábor*: Molnár C. Pál. (Magyar mesterek sorozat) Corvina, Budapest 1988. 16. l.

⁷ *Pogány Ö. Gábor*: Ruzicskay Györgyről. Katalógus. Gyula, Dürer Terem, 1978. január–március.

⁸ *Tibori János*: Fejezetek a békéscsabai Aurora zenei, irodalmi és képzőművészeti kör történetéből. In: Körös népe IV. Békéscsaba, 1963. 114. l.

körébe. Azokról a rajztanárokról és kismesterekről van szó, akik a Mestereket felkészítették, a művészetet befogadó légkört pedig előkészítették erre a, mint említettük, nem tipikus, nem szokványos intenzitású békési értékcsereinek, értékteremtésnek, értékközvetítésnek a feladataira. Nevüket máig hiába keressük a lexikonokban. Pedig *Gyoroki-Gyurkó Pál* (1904–1972) főként jelentős portrészorozata révén⁹, *Sass Árpád* (1896–1957), *Filippinyi Sámuel* (?–?), akinek ezúttal csak az Árpád-fürdő bejárata fölötti és a Mozit díszítő épületplasztikáit említjük, *Zvarinyi Lajos*, aki őt elindította, a békési *Gyökössy Lajos* (1880–1664), *Kerekes György* (1903–1982) stb. szerepe a megye legújabb kori és kortárs művészeti életének a megalapozásában nyilvánvalóan és feltétlenül kutatóra vár.¹⁰

9 B.Turok Margit foglalkozott békéscsabai éveivel. Munkácsy Mihály Múzeum művészettörténeti adattára, 1760–1989.

10 A szerkesztőség tervei szerint a tanulmány II. részének közlésére a 2001/4. számban kerülne sor.

E számunk szerzői

Banner Zoltán (Szatmárnémeti, 1934) – Békéscsaba
 Blazovich László (Szombathely, 1943) – Szeged
 Erdész Ádám (Mezőberény, 1956) – Gyula
 Erdmann Gyula (Marosvásárhely, 1943) – Gyula
 Gerelyes Ibolya (Budapest, 1954) – Budapest
 Havassy Péter (Balassagyarmat, 1953) – Gyula
 Kereskényi Miklós (Gyula, 1954) – Gyula
 Krupa András (?) – Békéscsaba
 Kugler József (Mezőberény, 1958) – Mezőberény
 Lindenbergné Kardos Erzsébet (Gyula, 1952) – Gyula
 Medvigy Endre (Budapest, 1948) – Budapest
 Novák László (Irsa, 1947) – Nagykőrös
 Pomogáts Béla (Budapest, 1934) – Budapest
 Sziklavári Károly (Miskolc, 1969) – Miskolc
 Voit Krisztina (Budapest, 1940) – Budapest

Bárka ^{2000/4.}

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Megjelenik kéthavonként. Kiadja a Békés Megyei Könyvtár és a Tevan Kiadó.
 Felelős kiadó: dr. Ambrus Zoltán. Szerkesztőség: 5600 Békéscsaba, Derkovits sor 1.
 Telefon és fax: 66/454-354/106. E-mail cím: barka@bmk.hu.
 Szerkesztőségi fogadóórák: hétfőn 14.00-től 16.00 óráig.
 A társadalmi szerkesztőbizottság tagjai: Ambrus Zoltán (elnök), Banner Zoltán,
 Cs. Tóth János, Erdmann Gyula, E. Szabó Zoltán, Kiss Ottó, Timár Judit.
 A lapot tervezte: Lonovics László.

HU ISSN 1217 3053

Nyomdai előkészítés: Kovács Sándor
 Nyomdai kivitelezés: Colorprint Bt., Békéscsaba
 Megrendelhető a szerkesztőségben. Előfizetési díj: 1 évre 900 forint.
 Terjeszti a HÍRKER Rt. és a NH Rt.

Kéziratokat nem őrzünk meg, de visszaküldjük, ha kapunk megcímzett, felbélyegzett válaszborítékot.

Az előző számunk tartalmából

Király László, Marno János, Térey János, Vörös István, Magyar Barna, Molnár Lajos, Nyiri Gyöngyvér, Balla D. Károly, András Sándor, Sass Ervin, Sead Begovic, Tandori Dezső versei

Cserna Szabó András, Rott József, Péterfy Gergely prózája

Beszélgetés *Király Lászlóval*

Hann Ferenc Gubis Mihály plasztikáiról

Szász László az elbeszélő Páskándi Gézaról

Jánosi Zoltán Ratkó József költészetéről

Lindenbergerné Kardos Erzsébet a zene közérthetőségéről

Medgyes Tamás a techno zenéről

Haász János a szociáldemokrácia megújulásáról

Erdész Ádám Tellér Gyulának az MSZP-SZDSZ koalíciót értékelő kötetéről és fogadtatásáról

Bohár András Balla D. Károly: Halott madárral, *Krizsán Attila* Cserna Szabó András: Fél négy, *Prágai Tamás* Jász Attila: Miért Szicília? *Papp Endre* Molnár Lajos: Tölgyút, *Kelemen Zoltán* Orbán János Dénes: Hivatalnoklára című kötetéről

Bárka

Kéthavonta megjelenő irodalmi, művészeti, társadalomtudományi folyóirat

Kedves Olvasónk, amennyiben folyóiratunk elnyerte a tetszését, legyen a szponzorunk és a megrendelőnk! Ha rendszeresen és biztosan hozzá akar jutni a Bárkához, tölts ki ezt a megrendelőlapot és küldje el szerkesztőségünkbe! Ajándékozzon barátainak, rokonainak Bárka előfizetést! Köszönjük a bizalmát, a megrendelésben megnyilvánuló szimpátiáját és támogatását!

Címünk: 5601 Békéscsaba, Derkovits sor 1.

Megrendelem a Bárka című folyóiratot példányban.

Név:

Lakcím:

Aláírás:

Vélemény: